

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (заст. відповід. ред.) (Україна); Т.Ю. Пшеничний, канд. іст. наук (відповід. секр.) (Україна); М. В. Борисенко, д-р іст. наук, проф. (Україна); І. Бутулis, д-р іст. наук, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р філософії, проф. (Литва); В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф. (Україна); А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф. (Україна); М. Кротюфіль, д-р іст. наук, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії (Канада); В. М. Литвин, д-р іст. наук, проф. (Україна); О. П. Машевський, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. М. Плохій, д-р іст. наук, проф. (США); А. Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф. (Україна); Т. Г. Таїрова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Росія); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф. (Україна)
Адреса редколегії	01601, Київ, вул. Володимирська, 60, к. 349а, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, Тел: +38 044 234-09-71; факс: +38 044 234-69- 80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 27.12.2017 року (протокол № 7)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

4(135)/2017

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Dr. Andrii Rukkas (Deputy Executive Editor) (Ukraine); Dr. Taras Pshenychnyy (Executive Secretary) (Ukraine); Prof. Myroslav Borysenko (Ukraine); Prof. Ilgvars Butulis (Latvia); Prof. Jonas Vaičenonis (Lithuania); Prof. Valerii Kapeliushnyi (Ukraine); Prof. Viktor Kolesnyk (Ukraine); Prof. Anatolii Kotsur (Ukraine); Prof. Maciej Krotofil (Poland); Dr Taras Kuzio (Canada); Prof. Volodymyr Lytvyn (Ukraine); Prof. Oleh Mashevskiy (Ukraine); Prof. Viacheslav Mordvintsev (Ukraine); Prof. Anatolii Sliusarenko (Ukraine); Prof. Viktor Stavniuk (Ukraine); Prof. Serhii Plokhii (USA); Prof. Tetiana Tairova-Iakovleva (Russia); Prof. Rostyslav Terpylovskiy (Ukraine); Prof. Sidney H.H. Chang (USA); Prof. Mykola Shcherbak (Ukraine)
Editorial address	60, Volodymyrska str., of. 349a, Kyiv, Ukraine, 01601 Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv Phone: +38 044 234-09-71; fax: +38 044 234-69-80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 7 of 27.12.2017)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	14, T. Shevchenko blvrd., of. 43, Kyiv, Ukraine, 01601 Phone: +38 044 239-31-72, +38 044 239-32-22; fax: +38 044 239-31-28; e-mail: vpc@univ.kiev.ua; web: http://vpc.univ.kiev.ua

ЗМІСТ

Затовський Б. Європейська реформація у статтях часопису "Богословский вестник" (1896–1910)	3
Коваль Б. Еволюція есхатологічних поглядів руху міллеритів в Америці (30–40-ві рр. XIX ст.)	9
Ковбасюк С. Обмінюючись ролями: конструкція і деконструкція гендеру в епоху Реформації	14
Кругляк Д. Тенденції становлення місцевого самоврядування у процесі трансформацій перехідного періоду (кінець 1980-х – кінець 1990-х рр.)	18
Марценюк Р. Невідомий латиський слід у репресованій академічній історії: А.А. Небій (1899–1937)	22
Могильний Л. Суспільно-політична позиція Людмили Старицької-Черняхівської	25
Музичко О. Дослідження історії Реформації в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст.	31
Орлова Т. Причини архаїзації путінської Росії	34
Папа І. "Протестантська етика" данських дипломатів початку XVIII ст. (за матеріалами дипломатичної місії Юста Юля, 1709–1711)	37
Патриляк Б. Прапор Української повстанської армії в колекції Національного музею історії України	42
Пелешко А., Чернухін Є. Представники церковної ієрархії в історії визвольної боротьби греків за незалежність	47
Руденко О. Методи політичної боротьби в Римі пізньореспубліканської доби (за матеріалами Діона Кассія)	55
Руденко Ю. Внесок єврейського населення в соціально-економічний та культурний розвиток Золотоніщини	58
Рудь М. Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка (до 70-річчя заснування)	62
Шишко О. Буржуазія Одеси як об'єкт політичного терору в 1920 року	67
Якубець А. Сільські клуби в УРСР 1954–1964 рр. (за публікаціями журналу "Перець")	72
Ящук О. Уявлення про верховну владу в білорусько-литовських літописах крізь призму титулатури правителя	76

CONTENTS

Zatovskyi B. European Reformation as it was assessed by Russian journal "Bogoslovskij vestnik" (1869–1910)	3
Koval B. Evolution of eschatological views of Millerrite movement in America (30–40's of XIX century).....	9
Kovbasiuk S. Changing roles: construction and deconstruction of gender in the age of Reformation.....	14
Kruhliak D. Trends of establishment of the local self-government during the transformations of transition period (the end of 1980's – the end of 1990's)	18
Martseniuk R. An unknown Latvian trail in the repressed Ukrainian academic history: A.A. Nebii (1899–1937).....	22
Mohylnyi L. Social and political views of Liudmyla Starytska-Cherniakhivska	25
Muzychko O. Research of history of Reformation in Odesa at the end of the 19 th – at the beginning of 20 th centuries	31
Orlova T. Putin's Russia: causes of archaization	34
Papa I. "Protestant ethics" of Danish diplomats in the beginning of the XVIII century (based on diplomatic mission sources of Just Juel, 1709–1711).....	37
Patryliak B. The Ukrainian Insurgent Army flag from the collection of the National Museum of Ukrainian History	42
Peleshko A., Chernukhin Ye. The representatives of the Orthodox priesthood in the history of the Greeks' struggle for independence.....	47
Rudenko O. The methods of political struggle in the Late Republic period: on the materials of Dio Cassius	55
Rudenko Y. Contribution of Jewish population to socioeconomic and cultural development of Zolotonosha region.....	58
Rud M. Department of Ancient and Medieval History of History Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv (dedicated to 70 th anniversary of its founding)	62
Shyshko O. Odesa bourgeoisie as the object of the political terror in 1920	67
Yakubets A. Rural clubs in the Ukrainian Soviet Socialistic Republic in 1954–1964 (according to publications of the Perets magazine).....	72
Yashchuk O. The idea of the supreme authority in the Belarusian-Lithuanian chronicles through a prism of ruler's titles.....	76

ЄВРОПЕЙСЬКА РЕФОРМАЦІЯ У СТАТТЯХ ЧАСОПISУ "БОГОСЛОВСКИЙ ВЕСТНИК" (1896–1910)

На основі матеріалів часопису "Богословский вестник" за 1896–1910 рр. подано оцінку Реформації в Європі. Досліджено позицію журналістів часопису щодо історії виникнення та становлення протестантства, а саме лютеранства, кальвінізму й англіканства. Подано характеристику основних напрямів вивчення історії реформаційного руху та погляди авторів публікацій щодо впливу Реформації на конфесійний, політичний та культурний розвиток Європи. Акцентовано увагу на позитивних і негативних аспектах історії Реформації. Визначено форму подачі подій Реформації для російських читачів та формування пресою громадської думки у населення щодо релігійного життя країн Європи. Звернуто увагу на історіографію з історії Реформації. Охарактеризовано рецензії журналістів видання на праці російських дослідників з історії протестантизму, зокрема лютеранства, англіканства та кальвінізму. Вивчено оцінку авторів публікацій часопису відносин між верхівкою православної церкви та протестантами. Проаналізовано листування константинопольського патріарха Єремії II з тюрингцями. Приділено увагу висвітлення походження та становлення ієрархії англіканської єпископальної церкви. Розглянуто позицію редакції видання щодо кальвінізму та вплив його вчення на життя жителів Женеві XVI ст. та бурів кінця XIX – початку XX ст.

Під час дослідження теми було з'ясовано, що існувала велика зацікавленість кореспондентів цього часопису у висвітленні історії реформаційного руху в європейських країнах. Значну увагу журналісти приділили дослідженню джевелної бази історії Реформації.

Ключові слова: Реформація, часопис, протестантство, англіканство, кальвінізм, католицтво, бури, монастир.

Для України дослідження матеріалів такого періодичного видання як "Богословский вестник" є необхідним, оскільки це сприяє отриманню певного досвіду для вивчення Реформації та надає можливість розглянути ті питання історії реформаційного руху, на які не було в достатній мірі звернуто увагу в історіографії. У XX ст. часописи стали впливовим фактором у суспільному житті. Церковна журналістика активно реагувала на запити держави і суспільства. Церква не могла ігнорувати "виклики часу" і тому відповідала на поширення протестантизму цілою низкою публікацій, зміст яких варіювався від відверто негативних до помірковано ліберальних. У своїх статтях кореспонденти висвітлювали не тільки події, сучасниками яких вони були, але й звертали увагу на історичні аспекти. Завдяки журналам суспільного напрямку читач знайомився з досягненнями літератури з історії реформаційного руху. Нерідко в часописах аналізували погляди європейських учених, що надавало можливість з'являти різні підходи до розуміння сутності Реформації.

З 1892 р. силами академічної корпорації Московської духовної академії почали видавати "Богословский вестник". Ініціатором видання був її ректор, архімандрит (згодом митрополит) Антоній (Храповицький). Журналісти часопису "Богословский вестник" виявляли глибоку зацікавленість до історії Реформації в Європі. У 1896–1910 рр. було опубліковано сімнадцять статей, присвячених історії Реформації та протестантизму у країнах Європи. З них у десяти публікаціях розглядали історію англіканства, у п'ятих статтях висвітлювали Реформацію в Німеччині, та у двох статтях досліджували сутність кальвінізму.

Диякон М.М. Сахаров зазначав, що розвиток протестантизму в Німеччині відбувався під впливом двох різнорідних сил, які він назвав відцентрова і доцентрова. Автор писав, що послідовний розвиток принципів, покладених в основу Реформації, неминуче вів протестантизм до роздроблення, але негативне ставлення до Риму, яке і породило Реформацію, змушувало послідовників Лютера час від часу забувати свою ворожнечу і в дружній спільній роботі шукати сили для боротьби зі спільним ворогом. М.М. Сахаров вважав, що цей одночасний вплив двох протилежних течій особливо яскраво виступає тоді, коли збільшується небезпека з боку Ватикану. Він зауважував, що один із таких моментів Німеччина переживала і на початку XX ст. [5, с. 546].

У "Богословском вестнике" йшлося, що усвідомлення необхідності об'єднання з причини наступального руху Риму досить глибоко засіло в масі протестантського суспільства, але релігійний і політичний сепаратизм був занадто сильний, щоб ця мета могла здійснитися повною мірою. М.М. Сахаров стверджував, що численні протестантські групи, навіть найменші, ревниво, як недоторкану святиню, оберігали індивідуальні особливості свого віросповідання, і з цієї причини спроби до об'єднання на догматичній основі так і не були здійснені [5, с. 546].

Професор Московської духовної академії і Московського університету О.П. Лебедев у своїй статті "Зносини грецької Церкви з протестантами в другій половині XVI-го століття: З історії Греко-східної Церкви під владою турків від падіння Константинополя в 1453 р. до теперішнього часу" зазначав, що в XVI ст. у протестантських колах з'явилася сильне бажання об'єднати всі їхні розрізнені партії шляхом одностайного визнання і прийняття ними загальних засад євангельського вчення. На його думку, це була епоха протестантського синкретизму і протестантської унії. Причому в деяких синкретистів таке прагнення простягалось так далеко, що вони намагалися залучити до унії навіть і греків. Синкретисти розраховували, що православні греки з причини ворожнечі з католиками могли приєднатися до цього руху [3, с. 280–281].

Прихильниками такого об'єднання планувалося утворити релігійну конфедерацію, приєднуючись до якої, об'єднані відомими принципами, церкви або суспільства (у цьому випадку такими об'єднуючими принципами мали стати: опозиція папству і свобода вірувань) залишалися б при своїй конфесійній приналежності. У цьому сенсі протестанти стверджували, що вони бажали залучити на свою сторону і православних греків. А тюрингці, зав'язавши листування з константинопольським патріархом Єремією II, саме і хотіли так чи інакше посприяти здійсненню цієї мети [3, с. 281].

У часописі звертали увагу, що опоненти протестантизму – римо-католицькі письменники, висловлювали впевненість, що, розірвавши союз із римською церквою і відчуваючи свою відчуженість, протестанти вступили у зносини із грецькою церквою тому, що бажали встановити з нею міцний союз або з'єднатися з нею, зрозуміло, на почесних і вигідних умовах. Однак професор О.П. Лебедев вважав цю думку необґрунтованою. Він зазначав, що вона була висловлена ворогами протестантизму і не підтверджувалася документами [3, с. 280].

За словами О.П. Лебедева, протестанти кінця XVI ст. висловлювали досить дивні думки, реагуючи на поширювані католиками чутки про можливий їхній союз із греками. У суперечці з Ватиканом із цього приводу протестанти стверджували, що, допускаючи зближення із православними греками, вони хотіли би привести їх у лоно протестантизму. Ця позиція висловлювалася ними дуже активно, коли повідомляли, що "на підставі всього листування тюбінгенців з Єремією II можна вбачати, що ми не тільки не прагнули з'єднатися зі східною церквою, але навпаки ми намагалися повернути греків в нашу церкву" [3, с. 280].

Щодо грецької церкви в "Богословском вестнике" йшлося, що, хоча в її відповідях не раз ясно чувся заклик, звернений до протестантів, щоб вони пізнали сутність православ'я, але навряд чи церква мала впевненість у можливості здійснення ними цього пізнання істини. О.П. Лебедев зазначав, що оскільки патріарх є главою церкви, він не міг не закликати до приєднання до православ'я протестантів, коли вони показували хоча б малі ознаки співчуття православної церкві [3, с. 280].

О.П. Лебедев докладно проаналізував тексти всіх трьох листувань. Розмірковуючи над змістом останньої третьої "відповіді" патріарха Єремії II, він прийшов до висновку, що в Константинополі втратили надію на зміну на краще поглядів тюбінгенців та інших протестантів. У своєму посланні патріарх просив надалі не турбувати його своїми листами. Так завершилося листування і взагалі відносини грецької церкви на чолі з Єремією II із тюбінгенцями-протестантами [3, с. 277]. Протестантська місіонерська діяльність, що виникла з появою на Сході кирх і молитовних будинків, майже не мала успіху, незважаючи на те, що лютерани, як вороги латинян, цікавили греків.

У "Богословском вестнике" було приділено особливу увагу історії англіканства. Цей напрям реформаційного руху був розглянутий у публікації професора кафедри історії та розбору західних сповідань, доктора богослов'я Московської духовної академії В.О. Соколова. Він у 1896–1897 рр. на сторінках "Богословского вестника" опублікував дев'ять статей, присвячених розгляду ієрархії англіканської єпископальної церкви. Фактично, учений докладно дослідив історію англіканства.

Професор В.О. Соколов у січні 1896 р. зазначав, що зі вступом на англійський престол королеви Єлизавети відбулося відновлення і реформування англіканської церкви, знищеної при королеві Марії. При цьому одразу ж постало питання про її ієрархію, що викликало певні складнощі. Перший парламент королеви Єлизавети, який почав свої засідання 25 січня 1559 р., знову знищив в Англії будь-яку присутність папської влади, проголосив королеву верховною правителькою у справах церковних і наказав обов'язкове використання богослужбового чину, складеного вождями Реформації при Едуардові [6, с. 1].

У "Богословском вестнике" зазначалося, що уряду першочергово потрібно було попіклуватися про вибір достатньої кількості осіб, гідних стати архіпастирями відновленої церкви. Уряд Єлизавети не мав при цьому жодних ускладнень. За перших звісток про вступ на престол нової королеви, протестантські вчені-богослови Англії, які до цього переховувалися від переслідування королеви Марії в Женеві, Цюріху і Франкфурті, поспішили повернутися на батьківщину. Немало таких же вчених прихильників церковної реформи збереглося звичайно і в межах королівства, незважаючи на всю суворість гоніння. Із середовища цих людей уряд королеви Єлизавети і тепер міг обрати гідних кандидатів для заміни позбавлених влади католицьких єпископів [6, с. 4].

В.О. Соколов зауважував, що тільки 9 грудня 1559 р., у церкві святої Марії, відбулася церемонія затвердження Паркера на його обрання архієпископом Кентерберійським. Освячення нового архієпископа було здійснено 17 грудня 1559 р. в домовій церкві Ламбетського архієпископського палацу [6, с. 10–11]. Підсумовуючи, автор статті зазначав, що так складно відбулася подія, яка мала велике значення в історії англіканської єпископальної церкви. Реформована церква, що остаточно відокремилася від Риму, отримала тепер свого "примаса", який через кілька днів після свого висвячення (із 21 грудня 1559) уже почав разом зі своїми освятителями поставляти нових єпископів для вакантних єпархій Англії. Таким чином, ієрархія англіканської церкви з тієї пори міцно утвердилася і безперервно тривала [6, с. 14].

Редакція "Богословского вестника" приділяла пильну увагу і дослідженню бібліографії з історії Реформації. У зазначених статтях робився аналіз нових робіт з історії реформаційного руху. Це надавало можливість читачам порівнювати різні погляди із цієї теми. У рецензії професора В.О. Соколова на книгу російського історика-медієвіста, фахівця з історії Західної Європи в середні віки і новий час, зокрема з аграрної історії Англії, О.М. Савіна "Английская секуляризация", яка була видана в 1906 р., були подані характеристика роботи й аналіз підходу автора до дослідження цієї теми. В.О. Соколов у "Богословском вестнике" зауважував, що секуляризація монастирського майна була одним із найцікавіших і дуже істотних моментів в історії англійської Реформації XVI ст. За які-небудь три-чотири роки королівська влада, за повного співчуття і взаємодії двох палат парламенту, майже безперешкодно припинила існування цілої мережі релігійних установ, розігнала їхніх мешканців і захопила на свою користь їхнє нерухоме і рухоме майно. Це був серйозний переворот у релігійному і в економічному сенсах. У релігійному – тому що нещадного знищення зазнали такі установи, які впродовж багатьох століть були недоторканно свяtiensькою і предметом всенародного побожного поклоніння. А в економічному – тому що величезна площа землі, що належала до цього монастирям, перейшла в руки нових, світських володарів [7, с. 820].

Документальні дослідження О.М. Савіна ясно довели, що при відчуженні монастирських маєтностей уряд короля Генріха аж ніяк не був жертвою обману і розраданні. Секуляризовані землі далеко не всім роздавали задарма, але здебільшого продавали або обмінювали на інші землі. Таким чином, це була вигідна для короля операція, що принесла йому величезний прибуток [7, с. 831–832].

У рецензії екстраординарного професора Московської духовної академії кафедри історії та розбору західних сповідань у зв'язку з історією Західної церкви від 1054 р. до теперішнього часу, протоієрея А.П. Орлова на публікацію першого випуску "Джерел з історії реформації", здійсненого викладачами Вищих жіночих курсів, було подано коментарі та характеристику цього випуску і зроблено оцінку документів [4, с. 247].

До змісту першого випуску "Джерел з історії реформації" увійшли такі статті: 1) Погляд Лютера на світську владу. 2) Джерела з історії німецького селянського руху 1525 р. 3) Погляд Гуттена на папський Рим. Перша стаття є низкою уривків із творів Лютера: "Християнському дворянству німецької нації: про поліпшення християнського стану", "Про свободу християнина", "Пастирський заклик всім християнам утриматися від заколоту і обурення", "Про світську владу, якою мірою люди зобов'язані їй коритися", – та з деяких ексегетичних творів Лютера, його листів і "застільних промов". Друга стаття збірника містила в собі повний переклад п'яти невеликих документів з історії селянського руху в Німе-

чині в реформаційну епоху: 1) Дванадцять статей. 2) Петиція меммінгенських селян і відповідь на неї меммінгенської ради. 3) Гейльбронська програма. 4) Пояснення дванадцяти статей, зроблене "чистим" загоном. і 5) Ерінгенські статті. Третя стаття збірки є частково переказом і дослівним перекладом сатиричних діалогів Гуттена: "Вадікус або римська трійця", "Глядачі", "Розбійники" і переклад політичного трактату Гуттена "Про спосіб дії римських єпископів, інакше пап, щодо німецьких імператорів". Другий випуск збірника містив у собі "Листи темних людей" [4, с. 247–248].

А.П. Орлов, розмірковуючи над змістом першого випуску "Джерел", зазначав, що, не наводячи майже жодної літературної пам'ятки в повному обсязі, ця робота не може претендувати на наукове значення, а є лише гарною історичною хрестоматією. Замість повного перекладу тих чи інших соціально-політичних трактатів Лютера, автор першої статті "Джерел з історії реформації" давав переклад лише деяких фрагментів із них, найчастіше опускаючи в них спеціальний релігійно-догматичний елемент, причому ці скорочення справжнього тексту іноді простягаються на цілі сторінки, а іноді на окремі фрази [4, с. 248].

Протоієрей А.П. Орлов вважав, що перший випуск "Джерел" міг викликати широкий загальнолітературний інтерес. На його думку, з наведеного у пропонованому збірнику історичного матеріалу досить характерно вираховуються основні течії церковно-громадського і політичного життя в Німеччині того періоду: масове невдоволення папсько-бюрократичним ладом церкви, розчарування в надії на мирну реформу церкви за допомогою собору, невдоволення обрядовим напрямом церковно-католицького благочестя, корінний антагонізм у класових інтересах сучасного дворянства, духовенства, купецтва і селян, аграрні рухи в першій чверті XVI ст., заповітні прагнення до "землі і волі", спроби Лютера встановити християнський погляд на соціально-політичні відносини сучасності тощо. Не менш цікавий в історико-літературному сенсі другий випуск "Джерел", який, на відміну від першої збірки, надає повний переклад однієї з найцікавіших пам'яток реформаційної писемності, що характерними, часом дещо карикатурними за формою, але майже завжди реально-життєвими за суттю рисами описує культурне обличчя представників помірної середньовічної схоластики [4, с. 250–251].

У рецензії професора кафедри догматичного богослов'я Московської духовної академії, доктора богослов'я О.Д. Беляєва на монографію російського історика Р.Ю. Віппера "Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века: Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма", що була видана в 1894 р., подано оцінку праці та характеристику цього напрямку в Реформації.

Розмірковуючи над сутністю кальвінізму, О.Д. Беляєв зазначав, що кожне релігійне вчення має свої недоліки, але має також і свої позитивні риси, які частково спільні із православною церквою, та частково мають характерну складову особливість кожного з них. Він наголошував, що, зокрема, одна протестантська кальвіністська громада, крім багатьох інших недоліків, має один дуже помітний – вона виховує у своїх послідовників релігійний фанатизм. Однак кальвінізм же пропонує їм і моральну строгість. Проте, на думку О.Д. Беляєва, ця остання особливість часто отримувала в них неприємний, навіть відштовхуючий відбиток морального ригоризму, фарисейського насолодження власною праведністю і надмірної строгості до грішників. Разом із тим, автор вважав, що її не можна не визнати характерною, а навіть позитивною рисою цього віросповідання, оскільки вона виступала у значенні проти-

ваги розбещеності, особливо поширеній у великих і багатих містах [1, с. 584].

У "Богословском вестнике" О.Д. Беляєв зазначав, що в кінці XIX – на початку XX ст. про цю особливу властивість кальвінізму нагадала світу одна з кальвіністських громад, що переселилася раніше в Південну Африку і заснувала там дві республіки – Оранжеву і Трансвааль. Бури за віросповіданням були кальвіністами. Багато людей здивувалися, коли дізналися, що дві слабкі і маловідомі республіки, населені малоосвіченими селянами, нащадками голландців, сміливо оголосили війну найбагатшій і наймогутнішій світовій державі – Великій Британії. Незабаром, коли бурам довелося боротися з ворожим військом, набагато сильнішим за них, вони стали зазнавати поразок. Тисячі потрапили в полон; інші загинули в безперервних боях. Проте і пригнічені могутніми силами, вони відступали, а не бігли; і відступаючи, вони били своїх ворогів [1, с. 585].

У підсумку англійці, перемагаючи бурів своєю чисельністю, пройшли всю їхню країну, зайняли їхні головні міста і фортеці. У цих умовах, як зазначалося в "Богословском вестнике", усім почало здаватися, що війна скінчилася, що бури пригнічені, зламани, що їхня країна стала власністю Великої Британії. Однак бури не склали зброї і продовжили боротися. Міркуючи про те, що спонукало і надихнуло їх почати нерівну боротьбу, О.Д. Беляєв зауважував, що у "важкому кривавому подвигу надихає їх віра в Бога і міцна надія на Його допомогу" [1, с. 585–586].

О.Д. Беляєв підкреслював, що вони не з кафедри, а на полі битви, не словами, а громом переможної зброї звернулися привселюдно до усього світу із проповіддю про те, що якби не руйнівні сучасні знаряддя, неможливо було би здобути перемогу над народами морально-сильними. Від поразки не врятують ні незліченні багатства, ні наука й освіченість, ні рівень розвитку техніки та промисловості, ні всесвітня торгівля. Вони вважали, що цінніше цього моральна сила, чесність, і що джерело цієї сили полягає у вірі в Бога, у релігії, особливо християнській. На думку О.Д. Беляєва, бури показали і довели всьому світу, наскільки божевільні і брехливі ті, хто стверджував, що Бога немає, що релігія і християнство породжені невіглаством, що з розвитком науки та з поширенням освіти релігія зникне, і що, нібито, вона наприкінці XIX і на початку XX ст. віджила свій вік [1, с. 587].

О.Д. Беляєв також зазначав, що їхнє християнське благочестя виявилось в тому, як благородно вони вели боротьбу зі своїми ворогами, ховаючи убитих, доглядаючи за пораненими, не ображаючи полонених. Бури не дозволяли собі у ставленні до ворогів жодної жорстокості, жодного зайвого кровопролиття [1, с. 587].

У "Богословском вестнике" стверджувалося, що бурам була властива моральна строгість і набожність. О.Д. Беляєв зазначав, що побожність і строгість, навіть суворість звичаїв були притаманні і початковій кальвіністській громаді, заснованій самим Кальвіном. Кальвінізм настільки сильно вплинув на женецьких XVI ст. і на бурів XIX ст., що тих й інших пов'язувало якась глибока духовна спорідненість. Внаслідок цього дві громади, розділені одна від одної кількома століттями і величезною просторовою відстанню, були схожими одна на іншу за своїм внутрішнім життям, за духом і характером [1, с. 590–591].

У своїй рецензії О.Д. Беляєв зазначав, що історія цивільно-церковного життя женецьких і діяльності церковного і цивільного уряду Женеві, так само як історія діяльності Кальвіна, були викладені у книзі професора Р.Ю. Віппера детально та послідовно. Досліджуючи переважно фактичну історію, він намагався також зрозуміти і визначити ті ідеї, які втілювали в життя керівники женецького народу й особливо сам Кальвін. Він також прагнув

визначити вплив цих ідей на діяльність церковного і цивільного уряду Женеві, на порядки та звичаї женеців і на суперництво та боротьбу партій, на чолі яких стояли представники знатних родин міста. Він розглядав й оцінював не богословські вчення Кальвіна та його учнів і прихильників, так само як і супротивників, а їхню практичну церковно-громадську діяльність. На думку О.Д. Беляєва, Р.Ю. Віппер був не богословом, а істориком, і, як він вважав, більш цивільним, ніж церковним [2, с. 783].

Однак, як зауважив О.Д. Беляєв, у своїй монографії професор Р.Ю. Віппер ні в кінці глав, ні в кінці всієї книги не зробив загальних прикінцевих висновків із докладно повідомленої ним історії взаємин між церквою і державою в Женеві в XVI ст. Також автор не захотів висловити свій особистий погляд на переваги і недоліки цивільного та церковного правління Женеві [2, с. 785].

О.Д. Беляєв звертав увагу, що в кальвіністів навіть кращі сторони їхнього релігійно-морального настрою отримали відбиток неприємної різкості. Зокрема, моральна суворість у кальвіністів переходила в релігійно-моральну нетерпимість і фанатизм. У Женеві в XVI ст. не тільки католики, а й узагалі всі не-кальвіністи піддалися суворим переслідуванням. Противник Кальвіна Сервет був навіть страчений. Були в Женеві й інші судові процеси через віросповідання. Однак у книзі Р.Ю. Віппера не йшлося про причини цього фанатизму і не давалося пояснення впливу релігійної нетерпимості на розвиток самого кальвінізму і на звичаї женеців [2, с. 798].

У "Богословском вестнике" підкреслювалося, що, на відміну від Кальвіна, глава протестантизму Лютер не підтримував каральних заходів проти еретиків і вважав їх недовірними. У творі "Про світську владу" він розвивав думку, що супроти брехні потрібно боротися словом Божим, а якщо і Воно не подіє, то в цьому випадку виявиться недієюю і мирська сила, навіть якби вона і напoїла світ кров'ю. Він вважав, що ересь – це духовний предмет, який не можна ні розсікти мечем, ні спалити вогнем, ні потопити водою [2, с. 798].

Отже, у тематичних публікаціях "Богословского вестника" досить докладно було розглянуто історію Реформації у країнах Європи. У цьому церковному виданні, крім статей, присвячених положенню православної церкви, значна увага була приділена й історії становлення інших конфесій. Серед напрямів, які розглядали автори публікацій, були: аналіз учень Лютера та Кальвіна; відносини протестантів із константинопольським патріархом Єремією II, розгляд джерел; вплив Реформації на суспільство та історія становлення ієрархії ан-

ліканської єпископальної церкви. У "Богословском вестнике" порівнювали позиції різних дослідників на сутність реформаційного руху, встановлювали відмінності в поглядах авторів та їхні помилки. У рецензіях були проаналізовані різні періоди історії розвитку протестантизму, у тому числі його становище на початку XX ст. Важливим є те, що в часописі був охарактеризований вплив Реформації на подальший розвиток Європи.

Список використаних джерел:

1. Беляев А.Д. Рец. на: Виппер Р. Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века: Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма. М., 1894 / А.Д. Беляев // Богословский вестник. – 1901. – Т. 1. – № 3. – С. 582–596.
2. Беляев А.Д. Рец. на: Виппер Р. Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века: Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма. М., 1894 / А.Д. Беляев // Богословский вестник. – 1901. – Т. 1. – № 4. – С. 781–799.
3. Лебедев А.П. Сношения греческой Церкви с протестантами во второй половине XVI-го века: Из истории Греко-восточной Церкви под властью турок от падения Константинополя в 1453 г. до настоящего времени // Богословский вестник. – 1900. – Т. 1. – № 2. – С. 266–298.
4. Орлов А.П. Библиографическая заметка. Рец. на: Источники по истории реформации / Изд. Высш. Жен. курсов. М. 1906–1907. Вып. 1–2 / А.П. Орлов // Богословский вестник – 1907. – № 5. – С. 247–251.
5. Сахаров Н.Н. Очерки религиозной жизни в Германии: [Новейшая попытка к объединению в немецком протестантстве] / Н.Н. Сахаров // Богословский вестник. – 1904. – № 3. – С. 546–565.
6. Соколов В.А. Иерархия Англиканской епископальной Церкви / В.А. Соколов // Богословский вестник. – 1896. – Т. 1. – № 1. – С. 1–24.
7. Соколов В.А. Новый труд по истории Англии в эпоху реформации. Рец. на: Савин А. Английская секуляризация. М., 1906 / В.А. Соколов // Богословский вестник. – 1907. – Т. 1. – № 4. – С. 820–833.

References:

1. BELYAEV, A.D. (1901) Review: Vipper R. (1894) Vliyaniye Kal'vina i kal'vinizma na politicheskie ucheniya i dvizheniya XVI veka: Cerkov' i gosudarstvo v Zheneve XVI veka v epochu kal'vinizma. Moscow. *Bogoslovskij vestnik*. T. 1, № 3, p. 582–596.
2. BELYAEV, A.D. (1901) Review: Vipper R. (1894) Vliyaniye Kal'vina i kal'vinizma na politicheskie ucheniya i dvizheniya XVI veka: Cerkov' i gosudarstvo v Zheneve XVI veka v epochu kal'vinizma. Moscow. *Bogoslovskij vestnik*. T. 1, № 3, p. 781–799.
3. LEBEDEV, A.P. (1900) Snosheniya grecheskoj Cerkvi s protestantami vo vtoroj polovine XVI veka: Iz istorii Greko-vostochnoj Cerkvi pod vlast'yu turok ot padeniya Konstantinopolya v 1453 g. do nastoyashhego vremeni. *Bogoslovskij vestnik*. T. 1, № 2, p. 266–298.
4. ORLOV, A.P. (1907) Bibliograficheskaya zametka. Review: Istochniki po istorii reformacii (1906–1907). Moscow: Izd. Vysh. Zhen. kursov. Vyp. 1–2. *Bogoslovskij vestnik*. № 5, p. 247–251.
5. SAXAROV, N.N. (1904) Oчерки religioznoj zhizni v Germanii: Novejshaya popytka k ob'edineniyu v nemeckom protestanstve. *Bogoslovskij vestnik*. № 3, p. 546–565.
6. SOKOLOV, V.A. (1896) Ierarhiya Anglikanskoj episkopal'noj Cerkvi. *Bogoslovskij vestnik*. T. 1, № 1, p. 1–24.
7. SOKOLOV, V.A. (1907) Novyj trud po istorii Anglii v epochu reformacii. Review: Savin, A. (1906) Anglijskaya sekulyarizaciya. Moscow. *Bogoslovskij vestnik*. T. 1, № 4, p. 820–833.

Надійшла до редколегії 16.11.17

B. Zatovskyi, Ph.D student
Odesa I.I. Mechnikov National University, Odesa, Ukraine

EUROPEAN REFORMATION AS IT WAS ASSESSED BY RUSSIAN JOURNAL "BOGOSLOVSKIY VESTNIK" 1896–1910

The assessment of the Reformation in Europe is analyzed in the article based on the materials of the journal "Bogoslovskij vestnik". The position of the journalists of "Bogoslovskij vestnik", concerning the history of emergence and development of the Protestantism, Anglicanism, and Calvinism, is studied. The characteristic features of the basic trends of the research of the Reformation movement history as well as the viewpoints of the editorial board on the influence of the Reformation on the development of Europe are also presented in the article. A special attention is paid to the questions, which are considered by the journalists to have positive or negative effect on the history of the Reformation. The form of presenting the events of the Reformation for Russian readers and forming the public opinion among the citizens concerning the religious life in the countries of Europe is studied. The historiography of the history of the Reformation is analyzed in the article. The summaries of the journalists of the journal on the works of Russian researchers on the studies of the history of the Protestantism, Anglicanism, and Calvinism are characterized in the article. It is analyzed how centrifugal force and centripetal force influenced the further development of the Protestantism in Germany. The assessment of the relationships between the members of the Orthodox Church and the Protestants made by the authors of the article is presented in the given paper. The correspondence of the patriarch of Constantinople, Jeremias II with the citizens of Thuringia is studied. A special attention is also paid to the question how the editorial board of the journal described emergence and development of Episcopal Church of England.

The assessment of the journal "Bogoslovskij vestnik" concerning the question of secularizing of Monastery property in England is conducted. The position of the editorial staff of the journal concerning Calvinism and the influence of its ideology on the life of citizens of Geneva and Boerens at the end of 19th century – the beginning of the 20th century. The methodological base of the research contains the historical method, systematic approach, objectivity and content analysis method. The works of European researchers of the Reformation were popular among Russian scientists. Their monographs influenced the formation of the approaches of the authors to understanding of the essence of the Reformation.

As a result, it is estimated that the journalists of "Bogoslovskij vestnik" were interested in describing the history of the Reformation in the countries of Europe. A great attention is paid to the research of the source base of the history of the Reformation.

Key words: Reformation, journal, Protestantism, anglicanism, calvinism, catholicism, boer, monastery.

УДК 316.75:329(73)"179"

Б. Коваль, студ.
Український адвентистський теологічний інститут, Буча, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ ЕСХАТОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ РУХУ МІЛЛЕРИТІВ В АМЕРИЦІ (30–40-ВІ РР. XIX СТ.)

Розглянуто розвиток теологічних есхатологічних побудов руху міллеритів, який отримав широке поширення в Америці у 30–40-ві рр. XIX ст. Міллерити на основі стрункої системи біблійних послань проповідували "Другий прихід Христа близько 1843 р.". Здійснено аналіз поглядів Вільяма Міллера, засновника цього руху, та подальший їх розвиток і обґрунтування його численними послідовниками, розглянуто причини успіху руху міллеритів. Особливу увагу приділено динаміці розвитку міллеритських поглядів у 1843–1844 рр., під час піку есхатологічних очікувань та необхідності теологічної інтерпретації "затримки Другого приходу". Також дослідження показує долю міллеритського руху після 1844 р. й аналізує варіанти теологічного осмислення досвіду "Великого розчарування". Головна мета статті – відповідати на запитання, завдяки яким трансформаціям есхатологія міллеритів, що мала відійти в минуле як теологічний казус, була адекватно реанімова до подальшого доктринального вжитку майбутніми засновниками церкви Адвентистів сьомого дня, а також показати, що особливості віровчення деяких деномінацій, які завдячують своєю появою міллеризму, є не екзотичними спотвореннями християнства, а радше одним з оригінальних і закономірних шляхів розвитку протестантської теологічної думки.

Ключові слова: міллеритський рух, Вільям Міллер, Джошуа Хаймс, Йосія Літч, "Велике розчарування", Адвентисти сьомого дня.

Актуальність дослідження та постановка проблеми. Міллеритський рух, що унікальним чином поєднав у собі заклики до духовного відродження та своєрідні есхатологічні очікування, був помітним явищем в історії Америки першої половини XIX ст. Проіснувавши буквально два десятиліття, він, усе ж, справив великий вплив на протестантську релігійну думку та породив кілька конфесійних груп. Найвідомішою духовною спадкоємицею американського міллеризму нині є церква Адвентистів сьомого дня, доволі поширена у світі (близько 25 млн послідовників) і на українських теренах (до 48 тис. послідовників). Унікальність міллеризму в такому: незважаючи на есхатологічний акцент, цей рух залишився більш раціоналістичним, ніж містичним. "Як група міллерити були традиціоналістами, ортодоксами та навіть реакціонерами. Ми схильні розглядати їх порівняно з іншими інноваційними групами того часу як тих, що запропонували справді нову духовну перспективу. Наприклад, шейкери комбінували містичний месіанізм зі спільним життям; мормони проповідували нове відкриття, християни з Онейди почали з пієтизму та спільного життя, а завершили наукоподібними міленіалістськими очікуваннями. Але міллерити не робили нічого з перерахованого, і цей факт лежав в основі їхнього успіху" [4, с.12–13]. Феномен міллеризму, який є ключом до розуміння віросповідних особливостей церкви Адвентистів сьомого дня, залишається маловідомим у вітчизняних релігієзнавчих колах. Серед українських науковців – адвентистів за віросповіданням – також практично не спостерігається зацікавлення в дослідженні історичних витоків власної ж конфесії. Актуальність зазначеної статті обумовлена бажанням поповнити лакуну в українському релігієзнавстві в осмисленні історичного значення руху міллеритів.

Аналіз останніх досліджень. Певний сегмент американських релігієзнавчих досліджень, що займається релігією в Америці XIX ст., присвячений вивченню міллеритського руху та їхніх поглядів. Доволі розлога стаття про цей рух та його особливості міститься в енциклопедичному виданні *Encyclopedia of American Religions* [3, с.560–562]. На сайті archive.org можна отримати доступ до мемуарів Сільвестра Блісса, які фактично є життєписом Міллера, та кількох праць самого В. Міллера. Листи Міллера, за свідченнями джерел, зібрані в колекції Вільяма Міллера в коледжі Аврора штату Нью-Йорк [4, с. 5]. Із пізніших досліджень, мабуть, найвагомішими можна назвати збірник статей за назвою *The Disappointed. Millerism and Millenarism in the Nineteenth Century* [4] та монографію Девіда Роува

God's Strange Work. William Miller and the End of the World [5]. Проте найбільше про погляди міллеритів як у науковій, так і популярній формі, мабуть, написано адвентистами. Ґрунтовна 4-томна праця Едвіна ЛеРоу Фрума *The Prophetic Faith of Our Fathers*, видана впродовж 1946–1954 рр., децю міфологізовано показує есхатологію Міллера як утілення багатомісних сподівань віруючих на другий прихід Христа. Найвідомішими дослідниками із цієї теми в середовищі адвентистів є Джордж Найт, Еверетт Дік, Мервін Максвелл. На пострадянському просторі першою книгою, що почала відкривати значення релігійний феномен для широкої аудиторії, стала праця А. Григоренка "Есхатологія, мілленаризм, адвентизм" [7]. В українському інтелектуальному середовищі стала відомою монографія В. Докаша "Кінець світу. Еволюція протестантської інтерпретації" [8]. Щоправда, ці дві фундаментальні праці не зосереджуються власне на міллеризмі, а ставлять перед собою завдання охопити все розмаїття есхатолого-міленіалістичних рухів в історії християнства. Російський історик адвентизму Є. Зайцев, згадуючи у своїх працях В. Міллера та його погляди, переважно користується напрацюваннями вже згаданого вище Джорджа Найта [9].

Формулювання мети. Ще свого часу позиція В. Міллера зіштовхнулася із численними зауваженнями критиків. Погляди Міллера та його прихильників вибудували чітку систему, обґрунтовану Біблією, похитнути яку могло лише одне: невиконання пророцтва про друге пришествя Христа. І цієї події ні "близько 1843 р.", ні у призначеному опісля 1844 р. не відбулося. Невідкладність есхатології міллеритів та відсутність інституційної організації зумовили їхнє недовге існування. Але питання все ж полягає в такому: як ця есхатологія, що мала стати надбанням історії як теологічний казус, все-таки отримала своє продовження через певні трансформації? Ця стаття має на меті прослідкувати еволюцію змін у міллеритській есхатології, що зумовила її виживання в доктринальній системі сучасної церкви Адвентистів сьомого дня.

Мабуть, найперше питання, яке має задати собі дослідник при осмисленні такого релігійного феномена, як міллеризм, полягає в такому: які фактори викликали його до життя, що саме спричинило есхатологічний акцент у теології цього руху? Жоден релігійний рух не виникає в ідейному вакуумі, тому відповідь на це питання слід шукати в історичних обставинах, які склалися в Америці у першій половині XIX ст. Девід Роув згадує три явища, що сприяли виникнен-

ню есхатологічного інтересу в американському суспільстві [5, с. 78–80]:

▪ *Індустріальний розвиток Америки.* Здобуття Америкою незалежності у 1776 р. надало можливість її громадянам вкладати зусилля в економічний розвиток країни. Стрімкі зміни в економічній, а відповідно і в соціальній сфері вели до протистояння із традиційним укладом життя. І не дивно, що в релігійній сфері як реакція на ці суперечності виникають хвилі особливого духовного ентузіазму з метою відродити інтерес до традиційних цінностей. Ці процеси в американському суспільстві отримали в дослідників назву "Велике пробудження". Дослідниця А. Кілова так описує це: "До моменту ратифікації конституції в США менше 10 % населення було активно віруючими, тобто регулярними відвідувачами церкви. Загроза подальшого розповсюдження невір'я та атеїзму змусила церкву мобілізувати та привести у повну бойову готовність свої сили, спрямувавши їх на "боротьбу за душі". Хвиля "пробуджень" прокотилася по країні наприкінці XVIII – на початку XIX ст., торкнувшись найбільш віддалених куточків й охопивши своїм впливом доволі широкі маси населення, у повсякденному трудовому житті якого релігія загальною відіграла доволі незначну роль" [10, с. 38]. Виокремлюють кілька хвиль цього "Великого пробудження" [7, с. 123], але в межах зазначеного дослідження нас цікавитиме друга хвиля, яку відносять до 1800–1830 рр. У цей час у проповідників виникає особливий інтерес до есхатолого-хіліастичних¹ мотивів у Святому Письмі, що приводить до теологічного переосмислення американської дійсності. "На відміну від апокаліптичного мілленаризму ранніх християн, що очікували драми історії у вигляді кінця світу, "прогресивний" мілленаризм оптимістично дивився в майбутнє, що взагалі було характерним для XVIII ст., століття Просвітництва. До цього типу "прогресивного" мілленаризму належав й американський теолог Дж. Едвардс... Учення Едвардса, згідно з яким спочатку пройде 6000 років історії, а потім 1000 років спокою, впродовж яких святі будуть визнані, а Церква піднесена, надихало не тільки самого автора, але і його читачів та слухачів... Для Едвардса "тисячоліття" було джерелом історичного оптимізму і віри в людський прогрес" [7, с. 132]. Погляди Едвардса спричинили великий вплив на суспільний світогляд того часу.

▪ *Явища у світі природи.* Незвичайні явища у світі природи, які не могла пояснити тогочасна наука, стали розглядатися віруючими як "виконання біблійних пророцтв". Наприклад, сплески есхатологічних очікувань стимулювали так звані темні дні в 1780 та 1808 рр. (повне затемнення небесних світил), Лісабонський землетрус у 1755 р., катастрофічний за своїми масштабами (поштовхи були відчутні не тільки в Європі, але і досягли Азії та Америки), та метеоритний дощ ("зорепад") у 1833 р. [8, с. 305]. Це було інтерпретоване багатьма проповідниками як ознаки другого приходу, описані у Матв. 24.

▪ *Політичні події.* Політичні події, які відбувалися у Європі наприкінці XVIII – на початку XIX ст., також спричинили виникнення низки цікавих інтерпретацій пророцтв Святого Письма. "Преміленаризм² був відродже-

ний завдяки політичним катаклізмам, що асоціювалися із Французькою революцією, зокрема після того, як Наполеон тимчасово змістив із престолу папу римського у 1798 р. Це надало дослідникам Біблії фіксовану точку у пророчій хронології книг Даниїла та Відкриття" [1, с. 177, 179]. Зазначені події у світлі біблійних пророцтв подавалися амбівалентно: або як повалення влади антихриста (хто вважав антихристом владу Ватикану), або як її встановлення (хто вважав антихристом Наполеона). Настрій людей того часу прекрасно виразило Місіонерське товариство штату Вермонт у своєму періодичному виданні: "Ми живемо у вік чудес. Передбачення Біблії, що стосуються прославлення церкви останнього часу, стрімко збуваються" [5, с. 79].

Вільям Міллер, з іменем якого пов'язаний досліджуваний нами рух, виріс якраз в описаній вище атмосфері напруженості між релігійною індиферентністю та духовним пробудженням. "Від своїх батьків молодий Вільям засвоїв певні погляди, що визначили його життєвий шлях. У батька він навчився бути патріотом і солдатом. Від матері успадкував набожність та релігійний світогляд. Обидві ці лінії виявилися у його подальшому житті" [6, с. 5]. Однак уже у зрілому віці Міллер обрав собі дійсний світогляд³. Участь у "другій американській війні за незалежність" з англійцями в 1812–1815 рр. привела його до світоглядної кризи та пошуку живих відносин із Господом. У 1816–1818 рр. він починає особисто вивчати Святе Письмо, користуючись, як стверджують дослідники, "тільки Біблією і симфонією⁴ Крудена" [6, с. 32]. Особливо його увагу привертають пророцтва про повернення Христа, і Міллер на основі книг Даниїла та Об'явлення починає робити математичні підрахунки вірогідної дати цієї події. Не варто дивуватися такому підходу: "Він та люди його покоління жили у світі, де високо цінувався раціональний підхід до усього, охоплюючи релігію. ...XIX ст. став свідком розповсюдження класичного наукового методу, про який писав ще Френсіс Бекон. Дедалі більше і більше людей займалися вивченням оточуючого світу, виявляючи наукові факти, збираючи відомості про природу та роблячи на їхній основі наукові висновки. В Америці XIX ст. ту ж саму методологію застосували до Біблії: збери усі біблійні факти (або вірші) на задану тему, і ти зможеш зробити вірне тлумачення" [12, с. 32]. Уже в 1818 р. завдяки своєму дослідженню Вільям Міллер приходив до низки висновків (у дужках процитовано біблійні посилення, на яких він базувався):

▪ Перед другим приходом Христа не весь світ буде наверненим до щирої віри (Матв.13:24–30, 2 Тим.3:1,13);

▪ Ісус реально і буквально повернеться на землю "на хмарах небесних" (Матв. 24:30);

▪ Земля буде очищена вогнем і стане місцем перебування спасених (Дан. 8:14, 2 Пет.3:10–13);

▪ При Своему пришестві Христос воскресить померлих праведників і вони отримають життя вічне разом із тими, що зустрічали Христа живими, померлі ж нечестиві не воскреснуть, але повстануть лише після закінчення 1000 років для виконання вироку над ними (Об'явл. 20:4,5);

¹ Хіліазм (від грецьк. χιλιás – "тисяча") або мілленаризм (від лат. mille) – релігійне вчення про друге пришестя Христа та Його тисячолітнє земне царство, що має настати перед кінцем світу. Підґрунтям для виникнення хіліазму було пряме трактування Об'явл.20:4 (*Вікіпедія*).

² Преміленаризмом називають погляд на есхатологічні події, згідно з яким другий прихід Христа має настати перед "Тисячолітнім царством". Тих, хто вважає, що "Тисячолітнє царство" передусе другому приходу, називають постміленаристами (таким був, наприклад, згаданий нами Джонатан Едвардс).

³ Деїзм (від лат. deus, "бог") – віра в Бога-творця світу, але невіра в його подальшу діяльність у цьому світі (тобто, надалі він не втручається – на противагу теїзму) (*Вікіпедія*).

⁴ Біблійні симфонії, або конкорданції – це зібрання в алфавітному порядку усіх слів, виразів та фраз, що зустрічаються у Святому Письмі із зазначенням місця, де вони розміщені (російська *Вікіпедія*). Мають на увазі видання *A Complete Concordance to the Holy Scriptures* Олександра Крудена, що було вперше опубліковано в 1737 р. і відтоді неодноразово перевидавалося.

▪ Згідно із часовим пророцтвом Дан. 8:14 і при застосуванні принципу "день за рік" при розрахунках (Числ.14:34, Єз.4:6), усі ці події відбудуться близько 1843 р. [6, с. 34–35].

Отже, отримані результати привели В. Міллера до теологічної позиції, якої в той час дотримувалася меншість, а саме до преміленаризму [12, с. 33]. Сучасний дослідник може засумніватися: чи точно до цієї позиції Міллер прийшов внаслідок абсолютно незалежного дослідження? Девід Роув подає цікаві дані, що в нього тривалий час були настільними дві книги: преподобного Георга Фабера *Dissertation on the Prophecies* та єпископа Томаса Ньютона з такою самою назвою [5, с. 76]. Та на момент дослідження В. Міллер демонстративно відклав їх убік, щоб створити в розумі ефект "чистого листа". При тому ми не заперечуємо можливості, що деякі концепції вищеназваних авторів могли відклатися у його свідомості. Невідомо, наскільки ці згоди вже тоді, у 1818 р., оформилися в голові Міллера у струнку есхатологічну схему. Деталі ще належало допрацювати. Він не виступав публічно цілих 13 років, до 1831 р. (як стверджують джерела, прораховував усі можливі зауваження і помилки, оскільки відчував відповідальність за звіщення цієї вістки [6, с. 36]), аж поки не отримав офіційного запрошення проповідувати в невеличкій церкві містечка Дрезден біля озера Шамплейн.

У 1831–1839 рр. ідеї В. Міллера стають популярними. Його запрошують по різних церквах, ареал його діяльності охоплює штати Нью-Йорк, Вермонт, Нью-Гемпшир, Массачусетс [6, с. 58]. Його лекції супроводжуються наочним посібником – намальованою Чарльзом Фітчем схемою пророцтв світової історії. "Особливий внесок Фітча у рух Міллера (разом з Аполлосом Хейлом) пов'язаний із розробкою спеціальної карти, що наочно зображувала основні пророчі символи Даниїла та Об'явлення. На карті були представлені кілька варіантів обчислення дати 1843 р. як дати другого приходу внаслідок різноманітних маніпуляцій із пророчими періодами. Літографічним шляхом було виготовлено 300 екземплярів цієї карти. ...Розміри карти були десь 1×1,5 м, і ця карта використовувалась як наочний посібник під час прочитання лекцій міллеритськими служителями" [9, с. 53]. Збереглося навіть зображення створеної Фітчем карти (рис. 1).

Щоб простежити хід розрахунків Вільяма Міллера, ми скористаємося дещо адаптованим варіантом цієї карти, який нині використовує церква Адвентистів сьомого дня (рис. 2). Основним для цієї схеми є пророчий період у 2300 "вечорів-ранків" (зворот, ужитий у Дан.8:14 і сприйнятий Міллером як 2300 пророчих днів). Розробляючи своє тлумачення біблійних пророцтв, Вільям Міллер скористався принципом "день за рік" (запропонований ще Йоахимом Флорським у XI ст. на основі текстів Єз. 4:6 та Числ.14:34), перетворивши 2300 днів на 2300 років світової історії. Відлік цього періоду слід було починати із 457 р. до н. е. (Дан. 9:25, саме в цей рік був виданий останній указ перського царя Артаксеркса I Лонгімана про повернення вавилонської єврейської діаспори до Палестини). Ця дата дозволяла з точністю до років узгодити пророцтво Дан. 9:24–27 про вихід Христа на служіння (27 рік н. е.), Його смерть (31 рік н. е.) та "початок проповіді язичникам" (побиття камінням диякона Стефана, 34 рік н. е.). А просте математичне додавання 2300 років до 457 р. до н. е. приводило до, за підрахунками Міллера, "приблизно 1843 р." [12, с. 34]. Спочатку В. Міллер принципово відмовився встановлювати точну дату другого приходу, пам'ятаючи про застереження Матв. 24:36: ""Про

день же той і годину ніхто не знає, ні ангели небесні, а тільки Отець Мій один".

Справжньою знахідкою для В. Міллера стала співпраця із Джошуа Хаймсом. Хаймс не міг генерувати релігійні ідеї, подібно до Міллера, але був прекрасним промоутером [4, с. 42]. Він популяризував ідеї міллеризму через друковане слово (у 1840 був заснований періодичний орган *Signs of the Times*, що доносив до широких мас ідеї не тільки самого В. Міллера, але й численних його послідовників). Не останньою мірою завдяки Дж. Хаймсу пік популярності міллеритських есхатологічних концепцій прийшовся на початок 1840-х рр. Чимало проповідників, ознайомившись із есхатологічною схемою Міллера та захопившись її логічністю та стрункістю, самі стали лекторами, що мандрували від громади до громади, не рахуючись із конфесійними рамками. Що цікаво, міллеризм справді можна назвати радше міжконфесійним рухом, ніж усталеною релігійною інституцією. Новаторством стало використання наочних схем, про які вже згадувалося вище, й організація так званих табірних зібрань: міллеритами було придбано велику палатку, у якій могло зібратися до 4 тис. слухачів.

Ще однією людиною, що зробила свій внесок у міллеритську есхатологічну схему, став Йосія Літч. У 1838 р. він опублікував книгу *The Probability of the Second Coming of Christ* [2], у якій представив особливе тлумачення Об'явл. 9:15: "І були порозв'язувані чотири Анголи, приготовані на годину, і на день, і на місяць, і на рік, щоб убили третину людей". Він інтерпретував цей пророчий період як час існування Османської імперії, з політичною активністю якої ототожнювався біблійний образ шостої ангельської сурми. Літч, відрхувавши 391 рік і 15 днів (а якраз стільки виходило згідно із пророчим принципом "день за рік") від 1449 р. (на його переконання, саме із цього року турки починають контролювати престолонаслідування в Візантії) [2, с. 154–155], став стверджувати, що у 1840 р. Османська імперія має припинити своє існування. Дійсно, цього року європейські країни отримали дипломатичну перемогу над Туреччиною і наклали на неї торгове ембарго. Ця подія, розтиражована європейською та американською пресою, була подана Літчем як "виконання пророцтва". Хоча 1840 р. не був домальований міллеритами до пророчої схеми, але таке точне, математичне "виконання пророцтва" справило враження на публіку і спонукало багатьох людей зробити свій світоглядний вибір.

Чим більше наближувалася встановлена В. Міллером дата, тим більше зростав релігійний ентузіазм і кількість його послідовників. Есхатологічні перспективи Міллера були вже настільки обґрунтовані численними його послідовниками за допомогою Святого Письма, що ніхто з опонентів не міг відшукати хоча б одну слабку місцину у цих розрахунках. З огляду на це міллерити впевнено проповідували свої ідеї. Сам В. Міллер став вважати, що Христос має прийти наприкінці березня 1843 р. (у дні Даниїла єврейський релігійний рік починався весною, 1 нісана за єврейським календарем відповідало в той рік 21 березня за григоріанським). Однак коли минув березень, а потім і квітень, і травень, релігійний ентузіазм мас дещо спав. Потрібна була інтерпретація, яка мала б пояснити "затримку" другого приходу. І в її пошуках міллерити звернулися до масиву старозавітних текстів, що описували устрій святилища та служіння в ньому (не забуваймо, ідею "очищення святилища" із Дан. 8:14 якраз і було покладено в основу есхатологічної схеми). Культурна система Старого Заповіту передбачала низку щорічних свят, які групувалися на свята "весняні" (Пасха, свято опрісноків, "потрясіння першого снопа", П'ятидесятниця) й "осінні" (свято сурем Рош га-Шана, очищення святилища Йом

Кіппур та свято Кучок). Згідно із традиційними теологічними інтерпретаціями, весняні свята символічно вказували на події із життя Христа та ранньої церкви, а осінні мали суто есхатологічний характер. У статті, опублікованій 1843 р., Міллер наполягав, що другий прихід має відбутися восени як виконання типології осінніх свят (знову-таки, без зазначення точної дати).

Коли Христос не прийшов наприкінці 1843 р., то знову знадобилось адекватне пояснення відкладення дати другого приходу. Почали перераховувати. І виявилось, що при додаванні років від нашої ери відбувся хронологічний зсув, і був порахований неіснуючий "нульовий рік" (по історії після 1 року до нашої ери зразу почався 1 рік нашої ери). Міллерити з полегшенням зітхнули: виявляється, другий прихід Христа слід очікувати не восени 1843, а восени 1844 р.! Час кінця світу відклався ще на рік, й есхатологічні схеми було реанімовано. Однак буквалізм розрахунків дав прецедент для виникнення у середовищі міллеритів так званого руху 10 дня сьомого місяця. Біля витоків цієї ідеї – призначити точну дату повернення Христа – стояв один зі сподвижників Міллера Самуїл, а саме Шеффілд Сноу. Якщо старозавітне свято Йом Кіппур, у яке відбувається "очищення святилища" (що за єврейським календарем відзначалося якраз у 10 день сьомого місяця), символізує собою очищення землі вогнем від гріха при другому приході, то Христос має прийти якраз на Йом Кіппур 1844 р.! При визначенні точної дати Сноу звернувся не до ортодоксальних євреїв, а до караїмів, традиція яких йому здавалася ближчою до Святого Письма [9, с. 64, 76]. В. Міллер погодився із призначенням другого приходу на 22 жовтня 1844 р. лише за два тижні до цієї дати. Це був останній, найбільш піднесений сплеск есхатологічних очікувань.

22 жовтня 1844 р. увійшло в історію міллеритського руху як "Велике розчарування". Приходу Христа не відбулося, як не відбулося й очищення землі вогнем. Речі існували собі далі у звичайному порядку. Це стало серйозною психологічною травмою для багатьох послідовників міллеризму. Джошуа Хаймс, наприклад, виразив свої емоції так: "Найвищі надії та сподівання були зруйновані, і ми заплакали. Ніколи ще в житті я так не плакав... Ми плакали і плакали до самого світанку" [цит. за: 9, с. 79]. Більша частина людей, яка повірила в. Міллеру та його соратникам, розчарувалась у своєму досвіді. Як уже було наголошено в зазначеній статті, розрахунки були настільки обґрунтованими, що зруйнувати ретельно вибудовану схему могло лише невиконання пророцтва. Здається, сам факт настільки трагічної помилки в принципі мав стати крахом не тільки руху, але й міллеритської теології як такої. Та, як не дивно, з колишніх міллеритів виокремилось кілька теологічних напрямів. Люди не могли повірити, що вся есхатологічна схема, яка спиралася на численні біблійні тексти, була неправильною. Вони давали різні відповіді на питання, де саме в обчисленнях закралася помилка.

Що цікаво, різні автори, які опрацьовують цю проблему, по-різному класифікують вищезгадані групи [6, с. 125–126; 7, с. 152–154; 12, с. 51–54]. Найбільш прийнятною вважають думку Джорджа Найта, який поділяє колишніх міллеритів на адвентистів "відкритих дверей", адвентистів "закритих дверей" та "духовників". Слово "адвентист", вживане дослідником, не було на той час анахронізмом, загальним терміном описуючи людину, яка вірить у скорий другий прихід Христа. Перераховані вище назви означають так:

- *"Духовники"*. Це були люди, які вірили, що 22 жовтня 1844 р. відбулося "духовне пришестя Христа в серця віруючих". Той досвід масового навернення та духовного пробудження, який спричинили проповіді Міллера та його послідовників, і був ознакою цього неви-

димого приходу Божого царства. Таке пояснення більше нагадує особисте переживання, ніж офіційну думку певної групи людей, тому не дивно, що цей напрям не мав історичного продовження у вигляді якоїсь деномінації.

- *Адвентисти "відкритих дверей"* (оскільки Христос не повернувся, це означало, що "двері благодаті" для світу ще відкриті) говорили, що була допущена помилка в розрахунках, і час повернення Христа був обрхований неправильно. Ця група віруючих спробувала призначити ще кілька дат другого приходу за допомогою різних теологічних концепцій, але безуспішно.

- *Адвентисти "закритих дверей"* стверджували, що ті, хто не прийняв вістку Міллера до 22 жовтня 1844 р., не будуть спасенні. Утім, це не знімало головної проблеми – чому затримується прихід Христа? І пояснення було надане таким оригінальним шляхом: у день "Великого розчарування" доленосна подія "очищення святилища" мала відбутися не на землі, а на небі. Уже на наступний день, 23 жовтня, міллеритові Хайраму Едсону нібито було дане видіння, що зображувало перехід Христа в одязі первосвященика зі Святого у Святе-Святих небесного святилища для здійснення "слідчого суду". Едсон, ретельно розробивши цю концепцію з О. Крозьє та Ф. Хааном, опублікував результати своїх досліджень у періодичному виданні *Day-Star* у номері аж від 7 лютого 1846 р. Еллен Уайт, яка згодом відіграє велику роль у становленні церкви Адвентистів сьомого дня, мала подібне видіння у грудні 1844 р. Це видіння "запевнило" її, що дата 22 жовтня 1844 р. була правильною. Залишилося тільки підвести богословське обґрунтування під старі есхатологічні схеми. І знову в нагоді стала старозавітна ідея святилища, інтер'єр та обрядність якого символічно "виконувались" у небесних реаліях. Завдяки впливу Еллен Уайт дату 22 жовтня 1844 р. почали пояснювати так: "Мені було показано, що відбулося на небі по завершенні пророчих періодів у 1844 р. Коли Ісус завершив Своє служіння у святому і зачинив двері в це відділення святилища, густа темрява оповила всіх, хто чув, але відкинув вістку про Його пришестя... Одягшись у первосвященицькі ризи, Він в оточенні ангелів на полум'яній колісниці прослідував за другу завісу" [14, с. 252]. А ось пізніше вираження цієї самої думки: "Христос, замість того, щоб прийти на землю у кінці 2300 днів, у 1844 р., увійшов тоді у Святе Святих небесного святилища, щоб завершити справу відкуплення і підготувати все необхідне до Свого приходу" [13, с. 381]. Це пояснення і понині приймається одними з духовних спадкоємців міллеритів – церквою Адвентистів сьомого дня. Однак при цьому навряд чи можна погодитись із відомим американським релігієзнавцем Уолтером Мартіном, що реінтерпретації міллеритських схем були розпачливими метаннями в пошуках виправдань: "Точка зору Хайрама Едсона, судячи з тих заяв, що були ним зроблені, полягає у спробі вирватись з-під страшного натиску суспільної критики, що лунала на адресу міллеритів, розчарування та замішання" [11, с. 48]. Хоч і переосмислення досвіду "Великого розчарування" було болючим, але інтелектуальне врятування есхатологічних схем неодноразово розглядалось в пізнішій адвентистській літературі як доказ "особливого Божого керівництва".

Висновки та перспективи подальших пошуків. Рух міллеритів, що отримав широкий суспільний резонанс в американському суспільстві середині XIX ст., запропонував унікальне бачення світової історії, інтерпретувавши її через пророцтва Святого Письма. Міллер та його послідовники переконали себе, що до 1843 р. буде збуватися все більше "ознак кінця", і це вони намагалися побачити в сучасній їм ситуації. Призначена на

22 жовтня 1844 р. дата кінця світу обернулася "Великим розчаруванням", але цей досвід, усупереч логіці подій, дав "друге дихання" міллеритським есхатологічним схемам. "Затримка другого приходу" була адекватно пояснена завдяки біблійній концепції святилища. Сподок міллеритського підходу до тлумачення "пророцтв про останній час" помітний у віровченні деяких сучасних конфесій, зокрема церкви Адвентистів сьомого дня, яка

має своє представництво і в Україні. З огляду на це подальша наукова розробка зазначеної теми дозволила б вітчизняним релігієзнавцям розглядати особливості віровчення деяких деномінацій, що завдячують своєю появою міллеризму, не як екзотичні спотворення християнства, а як один з оригінальних і закономірних шляхів розвитку протестантської теологічної думки.

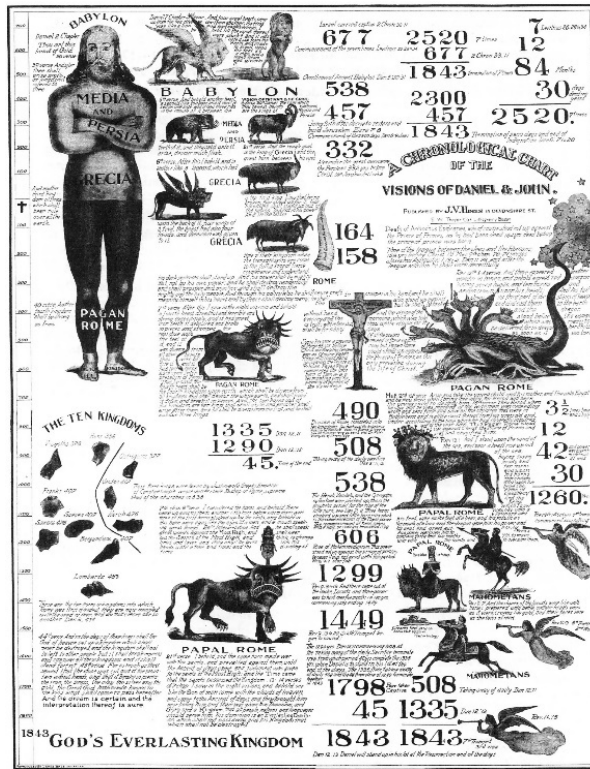

Рис. 1. Міллеритська карта пророцтв світової історії, намальована Чарльзом Фітчем

Рис. 2. Осучаснена схема пророцтв світової історії, використовувана церквою Адвентистів сьомого дня

Список використаних джерел:

1. Connors R. Anglo-American Millennialism from Milton to the Millerites / R. Connors, A.C. Gow eds. – Leiden ; Boston : Brill, 2004. – 210 p.
2. Litch J. The Probability of the Second Coming of Christ about AD 1843. – Boston : Published by David H. Ela, 1838. – 204 p.
3. Melton J.G. Melton's Encyclopedia of American Religions / Melton J.G. ed. – Gale : Cengage Learning, 2009. – 1388 p.
4. Numbers R.L. The Disappointed. Millerism and Millenarism in the Nineteenth Century / R.L. Numbers, J.M. Butler eds. – Knoxville : The University of Tennessee Press, 1993. – 250 p.
5. Rowe D.I. God's Strange Work. William Miller and the End of the World / D.I. Rowe. – Grand Rapids, Michigan/Cambridge, U.K.: William B. Eerdmans Publishing Company, 2008. – 250 p.
6. Гордон П. Вестник полночного крика / П. Гордон. – Заокский: Источник жизни, 1996. – 134 с.
7. Григоренко А.Ю. Эсхатология, милленаризм, адвентизм / А.Ю. Григоренко. – СПб, 2004. – 392 с.
8. Докаш В.І. Кінець Світу. Еволюція протестантської інтерпретації / В.І. Докаш. – К ; Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 544 с.
9. Зайцев Е.В. Без прошлого нет будущего / Е.В. Зайцев. – Заокский: Источник жизни, 2013. – 384 с.

10. Кислова А.А. Религия и церковь в общественно-политической жизни США первой половины XIX века / А.А. Кислова. – М. : Наука, 1989. – 240 с.
11. Мартин У. Загадка Адвентистов седьмого дня [Электронный ресурс] / У. Мартин. – Режим доступа : http://bcwordoflife.org/dev/resources/Bible_Study/martin.pdf. – Дата обращения: 18.10.2017.
12. Найт Дж. В поисках своего лица / Дж. Найт. – Заокский : Источник жизни, 2009. – 224 с.
13. Уайт Е. Великая борьба / Е. Уайт. – Заокский : Источник жизни, 2008. – 672 с.
14. Уайт Е. Ранние произведения / Е. Уайт. – Заокский : Источник жизни, 2012. – 384 с.

References:

1. CONNORS R., GOW A.C. (eds.) (2004) *Anglo-American Millennialism from Milton to the Millerites*. Leiden-Boston: Brill.
2. DOKASH V.I. (2007) *Kinets' Svitu. Evolyutsiya protestants'koyi interpretatsiyi*. Kyiv-Chernivtsi: Knyhy-XXI.
3. GORDON P. (1996) *Vestnyk polnochnogo krika*. Zaokskyy: Ystochnyk zhynzy.

4. HRYHORENKO A.Y. (2004) *Ėskhatolohiia, millenarizm, adventizm*. St. Petersburg.
5. KNIGHT G. (2009) *V poiskakh svoieho litsa*. Zaokskii: Istochnik zhyzni.
6. KYSLOVA A.A. (1989) *Relihiia i tserkov v obshchestvenno-politicheskoi zhyzni SShA pervoi poloviny XIX veka*. M.: Nauka.
7. LITCH J. (1838) *The Probability of the Second Coming of Christ about AD 1843*. Boston: Published by David H. Ela.
8. MARTIN W.R. (1956) *Zahadka Adventistov sedmoho dnia* [Online]. Available from: http://bcwordoflife.org/dev/resources/Bible_Study/martin.pdf. [Accessed: 18th October 2017].
9. MELTON J.G. (ed.) (2009) *Melton's Encyclopedia of American Religions*. Gale: Cengage Learning.
10. NUMBERS R.L., BUTLER J.M. (eds.) (1993) *The Disappointed. Millerism and Millenarism in the Nineteenth Century*. Knoxville: The University of Tennessee Press.
11. ROWE D.I. (2008) *God's Strange Work. William Miller and the End of the World*. Grand Rapids, Michigan/Cambridge, U.K.: William B. Eerdmans Publishing Company.
12. WHITE E.G. (2008) *Velikaia borba*. Zaokskii: Istochnik zhyzni.
13. WHITE E.G. (2012) *Ranniie proizvedeniia*. Zaokskii: Istochnik zhyzni.
14. ZAITSEV E.V. (2013) *Bez proshloho net budushcheho*. Zaokskii: Istochnik zhyzni.

Надійшла до редколегії 31.10.17

B. Koval, student
Ukrainian Adventist Theological Institute, Bucha, Ukraine

EVOLUTION OF ESHATOLOGICAL VIEWS OF MILLERRITE MOVEMENT IN AMERICA (30–40'S OF XIX CENTURY)

The article deals with the development of theological eschatological constructs of the millerite movement, which was widespread in America in the 30's and 40's of the nineteenth century. Millerites based on the harmonious system of biblical references preaching "The Second Coming of Christ around 1843". The article contains an analysis of the views of William Miller, the founder of this movement, and its subsequent development and substantiation by his numerous followers, also consider the reasons for the success of the milliere movement. Particular attention is paid to the dynamics of the development of millerite views in 1843–1844, during the peak of eschatological expectations, and the need for a theological interpretation of the "delay of the Second Coming". Also, the study shows the fate of the Millerite movement after 1844 and analyzes variants of the theological comprehension of the "Great Disappointment" experience. The main purpose of the article is to answer the question of the transformation of the eschatology of millerites, which had to go back to the past as a theological incident, was adequately reanimate to the further doctrinal use by the future founders of the Seventh-day Adventist Church, as well as to show that the particularities of the doctrine of certain denominations due to their the emergence of millerism, is not exotic distortions of Christianity, but rather one of the original and logical ways of developing the Protestant theological thought.

Key words: millerite movement, William Miller, Joshua V. Himes, Josiah Litch, "Great Disappointment", Seventh-day Adventists.

УДК 94 (430)"15"

С. Ковбасюк, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОБМІНЮЮЧИСЬ РОЛЯМИ: КОНСТРУКЦІЯ І ДЕКОНСТРУКЦІЯ ГЕНДЕРУ В ЕПОХУ РЕФОРМАЦІЇ

Досліджено теорію та практичний досвід конструювання і деконструкції гендеру в епоху Реформації, який міг уможливити "обмін ролями", тобто зміну сталих гендерних характеристик. Джерелами дослідження стали твори лідерів нового руху Мартіна Лютера та Жана Кальвіна, а також менш відомий доробок жінок-теологіє (Аргули фон Грумбах, Марі Дентьєр, Олімпія Мората). Втілення задекларованих у наративах ідей ми розкрили на прикладі життєвого досвіду згаданих теологіє і теологінь.

Зроблено висновок, що Реформаційна епоха насправді була часом, коли був можливим "обмін ролями". Жінки, усупереч гендерним стереотипам, ставали теологами, учителями та біблієстами. Однак подібний сценарій залишався маргінальним явищем, опцією для нечисленних жінок, які завдяки екстраординарним обставинам та власним талантам вийшли за окреслені для жіночої статі межі. Такими були Аргула фон Грумбах, Марі Дентьєр та Олімпія Мората. Щоби виправдати свою часто "не жіночу" роль у реформаційних подіях їм довелося "деконструювати" гендерні уявлення в памфлетах, відкритих листах, діалогах, стаючи в опозицію до патристичної, схоластичної, гуманістичної та реформаційної традиції трактування маскулінного та фемінінного. Чоловіки-реформатори, які в теорії поділяли мізогіністичні позиції своїх клерикальних попередників, на практиці часом симпатизували, хоча часто лише у приватних розмовах та листуванні, жінкам-реформаторкам, підкреслюючи, однак, їхні випадки як виняткові, вимушені відсутністю чоловіків-акторів, приклади "обміну ролями".

Ключові слова: Реформація, гендер, Аргула фон Грумбах, Марі Дентьєр, Олімпія Мората, Мартін Лютер, Жан Кальвін.

Гендерні студії не втрачають популярності вже впродовж півстоліття. Навіть навпаки: це дослідницьке поле розширюється, нівелюючи дисциплінарні та хронологічні кордони. Гендер є частиною теорії соціального конструктивізму, згідно з якою його можна визначити як перелік поведінкових характеристик, що прийнято асоціювати з "маскуліністю" чи "фемініністю". Цей аналітичний інструмент, що постав на межі соціології та психології задля досліджень таких сучасних явищ як трансгендерності, був швидко перейнятий і істориками. Оскільки соціум будь-якого історичного періоду є конструктом, застосування гендерного підходу у вивченні ранньомодерного періоду, часу формування засад сучасного європейського суспільства, видається виправданим.

Саме тому ключовим питанням зазначеної доповіді буде таке: яким чином та ким конструювався і деконструювався гендер у добу Реформації? Щоби відповісти на нього ми звернемося до аналізу спектра гендерних уявлень напередодні Реформації, творів реформаторів,

у яких трактується гендерні ролі, а також доробку жінок-реформаторок, у яких гендерні стереотипи – і пізньосередньовічні, і вже реформаційні – були переглянуті та, часто, відкинуті.

Гендерна історія Реформації приваблює дослідників останні тридцять років. Історіографію гендерної історії Реформації можна умовно розділити на дві основні групи: до першої відносимо праці, у яких акцентується загальний жіночий досвід реформаційних подій. Як було продемонстровано вченими, цей досвід часто відрізнявся від чоловічого, універсальність якого довго не ставилася під сумнів. Так, М.Е. Пламмер у монографії "Від повії священика до пасторської дружини: клерикальний шлюб та Реформація у ранньомодерній Німеччині" (2013) аналізує непросту історію формування нової соціальної жіночої ролі – дружини пастора [12]. У праці "Жінки Реформації" К. Стьерна розглядає становище жінок напередодні і після виступу Лютера й аналізує доступні їм опції життєвого вибору, часто ставлячи під

сумнів прогрес у гендерній сфері у реформаційній період [13]. Друга група історіографії охоплює низку праць, що були присвячені біографіям найвидатніших жінок Реформації. П. Матезон на основі нечисленних архівних джерел зміг відтворити портрет баварської теологині Аргули фон Грумбах у широкому соціальному та релігійному контексті [8, 9]. П. Паркер у супровідній статті до видання англійського перекладу творів Олімпії Морати розкрив основні етапи її короткого, але неординарного творчого шляху [10]. Мабуть, найбільш значна кількість праць нині присвячена дружині лідера Реформації – Катаріні фон Бора. Ці дослідження охоплюють різні сторони її життя – від загальних біографічних нарисів [7, 11] до стосунків з іншими реформаторами й аристократами – покровителями Реформації [15].

Незважаючи на значну історію досліджень гендерних аспектів Реформації, існують і певні лакуни. Такою лакуною є аналіз шляхів конструювання гендеру реформаторами: які засоби вони використовували, щоби формувати та розповсюджувати поведінкові й ідейні паттерни, "нав'язувати" їх чоловічій та жіночій аудиторії. Не менш цікавим є й аналіз деконструкції гендерних стереотипів жінками, яким був доступний набагато менший арсенал засобів впливу, ніж чоловікам. Також важливо дослідити безпосереднє зіткнення цих двох процесів. Саме зазначеним проблемам і буде присвячено статтю.

Реформатори були переважно вихідцями з університетського, або/та гуманістичного середовища. Їхня думка увібрала в себе більшість середньовічних і гуманістичних гендерних стереотипів, хоча інколи, коли вони полишали теорію і зверталися до емпірики, відзначалася і більшою гнучкістю.

На відміну від гуманістів, діячі Реформації мали в розпорядженні ширший "арсенал" засобів для популяризації своїх поглядів. Окрім традиційних трактатів, промов і підручників, вони виголошували та друкували проповіді. Також їхні листи, часто менш рафіновані, ніж гуманістичні епістоли, ставали продовженням проповідей і виразниками поглядів своїх авторів на широке коло питань, у тому числі і на гендер.

Так, варто звернути увагу на проповіді Мартіна Лютера (1483–1546). Проповіді мали ще більший вплив на формування суспільної думки, ніж гуманістичні трактати та діалоги, оскільки вони були більш доступні та, до того ж, в умовах Реформації викликали підвищений інтерес серед різних шарів суспільства. Своєрідною квінтесенцією гендерних поглядів Лютера є його проповіді на Книгу Буття (1527).

По-перше, реформатор звертається до сцени спокуювання Єви Змієм, пояснюючи її таким чином: "Насамперед він (Змій) підступає до людини там, де вона найслабша, тобто, через жінку, через Єву, не через Адама. Усі його спокуси цілеспрямовані, і він намагається провратися там, де опір найслабший. Підступи він до Адама, то, вірогідно, отримав би іншу відповідь. Цього він і боявся та думав собі, "Я спершу атакую жінку, та, може, через неї змушу його згрішити" [6, с. 20]. Так Лютер підкреслює характерну фемінінну рису – слабкість і нестійкість в умовах спокуси.

Ще одна важлива риса, яка має бути властива кожній жінці – покірність і підкореність чоловіку, для реформатора логічно випливає з вини Єви у Гріхопадінні. Воно є карою від Бога за непослух, на додачу до фізичних страждань при виношуванні та народженні дітей: "На додаток до цього, Він (Бог) наказує їй підкорити себе своєму чоловіку. Це означає, що вона більше не живе, згідно зі своєю свобідною волею. Так, може, і було б, що Адам і Єва жили б кожний своїм життям – один тут, інша – там, хоча, звичайно, до певної міри. Однак

тепер дружина не має роботи нічого без чоловіка. Де б він не був, вона має бути поряд та упокорити себе перед ним" [6, с. 23].

Навіть у цих двох цитатах не важко побачити реформаційний гендерний конструкт з усіма його характеристиками фемінінності: слабкість, нестійкість у благочесті, покірність, підлеглість чоловіку, відсутність права на власний життєвий вибір та свободу волі.

Жан Кальвін (1509–1564), женецький "Папа" та найбільший авторитет у реформаційному вченні, на рівні з Лютером звертається до дефініцій маскулітних і фемінітних характеристик у коментарях про найбільш чітке місце гендерної полеміки впродовж багатьох століть – Перше послання св. Павла до Тимотея (1Тим 2:11–15): "11 Жінка нехай учиться мовчки, в повній покорі. 12 Навчати жінці я не дозволяю, ані коверзувати чоловіком, – їй бути тихомірною! 13 Адам бо спершу був створений, а Єва потім. 14 І Адам не був зведений, жінка ж, зведена, завинила. 15 Однак, вона спасеться, народжуювши дітей, якщо перебуватиме у вірі, любові та святості зо скромністю". На його думку, розподіл соціальних ролей має повністю відповідати настановам св. Павла – жінка не має вчити у церкві та вчити публічно загалом. Кальвін трактує і виняткові випадки жіночого лідерства, які зустрічаються у Старому Заповіті. Так, він звертається до Девори, четвертої судді Ізраїлевої, яка була натхненницею та лідером визвольної боротьби єврейського народу проти царя ханаанців Явіна. Її першорядну роль у зовсім не фемінінному контексті Кальвін інтерпретує як "особливий та винятковий випадок": надзвичайні справи, які звершує Бог, не змінюють усталений порядок – Він-бо є поза будь-якими правилами та нормами [2, с. 67; 14, с. 185]. За Законом Божим (тут Кальвін звертається у 13 главі до Старого Заповіту та створення і гріхопадіння Єви, як і Лютер), природа жінки – упокорюватись, і через св. Павла "Він (Бог), отже, наказує їм залишатись у межах, дозволених для їхньої статі" [2, с. 67–68].

Чи були можливості для деконструкції гендерних стереотипів, переосмислення характеристик маскулітності та фемінінності в добу Реформації? Такі пошуки, безперечно, були актуальними майже винятково для жінок – Генріх Агріппа не мав послідовників серед чоловіків-реформаторів. Жінки, позбавлені доступу до університетської освіти та вченого кола спілкування, мали значно менше можливостей донести та ствердити свою думку. Також, як уже зазначалося вище, вони фактично не мали права на публічне висловлювання – це жорстке обмеження і в реформаційні часи підтримувалося чоловічою половиною суспільства. Будь-яке порушення гендерної демаркаційної лінії було ризикованим для жінки і могло призвести до її соціальної маргіналізації.

Однак не всі жінки погодилися із патріархальною традицією. Деякі з них наважилися на публічне відстоювання своїх релігійних і гендерних переконань. Тут ми звернемося лише до творів трьох з них – Аргули фон Грумбах, Марі Дентьер та Олімпії Морати, кожна з яких представляла німецьку, швейцарську та італійську Реформацію відповідно.

Аргули фон Грумбах (1492 – близько 1554), баварської аристократці та реформаторці належить першість у деконструкції гендерних стереотипів у добу Реформації. Вона прийняла реформаційне вчення на початку 1520-х рр. років, проте це не мало характеру публічного жесту. Її втручання до теологічного дискурсу було ініційоване арештом студента Арзація Зеєхофера, якого теологи Інгольштадтського університету звинуватили в єресі (він читав і розповсюджував трактати Лютера та Меланхтона). Аргула була настільки

обурена цим випадком, що звернулася з відкритим листом до інгольштадтських теологів.

Сам лист за формою та змістом був радше лютеранським памфлетом. Він вийшов друком у 1523 р. і набув великого поширення. Вступ був присвячений необхідному для кожної жінки, що наважилась на публічне висловлювання, захисту свого права на це висловлювання. Аргула розкриває мотиви свого вступу проти несправедливості, учиненої теологами Інгольштадту щодо Арзація Зеєхофера – відсутність чоловіка, який би обурився та завадив переслідуванням юнака. "Проте тепер я не бачу жодного чоловіка, який би взявся до справи, який хоче та може проповідувати, тому слова "Усі, хто мене визнає...", які я вже згадувала, зобов'язують мене [втрутитись]" [5, с. 79].

Звинувативши теологів у фарисействі та схоластицизмі, за яким була втрачена жива віра [5, с. 77–78], Аргула викликає їх на диспут – ця форма участі жінки у справах церкви була на той час ще більш нечувана, ніж відкритий лист. "Бог дасть, я зможу говорити до вас у присутності трьох наших князів та всієї спільноти", – пише вона [5, с. 89]. "Я не знаю латини, – відверто продрожує жінка, – проте ви знаєте німецьку, оскільки народилися та зростали в цій мові" [5, с. 90]. Аргула завершує: "Те, що я вам написала – це не якісь жіночі балачки, але Слово Боже; і я пишу як член Христової Церкви, яку не здолають і ворота Пекла" [5, с. 90]. Реформаторка цими словами відкидає значення гендеру в межах Церкви – немає жінок і чоловіків, але є члени Церкви, рівні між собою у правах на висловлювання з теологічних питань. Так, біологічні ознаки, на думку Аргули, не означають фіксовану роль у церковному житті.

Звичайно, теологи Інгольштадту не надали прямої відповіді Аргулі. Вони "відповіли" їй у низці проповідей, у яких називали жінку "старою відьмою" та "стервом" [9, с. 18]. Арзація Зеєхофера було відпущено лише після того, як він виголосив та підписав "розкаяння".

Проте Аргула фон Грумбах отримала підтримку від Мартіна Лютера, Мартіна Буцера й Андреаса Озіандера, які її усіяло підтримували. Лютер у листі до друга назвав Аргулу "винятковим знаряддям Божим" [1, с. 106]. Реформатори поважали в ній особистість – одну жінку, яка протистоїть ворожому Реформації баварському теологічному середовищу і, до того ж, власному чоловіку, що не поділяв переконання дружини і, за її словами, "переслідував християнина у ній" [3, с. 73]. Хоча жінка, яка наважувалась перетнути кордони сконструйованого для неї гендеру, неминуче зазнавала переслідувань у ранньомодерному світі, Аргула не залишилась єдиною у своєму роді.

Швейцарську реформаторку Марі Дентьєр (1495–1561) деякі дослідники досить сміливо називають першою феміністкою від теології. І, незважаючи на певну модернізацію, багато в чому вони мають рацію. Марі Дентьєр, колишня монахиня та, згодом, дружина двох реформаторів – Сімона Робера та Антуана Фромана, дуже близького до Жана Кальвіна, і сама займала активну позицію в поширенні кальвінізму в Женеві та Європі загалом.

Програмним її твором став "Дуже корисний лист" від 1539 р. до Маргарити Наварської, захисниці інтересів гугенотів у Франції. Лист, звичний атрибут приватного спілкування, цього разу був задуманий як факт публічного висловлювання. Він складається із трьох частин: вступу, зверненого безпосередньо до Маргарити; захисту жінок; викладу теологічних поглядів Марі Дентьєр, які перебували в межах кальвіністського дискурсу. Для нашого розгляду найбільший інтерес представляє друга частина – "захист жінок", яка містить роздуми над гендерною нерівністю та її відверте засудження. "Не лише

наклепники та противники істини будуть нас звинувачувати в надмірній хоробрості та безсоромності, так вчинить і багато хто з вірних, кажучи, що це занадто зухвало для жінок – писати одна одній про Священне Писання. Ми можемо їм відповісти, кажучи, що усі ці жінки, які писали та були згадані у Святому Письмі, не мають бути розцінені як зухвалі. Декількох жінок згадує та прославляє Священне Писання за їхню гідну поведінку, дії, поводження, ставлячи їх у приклад за їхню віру та вчення" [4, с. 54]. Посилання на біблійних жінок – Діву Марію, Сару, Ребекку, Юдит та інших легітимізували присутність жінок у теологічному дискурсі, у якому їх гендеру було відмовлено патріархальною традицією.

Проте цим деконструкція традиційних маскулітних характеристик не обмежується. Марі Дентьєр намагається відстояти право на публічне висловлювання та проповідання для жінок, чому чоловіки реформатори опиралися так само жорстко, як і середньовічні теологи. Аргументує цю вимогу реформаторка так: "Яка із жінок була більшим проповідником, ніж самаритянка, яка не соромилася проповідувати Христа та Його слово, відверто визнаючи Його перед іншими, одразу як почула, як Христос говорить, що ми маємо поклонятися Богу у дусі й істині? Хто може похвалитися, що першим почув звістку про велику таємницю Христового Воскресіння, як не Марія Магдалина, з якої Він вигнав сімох бісів та інші жінки, що їм, а не чоловікам, Він себе раніше явив через янгола та наказав казати, проповідувати та свідчити іншим про те, що сталося?" [4, с. 55]. Таким чином, підводить читача до висновку авторка, сам Христос наказав жінкам проповідувати Слово Боже.

Спроби Марі Дентьєр революціонізувати гендерну структуру церкви не залишилися непоміченими женецьцями. Їх реакція була швидкою та різко негативною: наклад трактату конфіскували [13, с. 142], друкаря заарештували. Цензура в Женеві була посилена настільки, що інших прикладів спроб переосмислити гендерні стереотипи ми не знаємо як за часів Кальвіна, так і згодом.

Олімпія Мората (1526–1555), італійська гуманістка та реформаторка, стала винятком із багатьох правил сучасного їй суспільства. І, що варто відзначити, свою винятковість вона усвідомлювала в повній мірі. На відміну від Аргули фон Грумбах та Марі Дентьєр, Олімпія отримала справжню гуманістичну освіту: вільно володіла латиною та грецькою, читала та перекладала зі старогрейської і не гірше за чоловіків-гуманістів знала античних класиків. Вона отримала таку незвичайну для жінки того часу освіту завдяки своєму батьку, Фульвію Пеллегрину Морато, учителю при дворі феррарських герцогів д'Есте. Там само при дворі герцогині Рене Французької, яка приймала та переховувала утікачів-кальвіністів, головним чином із Франції, Олімпія перейшла у євангелічну віру. У такий спосіб вона, подібно до Філіпа Меланхтона, найближчого соратника Лютера, буде суміщати у своїй свідомості гуманізм та реформацію.

Засоби ствердити свою позицію щодо вибраного шляху та викриття несправедливості гендерного підходу у питаннях навчання були як традиційні – епістоли, так і більш специфічні – діалоги. Останні ми не зустрічали в доробку Аргули фон Грумбах чи Марі Дентьєр: діалоги-бо були суто гуманістичною формою літературного висловлювання. Їхнє написання виокремлює Олімпію серед інших жінок-реформаторок, ставлячи її на один щабель із чоловіками-гуманістами та реформаторами. Так, ця зазвичай маскулітна форма літературного дискурсу втрачає гендерну забарвленість.

Звичайно, гуманістична освіченість не входила до фемінінних характеристик і тому не раз Мората у своїх листах до друзів повертається якщо не до виправдань,

то до відмежування від інших жінок та їхньої соціальної ролі. У листі до свого колишнього вчителя при феррарському дворі, Кіліана Синапіуса, 16-річна Олімпія зауважує: "Оскільки ж література перевершує усі інші людські справи, то хіба ж веретено та спиці (як ти говориш) відвернуть мене від ніжних Муз? Я закрила свої вуха для цих жіночих заклинань, подібно до Улісса, який пропливав повз скелі Сирен. Що? Чи прядка з веретеном зможуть мене перекопати у справі, у якій їм нема чого сказати? Чи ж може ці нічого не варті дари мають у собі якусь чарівність? Та настільки душа моя противиться переконанням жінок, які бажають, щоби я відмовилась від значного на користь дрібниць, що вирішила, що це вони втрачені" [10, с. 90–91].

Метонімії, до яких звертається Олімпія – "веретено та спиці", "прядка з веретеном" – промовисто передають зневагу гуманістки до традиційних гендерних уявлень, протистояння яким уже у такому ранньому віці стає її свідомою позицією. Ці думки знайшли свій розвиток у діалозі, написаному Моратою вже у 23 роки, коли вона була вже заміжня. У ньому Олімпія дискутує зі своєю подругою Лавінією делла Ровере про свої студії та їх мотиви. Наведемо досить характерну цитату з нього: "Лавінія: Проте чим я найбільше захоплююсь, то це тим, що ще коли ти була юною дівчиною, то ніколи не зраджувала тому, що вибрала, незважаючи на заклики дурних жінок і випаді чоловіків, що ти марнуєш всі свої дари і що ти ніколи не знайдеш чоловіка, який радше бажав би тебе бачити освіченою, ніж багатого. / Олімпія: Зі свого боку, роздумуючи над цим (заняттями) настільки старанно, наскільки могла, я не була спроможна знайти іншої причини продовжувати свої студії, як тільки, що "складаю їх до ніг Божих". Він-бо дав мені розум та талант настільки палати любов'ю до навчання, і ніхто не зможе мене від нього втримати" [10, с. 102].

Отже, як й інші реформаторки, Мората вважала свій талант даром Божим, який не можна змарнувати через існуючі гендерні стереотипи та поведінкові паттерни. Звичайно, це не був простий шлях, що підтверджують слова про "заклики дурних жінок і випаді чоловіків" – свідчення про опозицію, з якою Олімпії довелося зустрітись при феррарському дворі.

Однак не всі чоловіки були налаштовані критично до гуманістки. Інший феррарський гуманіст, Ліліо Гралді, писав про Олімпію: "Однією з них була Олімпія Мората, дівчина розумна, незважаючи на свою стать. Невдоволена народною мовою, вона надзвичайно освічена у грецькій та латинській літературі, що видається майже дивом усім, хто її чує" [10, с. 61].

Якоб Балденбургер, студент-медик, з яким Мората займалася латиною, уже перебуваючи в Німеччині, зазначав у 1550 р. своєму другу, швейцарському гуманісту та реформатору, Іоакіму Вадіанусу: "Урешті, і, навіть якщо це прозвучить смішно, я маю це сказати – я в захваті від ерудиції Олімпії Морати, найосвіченішої жінки, і прагну літературних студій. Бо я присоромлений, що мене перевершила якась жінка, до того ж молода... Її навчали вільним мистецтвам, а також вона студіювала Священне Писання з дуже раннього віку. Коли придворні не дозволили їй повністю віддати себе цим заняттям, молода жінка вийшла заміж за Андреаса Грунтлера, німецького доктора, щоб без подальших складнощів присвятити себе релігійним писанням. Я не можу перестати захоплюватись її вченістю" [10, с. 63].

Таким чином, Олімпія для чоловіків була "дивом", "незважаючи на свою стать" та вік (ейджизм щодо жінок також був притаманний тодішньому гендерному дискурсу). Більше того, Мората, як свідчить Балденбургер, змогла продовжити свої біблійні студії лише завдяки

тому, що вийшла заміж, а, отже, перестала виглядати маргіналом – незаміжною, освіченою жінкою – в очах соціуму. Їхня оцінка схожа з оцінкою Лютера діяльності Аргулі – "виняткове знаряддя Боже". Гуманісти і реформатори відносили такі випадки до винятків, які мають лише підтверджувати правило, не стаючи, водночас, приводом до переосмислення гендерної парадигми.

Отже, Реформаційна епоха насправді була часом, коли був можливим "обмін ролями" – жінки, усупереч гендерним стереотипам, ставали теологами, учителями та біблеїстами. Однак подібний сценарій залишався маргінальним явищем, опцією для нечисленних жінок, що завдяки екстраординарним обставинам і власним талантам вийшли за окреслені для жіночої статі межі. Такими були Аргула фон Грумбах, Марі Дентьєр та Олімпія Мората. Щоби виправдати свою часто "не жіночу" роль у реформаційних подіях, їм довелося "деконструювати" гендерні уявлення у памфлетах, відкритих листах, діалогах, стаючи в опозицію до патристичної, схоластичної, гуманістичної та реформаційної традиції трактування маскулінного та фемінінного. Чоловіки-реформатори, які в теорії поділяли мізогіністичні позиції своїх клерикальних попередників, на практиці часом симпатизували, хоча часто лише у приватних розмовах та листуванні, жінкам-реформаторкам, підкреслюючи, однак, їхні випадки як виняткові, вимушені відсутністю чоловіків-акторів, приклади "обміну ролями".

Список використаних джерел:

1. Bainton R.H. *Women of the Reformation in Germany and Italy* / R. Bainton. – Boston : Beacon Press, 1971. – 280 p.
2. Calvin J. *Commentaries on the epistles to Timothy, Titus, and Philemon* / John Calvin. – Edinburgh: Printed for Calvin Translation Society, 1856. – 400 p.
3. Chambers H. *Violence, Culture and Identity: Essays on German and Austrian Literature, Politics and Society* / H. Chambers. – Bern : Peter Lang, 2006. – 432 p.
4. Dentièrre M. *Epistle to Marguerite de Navarre and Preface to a Sermon by John Calvin* / M. Dentièrre. – Chicago : University of Chicago Press, 2007. – 110 p.
5. Grumbach A. von. *The Account of a Christian woman of the Bavarian Nobility* / A. von Grumbach // Matheson P. *Argula Von Grumbach: A Woman's Voice in the Reformation*. – Edinburgh : A&C Black, 1995. – P. 72–91.
6. Karant-Nunn S.C. *Luther on Women: A Sourcebook* / S.C. Karant-Nunn, M.E. Wiesner-Hanks. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 246 p.
7. Koppen L. *Katharina von Bora: Luthers Frau* / L. Koppen. – Paderborn : Books on Demand, 2017. – 184 p.
8. Matheson P. *Argula von Grumbach (1492–1554/7): A Woman before Her Time* / P. Matheson. – Eugene : Wipf and Stock Publishers, 2013. – 222 p.
9. Matheson P. *Argula Von Grumbach: A Woman's Voice in the Reformation* / P. Matheson. – Edinburgh : A&C Black, 1995. – 213 p.
10. Morata O. *The Complete Writings of an Italian Heretic* / ed. and transl. by H.N. Parker. – Chicago : University of Chicago Press, 2007. – 275 p.
11. Mosapp H. *Katharina von Bora – Der Morgenstern von Wittenberg: Das Leben der Frau Doktor Luther. Eine Biographie* / H. Mosapp. – Hamburg : SEVERUS Verlag, 2013. – 176 p.
12. Plummer M.E. *From Priest's Whore to Pastor's Wife: Clerical Marriage and the Process of Reform in the Early German Reformation* / M.E. Plummer. – L. : Ashgate Publishing, Ltd., 2013. – 368 p.
13. Stjerna K. *Women and the Reformation* / K. Stjerna. – L. : John Wiley & Sons, 2011. – 280 p.
14. Thompson J.L. *John Calvin and the daughters of Sarah: Women in regular and exceptional roles in the exegesis of Calvin, his predecessors and his contemporaries* / J.L. Thompson. – Genève : Librairie Droz, 1992. – 308 p.
15. Treu M. *Katharina von Bora, die Lutherin: Aufsätze anlässlich ihres 500. Geburtstages; Aufsätze zur Ausstellung "Lieber Herr Käthe" – Katharina von Bora, die Lutherin vom 25. März bis 14. November 1999 in der Lutherhalle Wittenberg. Vol. I.* / M. Treu. – Wittenberg : Stiftung Luthergedenkstätten, 1999. – 367 p.

References:

1. BAINTON, R.H. (1971) *Women of the Reformation in Germany and Italy*. Boston: Beacon Press.
2. CALVIN, J. (1856) *Commentaries on the epistles to Timothy, Titus, and Philemon*. Edinburgh: Printed for Calvin Translation Society.
3. CHAMBERS, H. (2006) *Violence, Culture and Identity: Essays on German and Austrian Literature, Politics and Society*. Bern: Peter Lang.

4. DENTIÈRE, M. (2007) *Epistle to Marguerite de Navarre and Preface to a Sermon by John Calvin*. Chicago: University of Chicago Press.
5. GRUMBACH, A. VON. (1995) The Account of a Christian woman of the Bavarian Nobility. In: Matheson P. *Argula Von Grumbach: A Woman's Voice in the Reformation*. Edinburgh: A&C Black, p. 72–91.
6. KARANT-NUNN, S.C., WIESNER-HANKS, M.E. (2003) *Luther on Women: A Sourcebook*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. MATHESON, P. (2013) *Argula von Grumbach (1492–1554/7): A Woman before Her Time*. Eugene: Wipf and Stock Publishers.
8. MATHESON, P. (1995) *Argula Von Grumbach: A Woman's Voice in the Reformation*. Edinburgh: A&C Black.
9. MORATA, O. (2007) *The Complete Writings of an Italian Heretic*. Chicago: University of Chicago Press.
10. MOSAPP, H. (2013) *Katharina von Bora – Der Morgenstern von Wittenberg: Das Leben der Frau Doktor Luther. Eine Biographie*. Hamburg: SEVERUS Verlag.
11. KOPPEN, L. (2017) *Katharina von Bora: Luthers Frau*. Paderborn: Books on Demand.
12. PLUMMER, M.E. (2013) *From Priest's Whore to Pastor's Wife: Clerical Marriage and the Process of Reform in the Early German Reformation*. London: Ashgate Publishing, Ltd.
13. STJERNA, K. (2011) *Women and the Reformation*. London: John Wiley & Sons.
14. THOMPSON, J. L. (1992) *John Calvin and the daughters of Sarah: Women in regular and exceptional roles in the exegesis of Calvin, his predecessors and his contemporaries*. Genève: Librairie Droz.
15. TREU, M. (1999) *Katharina von Bora, die Lutherin: Aufsätze anlässlich ihres 500. Geburtstages; Aufsätze zur Ausstellung "Lieber Herr Käthe" – Katharina von Bora, die Lutherin vom 25. März bis 14. November 1999 in der Lutherhalle Wittenberg*. Vol. I. Wittenberg: Stiftung Luthergedenkstätten.

Надійшла до редколегії 04.10.17

S. Kovbasiuk, PhD in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CHANGING ROLES: CONSTRUCTION AND DECONSTRUCTION OF GENDER IN THE AGE OF REFORMATION

This paper aims to explore construction and deconstruction of gender beliefs in the Age of Reformation, which made possible a change in established gender characteristics, so to say, a change of gender roles. The research rests as upon works of Martin Luther and Jean Calvin, leaders of the Reformation movement, so on treatises by women theologians (Argula von Grumbach, Marie Dentièrre, and Olympia Morata). We analysed adherence of main actors to the ideas stated in the narratives while exploring their personal life experience.

We came to conclusion that the Reformation epoch was really a time for a possible change of gender roles. Women, despite existing stereotypes, became theologians, teachers and biblical scholars. Nevertheless, this kind of scenario was still a rare case, an option for few women, which, thanks to own talents and favourable social situation, crossed established gender borders. It was the case of Argula von Grumbach, Marie Dentièrre, and Olympia Morata. In order to justify their not enough "womanish" role in course of the Reformation, women theologians had to deconstruct gender stereotypes in numerous pamphlets, public letters, dialogues, and treatises that opposed patristic, scholastic, humanistic and reformation traditions of distinguishing between masculine and feminine behaviour. The men reformers, in their turn, adhering in theory to patristic misogynistic views, frequently supported women reformers, though highlighting those cases of roles' exchanges as extraordinary ones, caused by the absence of men as main actors.

Key words: Reformation, gender, Argula von Grumbach, Marie Dentièrre, Olympia Morata, Martin Luther, Jean Calvin.

УДК 94(477)"1991/2016"

Д. Кругляк, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ПРОЦЕСІ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ (КІНЕЦЬ 1980-Х – КІНЕЦЬ 1990-Х РР.)

Розглянуто процес інституціоналізації місцевого самоврядування під час суспільно-політичних та економічних трансформацій перехідного періоду державного будівництва. Продемонстровано суть явища перехідного періоду, його витоки і вплив на життя суспільства та характер організації системи управління в державі. Увагу зосереджено на дослідженні тенденцій, що виникли у процесі становлення місцевого самоврядування за умов переходу від радянського тоталітаризму до постсоціалістичної моделі державності, як перехідного етапу до демократії. Розглянуто основні етапи нормативно-правового врегулювання ролі місцевого самоврядування в системі управління державою, а також специфіку прийняття Україною принципів Європейської хартії місцевого самоврядування, у зв'язку зі вступом до Ради Європи. Особливу увагу приділено впливу конституційної кризи та підписанню Конституційного договору Президентом України і Верховною Радою України на розподіл повноважень у сфері місцевого самоврядування. Поручено питання можливості впливу короткотермінових тенденцій становлення місцевого самоврядування в Україні на появу негативних факторів довготермінової дії. Серед таких факторів виокремлюються нереалізованість економічного і культурного потенціалу областей та окремих громад, недовіра до центральної влади і сепаратизм.

Ключові слова: місцеве самоврядування, перехідний період, постсоціалістична держава, сепаратизм.

Період суспільно-політичних, економічних та ідеологічних перетворень кінця 1980-х – кінця 1990-х рр. прийнято вважати перехідним, адже саме в цей час відбувалася зміна не тільки світоглядної парадигми українського суспільства, а й системні якісні та кількісні зміни інституційного та нормативного характеру. Зникали не просто органи державного управління чи громадського контролю, а руйнувалася вибудована десятиліттями ієрархія державного управління на чолі з КПРС, реорганізовувалися місцеві, регіональні та загальнодержавні інститути влади. На зміну їм неодмінно мали бути створені альтернативні органи взаємодії між гілками влади, між суспільством та державою, між приватним сектором й адміністраціями. Проте в умовах відсутності чіткого вектора розвитку та у процесі подолання наслідків радянського періоду української історії, у надзвичайно складних економічних умовах, процес передачі повноважень та обов'

язків новим інституціям незалежної України набув децю складного і хаотичного характеру.

Відповідна ситуація простежувалась й у процесі побудови місцевого самоврядування, причому цей процес мав і свої характерні особливості, які будуть розглянуті далі.

Вивчення проблематики інституційного розвитку місцевого самоврядування під час перехідного періоду важливе тим, що саме ця ланка громадського адміністрування мала замінити базовий, а, отже, найпоширеніший щабель радянського управління, тобто, стати запорукою реалізації "права самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України" [9, ст. 140], згідно зі світовим і, зокрема, передовим європейським досвідом. Однак саме через системну нереалізованість локальної демократії на перехідному етапі, ми досі маємо досить хитку систему розподілу і реалізації повноважень на місцях, проте це

питання може знайти свій розвиток на проблемних полях інших, суміжних дисциплін.

Тож **основною метою** зазначеного дослідження є з'ясування особливостей і тенденцій становлення місцевого самоврядування у процесі суспільно-політичних трансформацій перехідного періоду, наприкінці 1980-х – кінця 1990-х рр. Відповідно до мети були поставлені такі завдання: по-перше, встановити сутність явища "перехідний період" у вітчизняній історіографії; по-друге, з'ясувати, яким чином перехідний етап державного будівництва в Україні позначився на інституційному становленні місцевого самоврядування; і по-третє, визначити основні тенденції становлення місцевого самоврядування під впливом соціально-політичних, економічних і культурно-ідеологічних перетворень перехідного періоду в Україні.

Багатоаспектність явища перехідного періоду, багатоманітність його інтерпретацій в історичній, економічній, правознавчій і політологічній літературі, а також його історичне значення для місцевого самоврядування, розкривають у своїх працях такі відомі українські вчені як Борис Андрусюк [1], Василь Куйбіда [10], Володимир Шаповал [13], Володимир Заблоцький [4], Володимир Кампо [7] та ін. Так, Б. Андрусюк, зокрема, зазначає, що "перехід від радянської централізованої системи управління до пострадянської децентралізованої унітарної системи" [1, с. 29], відбувався повільно, покроково, з низкою принципових суперечностей і правових колізій. Ці тенденції в деяко видозмінених деталях наводять й інші вчені: економісти, політологи та правники.

Проте ключовим моментом усе ж є необхідність зупинитися саме на історичних аспектах і тенденціях перехідного періоду, звернути детальнішу увагу на передумови, фактори розвитку й особливості цих тенденцій у місцевому самоврядуванні, як системі організації влади на місцях, що виникла в суспільстві з ознаками демократизації та пострадянського світогляду.

Як уже зазначалося, поняття *перехідного періоду* має чимало визначень й аспектів розгляду, однак, з історичного погляду, варто звернути увагу на загальне, системне значення цього явища в суспільно-політичному та суспільно-економічному сенсі. Так ми можемо відмежувати суто юридичні та вузько економічні особливості цього питання.

Взагалі, терміни "перехідна держава", "державний лад перехідного періоду" та "перехідний період" розвитку державності з'явилися в активному науковому обігу вже у 20-х рр. XX ст. [11, с. 15], як не парадоксально, саме за сприяння радянської влади і використовувалися для протиставлення так званого соціалістичного державного будівництва усталеним нормам західних демократій. Водночас після Другої світової війни до широкого спектра наукових визначень перехідного періоду додалися приклади постколоніальних країн Африки та Азії. Розпад же Радянського Союзу, як наддержави та "неоколоніальної імперії" привів до появи так званих "постсоціалістичних держав". Саме до такого типу держав належить й Україна, яка, незважаючи на висловлене багатомільйонним народом прагнення до побудови демократії, правового та громадянського суспільства, спершу мала пройти шлях очищення, перебудови та зміни усіх без винятку інституцій [8, с. 44] та соціальних механізмів від колишньої пануючої ідеології, укладу життя та системи організації влади.

Оскільки "перехідний період" охоплює і децентралізацію територіального управління, і перехід постсоціалістичного суспільства на нові демократичні засади взаємодії та розвитку, а також перехід від командно-адміністративної системи управління економікою до

ринкових відносин, то такий період ми можемо охарактеризувати як проміжний стан між окремими видами державного ладу, для якого притаманні комплекс процесів, що викликають докорінні якісні перетворення за певний відрізок часу.

Початку таких перетворень у державі "завжди передують системна криза" існуючого ладу, "спричинена значним зниженням рівня життя громадян, втратою довіри до старої системи цінностей, загрозою територіальній цілісності держави. У випадку, якщо криза у сфері державного управління не може бути подолана еволюційним шляхом, існує велика ймовірність, що перехідний період матиме революційні наслідки у вигляді зміни формальних, а можливо, і сутнісних властивостей держави" [11, с. 14].

Отже, варто виокремити два закономірні шляхи розвитку місцевого самоврядування на перехідному етапі державного будівництва: еволюційний, тобто такий, що здійснюється шляхом поступових трансформацій, реформ та "вирівнювання" нормативно-правової бази до загальноприйнятих правил і принципів, що визнаються у суспільстві керівними у процесі змін; та революційний, тобто шлях радикальних перетворень і докорінних суспільно-політичних трансформацій, часто системного характеру, що відбуваються стрибкоподібно, з порушенням численних норм, законів і принципів існуючої та визнаної організації влади.

З огляду на те, що інститут місцевого самоврядування в Україні досі одночасно є і законодавчо закріпленою системою організації територіального управління громадськими справами на місцях як у будь-якому демократичному суспільстві, проте одночасно він лишається де-факто частиною механізму центральної влади в державі, тож з'являється необхідність також знайти відповідь на таке питання: чи відбувся перехід від радянської системи організації влади на місцях до місцевого самоврядування у незалежній Україні?

Для того, щоб відповісти на поставлене запитання, варто звернутися до визначення цього поняття в нормативно-правових документах нашої держави й одночасно перевірити взаємозв'язок подібного дуалізму територіального управління з особливостями розвитку державних інституцій перехідного періоду.

Явище місцевого самоврядування, незважаючи на значний регрес у розвитку демократії в Україні під впливом радянської окупації, було добре знайомим українському народу, на рівні загальнонаціональних і регіональних тенденцій. З розпадом же Радянського Союзу перед Україною відкрилися як можливості відновлення традиційних інституцій місцевого самоврядування, так і можливість вивчення, прийняття та використання передових, узагальнених і перевірених механізмів організації локальної демократії, у зв'язку з появою так званої Європейської хартії місцевого самоврядування [3], що виникла під егідою Конгресу місцевих та регіональних влад Європи. Цей документ містить низку принципів, що історично склалися в демократичних громадах країн Європи.

Однак тенденції до змін у врядуванні на місцях також паралельно виникли і внаслідок перебудовчих процесів в СРСР. Так, у березні 1990 р. відбулися вибори до республіканського парламенту та місцевих рад за новими правилами. Внаслідок виборів до парламенту та місцевих рад увійшли прогресивні представники демократичного табору, що вже 16 липня 1990 р. ухвалили Декларацію про державний суверенітет України, а згодом проголосили Україну незалежною.

Ці події заклали підґрунтя для реформування механізму влади на місцях, а по суті – створення місцевого

самоврядування як інституту. Відтепер поставала потреба оновлення системи організації влади в Україні. Існувала необхідність перерозподілу повноважень і сфер впливу. Розпочинаючи роботу над створенням нової Конституції, Верховна Рада України мала врахувати фактор демократичного місцевого самоврядування як базового елементу організації влади в демократичних країнах загалом.

Особливі зрушення відбулися після того, як Україна заявила про бажання приєднатися до Ради Європи в липні 1992 р., вступ до якої передбачав необхідність приведення українського законодавства, зокрема в частині місцевого самоврядування, до рівня європейського. Особливе місце було приділено виконанню принципів, описаних у вищезазначеній Європейській хартії місцевого самоврядування [3].

Іншими словами, у першій половині 1990-х рр. склалися усі необхідні передумови для створення вітчизняної системи місцевого самоврядування, яка могла базуватися на національних традиціях з урахуванням приписів Ради Європи. Працювали численні комісії та робочі групи, однак уже наприкінці 1993–1995 рр. стало зрозумілим, що питання розподілу повноважень на місцях лишалося відкритим. У розпалі конституційної кризи, 8 червня 1995 р., було прийнято Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до ухвалення нової Конституції України. Цей документ фактично закріпив остаточний перехід від партійно-радянського моноцентризму до пострадянського моноцентризму, "з елементами переважно декларативного місцевого самоврядування" [1, с. 27].

"Про якісні зміни в системі державного управління повідомив Президент України Л. Кучма у своєму виступі з нагоди річниці незалежності, де зокрема було зазначено: "Укладанням Конституційної угоди фактично демонтується недієздатна форма організації державної влади через Ради. Практичного змісту набуває ідея створення в Україні президентсько-парламентської республіки" [1, с. 28].

Проте, як зазначає Б. Андресюк, прийняття Конституційного договору не особливо посприяло інституціоналізації та нормативно-правовому врегулюванню місцевого самоврядування в Україні, адже моноцентрична вертикаль влади, що була створена під "сильного" Президента, не вписувалася в задекларовану Конституційним договором систему місцевого самоврядування. Згодом така ситуація призвела до конфлікту між двома паралельними структурами влади – державними та територіальними органами влади, на ґрунті розподілу фінансово-економічних повноважень, приватизації та реформування форм власності тощо [1, с. 28].

Незважаючи на те, що в наступні два роки Україна була прийнята до Ради Європи, ухвалила Конституцію [9] та ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування [6], ситуація довкола нормативно-правового врегулювання локальної демократії лишалася далекою від розв'язання [2]. Виявом такого стану речей були довготривалі дискусії в парламенті щодо можливості ратифікації Хартії, основна причина яких полягала в неготовності та невідповідності існуючої на той час української нормативно-правової бази й адміністративних ресурсів до впровадження європейських стандартів місцевого самоврядування.

Таким чином, можна зробити висновок, що українська влада зі здобуттям незалежності намагалася реформувати систему управління територіями і привести її до відповідності до стандартів місцевого самоврядування, проте через інституційний дисбаланс повнова-

жень і функцій, перманентний конфлікт між гілками влади та плюралізм поглядів на процес організації влади і громадського управління в Україні, відбулася певна формалізація процесу інституціоналізації місцевого самоврядування. Еволюційний шлях системних перетворень на перехідному етапі державного будівництва дозволив тимчасово уникнути гостроти конфліктів довкола розподілу соціальних, економічних, політичних тощо функцій та повноважень на місцях. Однак проблема залишалася нерозв'язаною, про що, зокрема, свідчить резолюція № 1179 Парламентської асамблеї Ради Європи про "Дотримання Україною зобов'язань, від 27 січня 1999 року [12]. Так, у п. 7 йдеться про те, що "Законодавство щодо місцевого самоврядування має бути ухвалене без подальшого зволікання відповідно до принципів Європейської хартії місцевого самоврядування [3], передбачаючи чітке розмежування між державною адміністрацією та муніципальними радами, що обираються". А отже, ми бачимо, що, незважаючи на ухвалення Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" [5], питання його імплементації та реального розподілу повноважень ще тривалий час залишалось неврегульованим.

Відтак ми можемо стверджувати, що перехідний період державного будівництва значною мірою вплинув на процес інституціоналізації місцевого самоврядування в Україні. З одного боку, поступовий процес реформування системи організації влади на місцях дозволив уникнути широкомасштабних соціальних заворушень, незважаючи на кризові явища соціально-політичного й економічного характеру та розпочати процес "вирівнювання" вітчизняного законодавства відповідно до загальноновизнаних принципів і норм організації локальної демократії [2]. З іншого боку, затягування і формалізація процесу законодавчого оформлення та реалізація місцевого самоврядування призвели до накопичення факторів розвитку кризових явищ на регіональному та місцевому рівнях.

Серед таких чинників можна назвати нереалізованість економічного та культурного потенціалу регіонів, областей, Автономної Республіки Крим та окремих громад, що надалі призвело до наростання недовіри до центральної влади та створення сприятливих умов для іноземного втручання та підбурення місцевих жителів до сепаратизму. Зазначене питання може бути окремих предметом наукового дослідження.

Що ж до тенденцій становлення місцевого самоврядування у процесі суспільно-політичних та економічних трансформацій перехідного періоду, то тут необхідно виокремити низку критеріїв, щоб зрозуміти характер цього процесу в Україні. По-перше, це час упровадження реформ, по-друге, територія поширення, по-третє, рівень впливу зовнішньополітичних факторів чи внутрішньополітичних сил.

Перехід від тоталітаризму до демократії не тільки значно прискорив, а й зробив можливим існування інституту місцевого самоврядування. Однак створення відповідного законодавства розтягнулося майже на десятиліття, місцеве самоврядування порівняно з іншими інститутами влади розвивалося значно повільніше і стало об'єктом боротьби між законодавчою та виконавчою гілками влади, місцевими громадами та державною адміністрацією.

Водночас ми бачимо тенденцію до універсалації та узагальнення юридичних норм для всієї України, з частковим урахуванням особливого статусу столиці – м. Києва й Автономної Республіки Крим. Усе ж, незважаючи на те, що в 1990-х рр. було розроблено нормативно-правову базу щодо різних рівнів організації місцевого самоврядування, механізмів його впровадження та остаточної реалізації так і не було вироблено. Зазвичай міс-

цеве самоврядування обмежувалося діяльністю місцевих міських й обласних рад, а також державних адміністрацій, зі значним ухилом кількості функцій і повноважень у бік останніх. Ці тенденції ще тривалий час мали місце в українській системі територіального управління.

Також необхідно наголосити, що інститут місцевого самоврядування в Україні розвивався переважно під зовнішнім впливом, а не відповідно до потреб і попиту соціуму. Так, серед основних мобілізуючих факторів можна назвати зовнішньополітичний вплив, зокрема Парламентської асамблеї Ради Європи та внутрішньополітичну боротьбу між Президентом України та Верховною Радою України за розподіл повноважень і механізмів контролю за економікою та бюджетною сферою. Перший привів переважно до позитивних наслідків, адже прискорив розвиток місцевого самоврядування як явища та закріпив і спрямував Україну на європейський вектор розвитку. Другий фактор поступово призвів до стагнації у процесі інституціоналізації місцевого самоврядування та зумовив появу низки негативних тенденцій [8, с. 55], таких як наростання недовіри до центральної влади та схильності до сепаратизму за рахунок іноземного втручання.

Підводячи підсумки, варто зауважити, що необхідність дослідження процесу інституціоналізації місцевого самоврядування актуалізується через незавершеність цього процесу на сьогоднішній день. Місцеве самоврядування класично є ознакою демократичного розвитку держави, проте в Україні ця галузь потребує негайного реформування. Саме тому існуючий досвід реформування в умовах перехідного періоду є особливо цінним для аналізу та розуміння історичних процесів державного будівництва.

Отже, необхідно підкреслити, що початковий етап становлення місцевого самоврядування в Україні відбувався в надзвичайно складних умовах перехідного періоду, що призвело до появи тенденцій до швидкої, часто необдуманого імплементації європейських норм на непідготовленому ґрунті українського суспільства, що, у свою чергу, призвело до формалізації діяльності цієї основоположної інституції громадянського суспільства та невідповідності реальних механізмів реалізації повноважень на місцях з основними нормативно-правовими актами, покликаними регулювати взаємовідносини між гілками влади, а також державою і громадою на місцях.

У свою чергу подібні послідовності імплементації, зволікання у процесах реформування та ігнорування суспільних запитів могли стати однією з передумов до появи небезпечних сепаратистських тенденцій.

Список використаних джерел:

1. Андрусюк Б.П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні: проблеми і перспективи / Б.П. Андрусюк. – К.: Інформ.-вид. центр "Стилос", 1997. – 223 с.
2. Бурін О. Проблеми впровадження концепції локальної демократії в Україні [Електронний ресурс] / О. Бурін // Ел. наук. фак. вид.:

"Державне управління: удосконалення та розвиток". – Дніпро, 2014. – № 9. – Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=752>.

3. Європейська хартія місцевого самоврядування від 06.11.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

4. Заблоцький В.В. Взаємодія держави та місцевого самоврядування України в історичній ретроспективі: монограф. / В.В. Заблоцький. – Луганськ: ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2013. – 324 с.

5. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21.05.1997 р. № 280/97 – ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

6. Закон України "Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування" від 15 липня 1997 року // Відомості Верховної Ради України від 29.09.1997. – 1997. – № 38. – Ст. 249.

7. Кампо В.М. Місцеве самоврядування в Україні: брошура / В. Кампо; ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін. НАН України, Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького. – К.: Ін-Юре, 1997. – 32 с.

8. Колодій А. Особливості перехідного періоду і вибір демократичних інститутів в Україні / А. Колодій // Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку: зб. наук. праць. – Л., 1998. – С. 44–55.

9. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.

10. Куйбіда В.С. Конституційно-правові проблеми міського самоврядування в Україні. – Л.: Літопис, 2001. – 376 с.

11. Моїсеєнко Д. "Перехідна держава" та "Постсоціалістична держава": співвідношення понять / Д. Моїсеєнко // Держава та регіони. Сер.: Право. – Запоріжжя, 2014. – № 1. – С. 14–17.

12. Резолюція № 1179 Парламентської Асамблеї Ради Європи "Дотримання Україною зобов'язань" від 27.01.1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_595.

13. Шаповал В. Сутність місцевого самоврядування (питання теорії) / В. Шаповал // Місцеве самоврядування: 10 років здобутків / за ред. М. Пухтинського. – К.: Атіка, 2002. – 300 с.

References:

1. ANDRESIUK, B.P. (1997) *Mistseve samovriaduvannia v suchasni Ukraini: problemy i perspektyvy*. K.: Informaciino-vydavnychiy centr "Stylos".
2. BURIN, O. (2014) *Problemy vprovadzhenia kontseptsii lokalnoi demokratsii v Ukraini* [Online] // "Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok". 9. Available from: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=752>.
3. *Yevropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia vid 06.11.1996 r.* [Online]. – Available from: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
4. ZABLOTSKYI, V.V. (2013) *Vzaiemodiia derzhavy ta mistsevoho samovriaduvannia Ukrainy v istorychnii retrospektyvi: monohrafiia*. Luhansk: DZ LNU imeni Tarasa Shevchenka.
5. ANON (1997) *Zakon Ukrainy "Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini" vid 21.05.1997 r.* № 280/97 – VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 24, p. 170.
6. ANON (1997) *Zakon Ukrainy "Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi khartii mistsevoho samovriaduvannia" vid 15 lypnia 1997 roku*. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 29.09.1997 r.* № 38, p. 249.
7. KAMPO, V.M. (1997) *Mistseve samovriaduvannia v Ukraini: broshura*. Kyiv: In-Yure.
8. KOLODIY, A. (1998) *Osoblyvosti perekhidnoho periodu i vybir demokratychnykh instytutiv v Ukraini*. In: *Politychnyj protses v Ukraini: stan i perspektyvy rozvytku*: zb. nauk. prac. Lviv, p. 44–55.
9. ANON (1997) *Konstytutsiia Ukrainy: Priyniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 r.* Kyiv: Presa Ukrainy.
10. KUIBIDA, V.S. (2001) *Konstytutsiino-pravovi problemy miskoho samovriaduvannia v Ukraini*. Lviv: Litopys.
11. MOISEIENKO, D. (2014) "Perekhidna derzhava" ta "Postsotsialistychna derzhava": spivvidnoshennia poniat. *Derzhava ta rehiony*. Ser.: Pravo. 1, p. 14–17.
12. ANON (1999) *Rezoliutsiia № 1179 Parlamentskoi Asamblei Rady Yevropy "Dotrymannia Ukrainoiu zoboviazan" vid 27.01.1999 r.* [Online]. Available from: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_595.
13. SHAPOVAL, V. (2002) *Sutnist mistsevoho samovriaduvannia (pytannia teorii)*. In: Pukhtynskyi M. (ed.) *Mistseve samovriaduvannia: 10 rokov zdobutkiv*. Kyiv: Atika.

Надійшла до редколегії 11.10.17

D. Kruhliak, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TRENDS OF ESTABLISHMENT OF THE LOCAL SELF-GOVERNMENT DURING THE TRANSFORMATIONS OF TRANSITION PERIOD (THE END OF 1980'S – THE END OF 1990'S)

The article discusses the process of institutionalization of local self-government during socio-political and economic transformations of the transition period of state development. Analyzed the phenomenon of the transitional period, its origins and influence on society's life and the features of the organization of the system of governance in the state. The article focuses on the study of trends that emerged in the process of establishing local self-government in the transition from Soviet totalitarianism to a post-socialist model of statehood, as a transitional stage to democracy. Author demonstrated the main stages of the normative and legal regulation of the role of local self-government in the system of state administration, as well as the specifics of Ukraine's adoption of the principles of the European Charter of Local Self-Government, in connection with accession to the Council of Europe. Particular attention is paid to the influence of the constitutional crisis and the signing of the Constitutional Agreement between the President of Ukraine and the Verkhovna Rada of Ukraine on the distribution of powers in the sphere of local self-government. The article raises the question of the possible impact of short-term trends in the development of local self-government in Ukraine on the emergence of negative long-term effects. Among these factors, there are unrealized economic and cultural potential of the regions and individual communities, distrust of central authority and separatism.

Key words: local self-government, transition period, post-socialist state, separatism.

УДК 323.281:94(477)

Р. Марценюк, канд. іст. наук, докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна**НЕВІДОМИЙ ЛАТИСЬКИЙ СЛІД У РЕПРЕСОВАНІЙ АКАДЕМІЧНІЙ ІСТОРІЇ:
А.А. НЕБІЙ (1899–1937)**

На підставі матеріалів ГДА СБУ проаналізовано життєвий і творчий шлях старшого наукового співробітника Інституту економіки АН УРСР, латиша Анса (Ганса) Андрійовича Небія (1899–1937). Матеріали архівної справи, як і постать досліджуваного, уведені до наукового обігу вперше. Це не лише дозволить доповнити біографічну складову академічної науки в Україні, але й укаже засвідчить широту репресій радянської тоталітарної системи.

Ключові слова: А.А. Небій, Інститут червоних професорів, ВУАМЛІН, Інститут економіки АН УРСР, репресії.

Репресії, що розгорнулися у другій половині 1930-х рр. у СРСР, не оминули і сфери академічної науки, а Українська РСР не стала винятком. Було звинувачено у шпигунстві, зраді державних інтересів, контрреволюції та інших злочинах, що передбачали тодішні радянські кримінальні кодекси, тисячі видатних науковців, геній яких міг би прислужитися краще, ніж бути знехтуваним системою. Щоправда, у жорна репресій потрапляли і ті, хто самовіддано служив системі. Така доля спіткала Анса (Ганса) Андрійовича Небія (1899–1937), латиша, старшого наукового співробітника Інституту економіки АН УРСР. Цілком імовірно, що його прізвище могло б загубитися посеред десятків тисяч справ репресованих, що нині зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ (далі – ГДА СБУ), якби не наближення сторіччя НАН України, а відтак цілком аргументований науковий пошук забутого. Беззаперечно, це і збагатить персоналію академічну базу, і стане ще однією сторінкою в об'єктивному історичному минулому Академії наук. Таким чином, до історично-біографічної спадщини НАН України повертається ім'я, загублене донедавна у стосах архівних документів ГДА СБУ і зовсім невисвітлене в історіографії.

Вихолощення національних кадрів в академічному середовищі радянської України кінця 1920–1930-х рр. виглядає як цілком спланований захід, що мав на меті перетворити тодішню Всеукраїнську академію наук (далі – ВУАН) у безлику територіальну наукову структуру, поступово обмежуючи та ліквідовуючи її автономне начало. Першого масштабного цькування академія зазнала в 1929–1931 рр. у зв'язку із так званою справою "Спілки визволення України", а також іншими груповими справами, за якими було звинувачено не лише наукових співробітників. Радянська каральна система безжално віддавала під суд й академіків, керівників наукових інституцій, науковців зі світовими іменами, як от математик В. Кравчук, що його розробками скористалися американські вчені при проектуванні перших комп'ютерів, і, для прикладу, звичайних працівників академічних майстерень. Усіх їх об'єднувало одне – звинувачення в антирадянській пропаганді і контрреволюційній діяльності.

Особливої гостроти репресії в академічному середовищі набули в часи так званого "Великого терору" (1937–1938). Однак за кілька років до цього, у 1934 р. столицю УСРР переводять із Харкова до Києва, а отже, переїжджають й усі урядові структури. Винятком не стала і ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів, заснована в 1931 р. на противагу існуючій у Києві ВУАН [1]. У складі ВУАМЛІН до Києва переїжджає і її співробітник, завідувач відділом теоретичної економіки, редактор видавничого органу асоціації "Під марксо-ленінським прапором" – Анс (Ганс) Андрійович Небій.

Від часу переїзду столиці до Києва, ВУАН зазнає дедалі більшого тиску з боку влади, аж поки в лютому 1936 р. її не було повністю ліквідовано й утворено АН УСРР–УРСР – контрольовану наукову структуру,

відмінну від решти лише територіальною ознакою. У червні того ж року до АН УСРР, відповідно до постанови ЦК КП(б)У, було долучено і ВУАМЛІН як "Відділ суспільних наук". Через місяць, 27 липня 1936 р., рішенням Президії АН УСРР № 25 на базі Інституту економіки ВУАМЛІН та Інституту сільськогосподарської економіки Народного комісаріату землеробства УСРР було створено Аграрно-економічний інститут АН УСРР. Рішенням Президії АН УСРР від 13 грудня 1936 р. № 41, його було перейменовано в Інститут економіки АН УСРР [2].

Саме у цих структурах і довелося працювати А.А. Небію, аж поки за доносом у лютому 1937 р. його не було виключено з лав партії та звільнено, а у квітні того ж року й арештовано. Маховик репресій, запущений у 1934 р. за ініціативою Й. Сталіна, ЦВК і РНК СРСР, уміщувався в постанові "Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік" у 1937–1938 рр. і вже працював на повну – прискорене слідство, зізнання арештованого, сфабриковані свідчення, вирок "трійки" – все. Відмінність могла бути лише у вирокі – перша категорія (розстріл) чи друга (заслання до виправно-трудових таборів). Дуже часто за тими, хто підпадав покаранню за першою категорією, залишався лише запис у так званому розстрільному списку із зазначенням відповідної кримінальної статті, якщо "щастило" – окрема справа.

У біографічному дослідженні А.А. Небія "пощастило" – збереглася окрема справа, яку в 1952 р. було виокремлено зі спільної справи № 267337 "Контрреволюційна право-лівацька" терористична організація на Україні". Справа складалася із 18 томів, де том 10 і був присвячений розвінчуванню "злочинної діяльності" латисько-українського економіста. Підставою для виокремлення тоді стало те, що справа була оформлена самостійно, з окремим обвинувальним вирокі і рішенням.

Нині всі матеріали слідства, звинувачення, покази свідків, протоколи засідань, вирок, рішення, документи щодо реабілітації тощо формують справу № 32420 "Слідча справа № 123 контрреволюційної "право-лівацької" терористичної організації на Україні за звинуваченням Небія Анса Андрійовича" [3].

Тож, А.А. Небія звинувачували за ст. 54-8 (передбачала відповідальність за "контрреволюційну діяльність", "зраду батьківщини"). Уведена до Кримінального кодексу УРСР у 1927 р. та зазнала редакційних змін від 20.07.1934) та ст. 54-11 (участь у контрреволюційній організації тощо) Кримінального кодексу УРСР. Час від арешту 3 квітня до виконання вироку – 13 липня 1937 р. – підсудний провів у тюремному підвалі на вул. Короленка, 33 (нині – Володимирська). Саме ці дати і визначили хронологічні межі справи.

Знайомство із радянською каральною системою почалося для А.А. Небія із рішення Бюро Сталінського райкому КП(б)У в м. Києві від 13 січня 1937 р. про виключення із партії і, як наслідок – звільнення з інституту. Не погоджуючись ні з виключенням із партії, ні зі

звільненням із АН УРСР, 28 лютого цього ж року він звертається до партколегії комісії партійного контролю при ЦК КП(б)У по Київській обл. із проханням сприяти у врегулюванні цієї справи. Своє звернення [3, арк. 7–33] він уміщує на 27 друк. арк. та вказує адресу для відповіді – Москва, Плющиха 37, кв. 17. Саме там проживала його родина, дружина та донька – вони залишилися проживати у Москві.

У зверненні А.А. Небій намагається виправдати себе в очах вищого партійного керівництва, а тому детально описує свою діяльність як члена ВКП(б) із 1919 р. і характеризує себе як "відданого справі комуніста". Будь-які закиди, що лунали на засіданні партгрупи Інституту економіки АН УРСР він відкидав, вважаючи неправдивими звинувачення у "лівацтві", "троцькізмі", а також "спільній контрреволюційній діяльності" з раніше арештованими співробітниками ВУАМЛІН. Натомість наводив аргументи на свою користь. Так, зі звернення стає відомо, що А.А. Небій прибув у розпорядження ЦК КП(б)У для роботи у ВУАМЛІН у вересні 1934 р. відповідно до постанови Оргбюро ЦК ВКП(б), як такий, що закінчив Економічний інститут червоної професури. Разом з ним у ВУАМЛІН та Інститут червоної професури (далі – ІЧП) прибуло ще 25 осіб. Ось, як він сам згадував про це: *"Прибувши на Україну, я був призначений штатним науковим співробітником, а з початку 1935 р. – завідувачем теоретичною секцією Інституту економіки і цю посаду займав до вересня 1936 р. – моменту переходу Інституту економіки в Академію наук УРСР, внаслідок ліквідації УАМЛІН."*

... Отримавши вказівки ще в Культпропі ЦК ВКП(б), що я в числі інших направляюсь на Україну, де особливо засмічений ворожими елементами теоретичний фронт, я звернув насамперед увагу на політичне обличчя співробітників Інституту Економіки і, зокрема, директора Інституту ШАХАР, який одночасно був вченим секретарем і членом Президії УАМЛІН і був єдиним представником старого керівництва УАМЛІН" [3, арк. 10–11]. Далі, описуючи власну боротьбу з "націоналістичними елементами" у ВУАМЛІН, зазначав, що саме завдяки йому було ліквідовано "контрреволюційний закат" у ВУАМЛІН та згодом заарештовано дев'ять співробітників, серед яких уже згаданий Г.В. Шахар, а також М.Г. Гуревич, завідувач культпропом Харківського обкому партії.

Про розгул репресій у середовищі ВУАМЛІН у ті роки свідчать і такі цифри, що були наведені уже самим А.А. Небієм, а саме – із 40 осіб, що у вересні 1934 р. склали колектив Інституту економіки, на початку 1935 р. залишилися лише 3 особи. Загалом же до середини 1935 р. зі старого складу ВУАМЛІН було усунуто 90 % працівників. Ці й інші "викриття" так званих "троцькістів" і "контрреволюціонерів" А.А. Небій приписував і собі. На місце репресованих співробітників ВУАМЛІН було направлено десятки нових співробітників із Москви, які "...мали дати новий правдивий продукт, справді більшовицький" [3, арк. 22].

Згадає в цьому листі, який певно є найбільшим свідченням його наукової діяльності, і свою працю в редколегіїх тодішніх друкованих видань ВУАМЛІН та Інституту економіки АН УРСР–УРСР. У лютому-липні 1936 р. він працював заступником відповідального редактора журналу "Під марксо-ленінським прапором". Редактором журналу був О.П. Дзеніс, президент ВУАМЛІН, а членами редколегії: З.А. Ашрафян, заввідділом агітації та пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У, А.Х. Сараджев, директор Інституту філософії, Н.М. Войтинський, директор Інституту історії, Л.А. Гіттель, директор Інституту червоних професорів і Т.С. Постолювська, секретар

парткому ВУАМЛІН. Згодом майже всі будуть арештовані НКВС, а А.А. Небій даватиме проти них свідчення, як врешті і вони супроти нього. Так, у звинувачувальному висновку у справі А.Х. Сараджева йдеться, що саме він завербував А.А. Небія до згаданої контрреволюційної організації [4, с. 28]. "Науково вижити" у той час і вчасно не кохнувшись з "генеральною лінією" партії було архіскладним завданням. Для прикладу, в одному з номерів журналу було розміщено статтю М.М. Кіллерога, історика, відповідального редактора журналу "Більшовик України" (орган ЦК КП(б)У), секретаря парткому АН УРСР, яка була присвячена німецько-польській окупації України. Стаття мала стати частиною підручника з історії України, що його мав видати колектив Інституту історії ВУАМЛІН. Її обговорювали на колективних зібраннях, читали відповідні посадовці із ЦК КП(б)У, спеціально редагували і директор Інституту історії Н.М. Войтинський, і відповідальний редактор журналу О.П. Дзеніс, але стаття таки була визнана ворожою радянській науковій ідеології, у її змісті було віднайдене "троцькістські положення". Особливо часто це відбувалося, коли та чи інша особа підпала під статус "ворога народу", а отже відповідальність несли і ті, хто вчасно не міг цього розгледіти. Урешті, й у працях "відданого справі партії" А.А. Небія, "уважні критики" відшукали "низку положень троцькістського характеру" і навіть звинуватили у "свідомому протягуванні у своїх роботах троцькістської контрабанди" [3, арк. 22]. У цьому ж зверненні до партбюро А.А. Небій, намагаючись виправдатися, зазначав: *"Якою є справа по суті? Я маю усього 22 друковані роботи, з них 11 написані та опубліковані на Україні в 1935 і 1936 рр. в журналах "Під марксо-ленінським прапором", "Більшовик України" і "Партробітник України". Усі мої роботи, зокрема 11 робіт, написаних на Україні, були предметом спеціального обговорення цілого колективу наукових співробітників Ін-та економіки Академії Наук УРСР, у зв'язку з тим, що постало питання про мою партійність. І що ж виявилось? Тільки в ТРЬОХ працях (із 22) товариші виявили те, що вони назвали окремими троцькістськими положеннями. ... Очевидно, партгрупа, і разом з нею, Сталінський райком вважають, що принципово не можна писати ні про що без розвінчування троцькізму, а так як Небій наважився написати дві статті без розвінчування троцькізму, то він нібито не бореться з ним"* [3, арк. 22–27]. У цьому контексті йшлося про три праці А.А. Небія. Дві присвячені стаханівському руху і були надруковані у "Під марксо-ленінським прапором", № 5 за 1935 р. та № 2 за 1936 р., де він в одній статті не до кінця зацітував вислів Сталіна та сприйняв рух як "зачатки майбутнього культурного технічного росту робітничого класу", а не сьогодення, а у другій – при порівнянні заробітної плати у робітників, критикував вияви "зрівнялівки". Третьою виявилася брошура "400.000 кіловат", видана в 1934 р. в Москві, де автор не наважився критикувати троцькізм. Насправді, така критика навряд чи була науково-фаховою, а радше способом усунути "ненадійного товариша". Закидали А.А. Небію і недостатнє керівництво семінаром асистентів. Однак усі його запевнення в боротьбі із класовим ворогом, які він проводив ще як співробітник ВНК/ОДПУ в 1919–1927 рр., каяття за здійсненні помилки і запевнення у щирому бажанні їх виправити та спокутувати подальшою відданою роботою, уже не мали сенсу.

28 березня 1937 р., за підписом оперуповноваженого ІV відділу УДБ НКВС УРСР В.Т. Гречихина, було видано постанову про арешт Небія Ганса Андрійовича, якого звинувачували за статтями 54-8 та 54-11 КК УРСР "...у тому, що Небій є активним учасником право-

лівацької терористичної організації" і має бути затриманий та утримуватися під наглядом у тюремному підвалі НКВС УРСР [3, арк. 2]. 3 квітня відповідними органами НКВС було видано ордер на арешт А.А. Небїя, термін дії якого була одна доба. Та співробітники НКВС з'являються за адресою підозрюваного у Києві по вул. Пирогівська 2, кв. 85, лише 4 квітня. З його слів заповнюють анкету арештованого, проводять особистий та обшук помешкання, після чого складають протоколи. З анкети ми дізнаємося і решту біографічних відомостей. Тож Небїя Анс Андрійович народився 15 січня 1899 р. у м. Гольдинген (зараз м. Кулдїга, Латвія), професор-економіст; на момент арешту безробітний. Однак до 15 січня 1937 р. – професор Інституту червоної професури, старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР. Походив із родини службовців. Закінчив Московський університет й Економічний інститут червоної професури у Москві. Член ВКП(б) з 1919 р., однак 13 січня 1937 р. виключений із її лав. Перебував у запасі військ НКВС. За національністю – латиш, підданий – СРСР. Членами його сім'ї були дружина Аліна Микитівна Небїя, яка проживала в Москві на його утриманні, та чотирнадцятилітня донька Людмила.

При обшуку у квартирі було виявлено брошуру Бухаріна "Про законність", 32 номери журналу "Під марксо-ленінським прапором", 7 номерів "Більшовика України", а також 23 книги, серед яких "Теорія додаткової вартості" та "Комуністичний університет імені Зинов'єва" [3, арк. 4–5 зв.]. Знайдена література лише служила підставою до висуненого раніше звинувачення.

Перший допит А.А. Небїю було влаштовано невдовзі після арешту, а саме 6 квітня. Слідчого цікавили його зв'язки з уже арештованими у цій справі співробітниками ВУАМЛІН, зокрема професором філософії А.Х. Сараджевим. Однак арештований заперечував будь-які звинувачення [3, арк. 7–8].

З наступного допиту, 7 квітня, ми також дізнаємося, що А.А. Небїю до революції працював у рахунково-технічній сфері, а з революцією втрапив до господарського відділу ВНК–ОДПУ, а вже звідти, як сумлінний чекіст, був "направлений отримувати вищу освіту". Серед нагород, отриманих під час служби в каральних органах, він отримав лише грамоту на 10-ту річницю органів НК–ГПУ [3, арк. 10].

Ми не знаємо, чи підозрюваного ще допитували, це не відображено у матеріалах справи, але через місяць на стіл слідчого лягло зізнання А.А. Небїя у співпраці з уже згаданим А.Х. Сараджевим та членство у "право-лівацькій контрреволюційній організації". Що стало тому причиною – залишається лише здогадуватися. Тож, як наслідок, далі один за одним слідували допити, що підтверджували так потрібні співробітникам НКВС відомості. Маховик репресій, який набрав шалених обертів саме у другій половині 1930-х рр., вимагав усе нових і нових жертв, а втриматися під щоразу новими "вітрилами" ідеологічної політики ВКП(б) ставало важче. Втрапити ж до лещат НКВС у таких умовах було нескладно, тому А.А. Небїю у допиті від 13 травня 1937 р. таки зізнається у "...нездорових настроях, особливо у питанні про ставлення партії до наукових працівників" [3, арк. 12] і, як наслідок, про вступ до ймовірно неіснуючої, окрім вигадок співробітників НКВС, "контрреволюційної право-лівацької організації", яку очолював уже згаданий О.П. Дзеніс. Решта ж допитів були схожими і мали лише вкотре засвідчити правдивість звинувачення. А.А. Небїю розповідав і про діяльність цієї організації в Москві та її керівника; інших членів цієї організації; директора Інституту радянського будівництва і права Є.Б. Пашуканіса; розповсюдження ідей організації в Україні, що мала метою поліпшення умов й оплати праці робітників тощо [3, арк. 21–27]. Допитані у справі

А.А. Небїя особи також "підтвердили" його участь у т. зв. контрреволюційній організації. А.Х. Сараджев, наприклад, повідомив, що із середини 1935 р. А.А. Небїю як заступник редактора журналу "Під марксо-ленінським прапором" створював кадри організації до вкола журналу та вербував нових членів [3, арк. 54]. Про його звільнення з посади заступника редактора журналу "Під марксо-ленінським прапором" у 1936 р. як "неблагонадійного" повідомив і тодішній директор Інституту економіки О.М. Асаткін [5, с. 16]. Тож для слідства отриманих відомостей було достатньо.

Справа А.А. Небїя з обвинувальним висновком за статтями 54-8 та 54-11 КК УРСР, затвердженим заступником наркома НКВС, комісаром держбезпеки 3-го рангу А. Івановим від 2 липня 1937 р. та заступником прокурора СРСР М. Рагінським від 13 липня 1937 р., була передана до Військової колегії Верховного Суду СРСР [3, арк. 1–4]. Радянська система правосуддя діяла швидко. 14 липня був готовий протокол підготовчого засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР, яка погодилася з обвинувальним висновком і призначила розглянути справу в закритому судовому засіданні, без участі обвинувачення і захисту, і без виклику свідків, із застосуванням постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. Підсудному не залишалось нічого іншого як розписатися в отриманні копії протоколу і наступного дня, 15 липня 1937 р., на закритому судовому засіданні визнати себе винним. Вирок "трійки" був очевидним – А. А. Небїю було звинувачено в підготовці терористичних актів проти керівників ВКП(б) і радянського уряду, у використанні для цього посади наукового співробітника Інституту економіки АН УРСР, в веденні антирадянської терористичної пропаганди, у вербуванні нових членів організації і їхню "обробку" в контрреволюційному дусі тощо. На основі "...викладеного і керуючись статтями 296 і 297 КПК УРСР Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила Небїю Анса Андрійовича до вищої міри покарання – розстрілу, з конфіскацією всього особисто йому належного майна.

Вирок остаточний, оскарженню не підлягає і в силу постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. підлягає негайному виконанню" [3, арк. 8–8 зв.].

З останнім справді не барилися. Того ж дня в Києві А.А. Небїю було розстріляно. Про це свідчить окремо видана довідка, що міститься у справі [3, арк. 9]. Місцем захоронення, очевидно, став Биківнянський ліс, куди звозили розстріляних у внутрішній тюрмі НКВС у Києві.

Загалом, як зауважує у своїй статті Л. Шевченко, лише одиницям науковців вдалося вижити. Після війня, таборів вони дали правдиві свідчення про механізм досудового слідства та судового розгляду під час "великого терору" [6, с. 172].

Із хрущовською відлигою 1954 р. і ймовірністю реабілітації раніше засуджених, у 1955 р. до Верховного суду СРСР звернулися дружина та донька А.А. Небїя, Аліна Микитівна та Людмила Ансівна Небїя. Із листів доньки до відповідних органів, зокрема до військового прокурора СРСР, ми дізнаємося про поневірвання родини, пов'язані з арештом батька. У листопаді того ж 1937 р. була арештована мати, Небїя Аліна Микитівна, Людмилу було відправлено до дитячого будинку в Саратові, а в їхню кімнату в комунальній квартирі вселилися родина співробітника НКВС. Матір, як "члена сім'ї зрадника Батьківщини" було засуджено до 8 років заслання у виправно-трудовах таборях. Навіть після відбуття терміну покарання жінка не мала змоги повернутися до Москви і продовжувала як вільнонаймана працювати в Магадані. Тож донька вимагала в листі реабілітації і для матері, яка на відміну від свого чоловіка категорично заперечувала будь-які звинувачення під час слідства. Свого батька Л.А. Небїю характеризувала як "чесну людину і відданого справі партії

комуніста", який боровся із ворогами революції і "само-віддано працював під керівництвом Дзержинського у лавах НК та ОДПУ" [3, арк. 2].

Розглянувши матеріали попередньої справи, Верховний суд СРСР постановив – вирок Військової колегії Верховного суду СРСР від 15 липня 1937 р. щодо А.А. Небія скасувати і справу проти нього у кримінальному порядку провадження припинити за відсутністю складу злочину [3, арк. 27–29]. Однак навіть тоді родині не повідомили всіх обставини смерті А.А. Небія, вказавши лише, що він помер 2 грудня 1938 р., відбуваючи покарання. Урешті, 24 травня 1990 р. А.А. Небія було остаточно реабілітовано (посмертно) і Постановою президії контрольно-ревізійної комісії Київської міської організації Компартії України відновлено серед членів. У документі також ішлося, що рішення про реабілітацію А.А. Небія надіслати для "ознайомлення комуністів парторганізації Інституту економіки АН УРСР і для Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та до КДБ УРСР" [3, арк. 86]. Це був заключний аркуш у справі А.А. Небія.

Через півтора роки не стало СРСР, пішли в небуття і його організаційні структури, натомість відкрили свої двері закриті колись для дослідницького ока спецслужб бібліотек та архівів. Не став винятком і процес демократизації та відкритості суспільства і теперішній архів ГДА СБУ, опрацьовуючи фонди якого, заповнюєш очевидні прогалини, хоча б навіть півторарічної історії НАН України у другій половині 1930-х рр., свідченням якої є діяльність у структурах її минулого А.А. Небія. Дослідження життя та творчості вченого лише сприятиме об'єктивному висвітленню вітчизняної історії.

R. Martseniuk, PhD in History, post-doctoral fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

AN UNKNOWN LATVIAN TRAIL IN THE REPRESSED UKRAINIAN ACADEMIC HISTORY: A. A. NEBII (1899–1937)

In the article, based on the materials of the Branch State Archive of the SSU, the author analyzes the life and creative path of the senior scientist of the Institute of Economics of the Academy of Sciences of the USSR, the Latvian Ans (Hans) Nebii (1899–1937). The materials of the archives, as well as the person of the research, were first introduced into scientific circulation. This will not only allow supplementing the biographical component of academic science in Ukraine, but it also confirms the breadth of the repression of the Soviet totalitarian system.

Key words: A. A. Nebii, Institute of Red Professors, VUAMLIN, Institute of Economics of the Academy of Sciences of the USSR, repression.

УДК 94 (477) (092) "1888/1941" Старицька-Черняхівська Людмила

Л. Могильний, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПОЗИЦІЯ ЛЮДМИЛИ СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ

Проаналізовано життєвий шлях і суспільно-політичну позицію відомої української письменниці та громадської діячки Людмили Старицької-Черняхівської. Досліджено причини і напрями її активної культурно-освітньої та суспільно-політичної діяльності з кінця XIX ст. до її арешту у зв'язку із судовим процесом "Спілки визволення України", що стосуються свідомих виявів національної позиції в різноманітних життєвих ситуаціях. Л. Старицька-Черняхівська з юного віку приєдналася до громадського руху. Вона стала активним учасником різноманітних культурницьких і громадських об'єднань, які своєю діяльністю сприяли відстоюванню українських національних інтересів у сфері освіти, культури, видавництва газет, журналів, книг, ознайомленню громадськості з найновішими творами українських літераторів. Під час Першої світової війни Л. Старицька-Черняхівська допомагала українцям як медсестра в госпіталі, посланець від українців Наддніпрянщини до висланих до Сибіру галчан, активно брала участь у створенні притулків для біженців тощо. Встановлено, що саме в цей час завершилося формування її світоглядних переконань та національних ідеалів, яким вона не зрадила до кінця свого життя.

Розглянуто громадсько-політичну й окремі культурно-освітні напрями діяльності Л. Старицької-Черняхівської, висвітлено її роботу в 1920-х рр., розкрито проведення слідства, засудження та її подальшу долю. Діяльність Людмили Старицької-Черняхівської стала одним із виявів політичної недосвідченості та невпевненості тогочасного українського політикуму й інтелігенції в послідовному відстоюванні українських інтересів.

Ключові слова: Старицька-Черняхівська Людмила, ТУП, Українська Центральна Рада, Братство української державності, Спілка визволення України.

XIX ст. подарувало Україні чимало представників творчої інтелігенції, які активно залучилися до національно-визвольного і культурно-освітнього руху. Діяльність українців у другій половині XIX – першій половині

Список використаних джерел:

1. Шліхтер О.Г. ВУАМЛІН та його завдання / О.Г. Шліхтер // Більшовик України. – 1931. – № 21–22. – С. 61–70.
2. Архівні фонди установ Національної академії наук України: путівник / авт.-упоряд. Л.М. Яременко, О.В. Березовська, О.В. Січова. – К., 2008. – 448 с.
3. Галузевий державний архів, ф. 6 "Фонд припинених кримінальних справ", спр. № 32420-фп "Слідча справа № 123 контрреволюційної "право-лівацької" терористичної організації на Україні за звинуваченням Небія Анса Андрійовича".
4. Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: у 2 кн. – Кн. 1: 1936–1947 / відп. ред. В.А. Смолий. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 630 с.
5. Шевчук С. Становлення академічної школи української суспільної географії (1918–1964 рр.) / С. Шевчук // Історія української географії. – 2015. – Вип. 31. – С. 12–23.
6. Шевченко Л. Справа "Контрреволюційної троцькістської терористичної організації на Україні" (1937–1938 рр.) / Л. Шевченко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (зб. наук. ст.). – 2008. – № 35. – С. 167–173.

References:

1. SHLIKHTER, O.H. (1931) VUAMLIN ta yoho zavdannia. *Bilshovyk Ukrainy*, 21–22, p. 61–70.
2. YAREMENKO, L.M., BEREZOVSKA, O.V., SICHOVA, O.V. (ed.) (2008) *Arkhivni fondy ustanov Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Putivnyk*. Kyiv: s.n.
3. Haluzevyi Derzhavnyi Arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy, f. 6 "Fond pryupnyenykh kryminalnykh sprav", spr. № 32420-fp "Slidcha sprava № 123 kontrrevoliutsiinoi "pravo-livatskoi" terorystychnoi orhanizatsii na Ukraini za zvyuvachenniam Nebija Ansa Andriiovycha", 126 ark.
4. SMOLII, V.A. (ed.) (2011) *Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Dokumenty i materialy. 1936–1991*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, vol. 1.
5. SHEVCHUK, S. (2015) Stanovlennia akademichnoi shkoly ukrainskoi suspilnoi heohrafii (1918–1964 rr.). *Istoria ukrainskoi heohrafii*, vol. 31, p. 12–23.
6. SHEVCHENKO, L. (2008) Sprava "Kontrevoliutsiinoi trotskistskoi terorystychnoi orhanizatsii na Ukraini" (1937–1938 rr.). *Istoria Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty* (zbirynnyk naukovykh statei), vol. 35, p. 167–173.

Надійшла до редколегії 29.11.17

розвиток, становлення і діяльність українського руху – одна з актуальних тем цього часу. Аналізуючи біографії таких людей, ми повніше зможемо описати і проаналізувати всі аспекти української історії XIX–XX ст.

В українській зарубіжній історіографії дотепер відомо лише кілька праць, присвячених Л. Старицькій-Черняхівській. Серед них роботи А. Коцура [3], З. Мірни [5], Н. Пазюри [6], О. Чуприни [9] та ін. Суспільно-політична діяльність Л. Старицької-Черняхівської раніше аналізувалася переважно на основі її літературних творів. У теперішній час з'явилася можливість, у зв'язку із ширшою доступністю архівних матеріалів, детальніше відповісти на питання про переконання цієї видатної особистості.

Завдання статті полягає в аналізі наявних наукових й архівних матеріалів, що надають можливість розкрити ідеали та переконання Л. Старицької-Черняхівської, які сформувалися і відстоювалися впродовж першої третини XX ст.

Людмила Старицька-Черняхівська народилася в 1869 р. в родині одного з "піонерів українського руху" М. Старицького. За спогадами, з восьмирічного віку в неї пробудилося національна свідомість, що виявилася у двох почуттях: любові до своєї нації – "оганьбленої та пригнобленої" – і ненависті до тиранів [1, арк. 11]. "Моя молодість та й більша частина мого життя минули за часів російського царату, коли лише слово "українець", сама фактура українського слова, вважалася злочинною" [1, арк. 83]. Перша боротьба українців розгорнулася за право існування нації – власне кажучи, ця боротьба була спрямована на відстоювання соціальних і національних вимог українців. Інтелігенція виступала своєрідним захисником таких інтересів. "Боротьбу доводилося вести не тільки з урядом, а й з усім громадянством: зрусифікованим і ретроградним українським дворянством, і з російським громадянством не тільки в масі, а й із найрафінованішими представниками думки – Белінським, Тургенєвим, з представниками преси, літератури і т. п." [1, арк. 83]. Боротьба за право національного самовизначення стала найгострішим стимулом життя. Л. Старицька-Черняхівська в репресивних умовах царської Росії брала активну участь і навіть сама організовувала окремі угруповання.

Л. Старицька освіту здобула в київській приватній жіночій гімназії В. Ващенко-Захарченко. У 1888–1893 рр. була активним учасником літературного гуртка "Плеяда". Із заснуванням у 1895 р. у Києві Літературно-артистичного товариства входить до його правління, допомагає організувати літературно-художні і наукові вечори, присвячені історії та культурі українського народу. Бере активну участь у роботі "Історичного товариства Нестора-літописця" в Києві, "Наукового товариства імені Шевченка" у Львові та інших об'єднаннях і товариствах [3].

Під час революційних подій 1905 р. Л. Старицька-Черняхівська брала участь у мітингах і демонстраціях, засіданнях політичних гуртків, у своїй домівці переховувала євреїв від погромів [8]. Згодом вона увійшла до складу Української демократично-радикальної партії, а потім – Товариства українських поступовців [1, арк. 11]. Наліжала до Президії ТУП, була членом Українського наукового товариства, редактором "Літературно-наукового вісника", спочатку членом Президії, а згодом і головою Українського клубу [1, арк. 83].

З 1912 р., після смерті М. Лисенка, Л. Старицька-Черняхівська разом із сестрою Марією керувала роботою київського літературно-мистецького клубу "Родина", плідно співпрацювала з галицькими літературними

періодичними виданнями "Зоря", "ЛНВ", "Життя і слово", працювала в київській газеті "Рада" [3].

За словами Л. Старицької-Черняхівської, під час Першої світової війни її оточення належало до так званих "пораженцев", які згодом вирішили ставитися до справ війни "цілком пасивно" [5]. Вона відстоювала думку про доцільність у таких умовах активно поширювати мету і завдання ТУП серед населення України. Після тривалих дебатів було створено "Общество помощи жертвам войны Юга России", що займалося допомогою жертвам війни, організувало українські госпіталі, притулки для дітей біженців, створило комітет допомоги галичанам. Людмила Михайлівна працювала також сестрою милосердя у військовому шпиталі. Усі ці заклади цілеспрямовано агітували серед українців, сподіваючись на пробудження національної самосвідомості і самопізнання, а також "реального рятування українського активу". Впродовж свого існування "Товариство допомоги жертвам війни" врятувало життя понад 40 тис. засланих галичан. Спеціально для них було організовано так званий "арештний дім", де могли перебувати тисячі біженців із Галичини [5].

У листопаді 1916 р. Л. Старицька-Черняхівська об'їхала всю Сибір і Поволжя, де розшукувала висланих галичан і допомагала їм матеріально. У госпіталі представники ТУП роз'яснювали українське питання та виступали за негайне припинення війни. У притулках для біженців вели агітацію серед молоді і, за спогадами Л. Старицької-Черняхівської, багато із цих вихованців стали громадськими діячами і "носіями української культури, по селах учителями, по містах робітниками в різних галузях життя" [1, арк. 83–84]. На її думку, у цей період часу вона "завжди була "солдатом" у нашій армії і ніколи не бажала займати місця керуючого". З такими переконаннями вона увійшла в революційне життя і віддалася справі революції, як то належить солдатіві" [1, арк. 84]. Повертаючись назад до Києва, у Москві зустрічалася з М. Грушевським і В. Винниченком та із представниками української громади в редакції журналу "Украинская жизнь" [4, 3].

У 1917 р. Л. Старицьку-Черняхівську було обрано до новоствореної Української Центральної Ради. Вона виконувала різні обов'язки – брала активну участь у створенні перших українських гімназій, в агітації по селах і повітових містах, увійшла до складу УПСФ на чолі із С. Єфремовим. У квітні 1917 р. увійшла до складу Малої ради. Людмила Михайлівна брала посильну участь у появі українських установ, підготовці та написанні постанов, розпоряджень, відозв Центральної Ради, проголошенні її перших універсалів. У травні 1917 р. вона стояла біля витоків заснування Товариства (комітету) "Український національний театр", входила до його президії [3].

Із царських часів вона вважала своїм державним ідеалом створення незалежної української держави, з "усіма вольностями" – свободою слова, совісті, всенародних виборів, наділення селян землею, забезпечення прав національних меншин [1, арк. 11, 12, 84]. Зважаючи на політичну ситуацію, Л. Старицька-Черняхівська сприймала ідею федерації як перехідну ланку для молоді недосвідченої держави на шляху до самостійності. У період УЦР вона як учасниця українського державотворчого процесу намагалася піднімати національну свідомість серед населення, із цією метою брала участь у законодавчій діяльності, їздила читати лекції по населених пунктах Київщини і Полтавщини [1, арк. 11].

У 1917–1919 рр. до українського руху приєдналося дуже багато "неофітів і щиро переконаних і тих, що сподівалися одержати в новій течії громадського життя ті

блага, що вони втратили у водовороті революції". Такі люди, не загартовані в боротьбі, у кризових ситуаціях, відразу втрачали віру і сіяли паніку. Так було і з українським рухом у перші роки після політичного краху будь-якої влади. Л. Старицька-Черняхівська вважала своїм завданням "розневірити надію в суголосних мені елементах, зірвати усталість, збудити віру в ідею самостійної України і віру у свої власні моральні сили" [1, арк. 86].

Різно негативно вона поставилася до приходу до влади П. Скоропадського, вважаючи, що навколо гетьмана "скублилася російська монархічна чорна сотня" і його обрання не відповідає українським історичним традиціям. Під час відвідань П. Скоропадським Українського клубу в Києві Л. Старицька-Черняхівська зауважила у своєму "Привітанні", що раніше в Україні гетьмана обирали загальнонародним способом, а не "купкою самозваних невідповідальних і темних осіб" [1, арк. 12]. У цей час керівництво УПСФ прийняло рішення залишити всіх своїх представників у владних структурах, тож Л. Старицька-Черняхівська продовжила працювати в Міністерстві освіти [1, арк. 84] й очолювала Український клуб [3].

Після приходу до влади Директорії, багато представників української інтелігенції – "мудреців", як їх називає Л. Старицька-Черняхівська – записувалися в різні посольства, щоб швидше виїхати за кордон, вона ж вирішила залишитися в Києві. Працювала в Міністерстві народної освіти, потім у Дніпросоюзі і проводила далі свою культурницьку роботу [1, арк. 84; 5].

У 1919 р., зі вступом до Києва більшовиків, Л. Старицька-Черняхівська, як колишня учасниця УЦР, побоювалася репресій з боку нової влади. У тодішніх газетах більшовики закликали населення повідомляти про усіх, хто підтримував УЦР і Директорію [1, арк. 12]. У період військових дій, "часів кривавого терору, голоду, холоду, темряви і хвороби" життя було неможливим і режим, що не гарантував громадянину найменших форм спокійного життя, не видавався тривалим [1, арк. 19]. Наприкінці серпня 1919 р. до Києва увійшла денікінська армія і виявила "свою україножерську політику" через побиття людей на вулицях і різні насильства [1, арк. 12]. З вересня 1919 р. до травня 1920 р. Л. Старицька-Черняхівська змушена була проживати в Кам'янці-Подільському, оскільки зауважувала, що "не могла ніколи піти на емігрантське життя і волю краще голодати на своїй землі з своїм народом, ніж жити на ласкавому хлібі в багатих сусідів" [1, арк. 12]. Стала співзасновницею й заступником голови Національної ради українських жінок у Кам'янці-Подільському [3]. "Ми провели зиму в Кам'янці, зайнятого в той час польською армією. То був один з найтяжчих періодів життя, життя емігрантів на своїй і не своїй землі" [1, арк. 49]. З першою можливістю повернулася до Києва... "Коли поляки, а разом з ними й українське військо виступили з України, – сила українського громадянства подалася за ними, я залишилася в Києві" [1, арк. 84].

Поразка Директорії, зайняття Києва військами А. Денікіна, а потім більшовиками, справили "на всіх відомих українців, себто тих, хто додержувався програми УНР, гнітюче враження" [1, арк. 49]. Ці роки відомі браком елементарних умов для виживання: відсутність світла, води, дефіцит хліба, одягу, неможливість знайти роботу. Потрібно було витратити багато зусиль, щоб "підтримати своє існування". У такому становищі перебувала вся родина Л. Старицької-Черняхівської – її мати, дочка і "сила безнадійно бідних, непридатних до праці родичів". Її чоловік ходив зі своїми товаришами по дворах і пиляв дрова, їздив на лісозаготівлю, практикував по селах, але того було мало [1, арк. 84–85]. "Перші

місяці був тільки відчай, українські сили були розпорочені, одні переходувалися, другі подалися в еміграцію, треті боролися з останніх сил, щоб забезпечити собі можливість матеріального існування. До останніх належала і я" [1, арк. 49].

У 1920-ті рр. Л. Старицька-Черняхівська перебивалася випадковими заробітками, перекладала лібрето опери "Аїда", "Ріголетто", "Фауст", "Чіо-Чіо-Сан". Багато сил та енергії віддавала театральній справі: започаткувала нові трупі, очолила Драматичну секцію Дніпросоюзу, займалася режисурою. Не полишала й писати нові твори. Створила бурлескну п'єсу "За двома зайцями", дія якої відбувалася в період непу. Під впливом листування з Д. Яворницьким написала сценарій про руйнування Запорозької Січі. Багато працювала в бібліотеці ВУАН. Входила до літературної спілки "Гроно" [3].

За спогадами Л. Старицької-Черняхівської, вона два роки і вісім місяців працювала як майстриня-шпудлярка у Києві на трикотажній фабриці Вукоопспілки. Робота була важкою, а маючи на увазі ще й домашню працю і догляд за німечною матір'ю, зрозуміло, що часу залишалось небагато. Коли здоров'я не дозволило працювати на фабриці надалі, вона діставала собі переклади, займалася "літературною ремісничою роботою, тому що її п'єси сучасні театри "не грають та й більшість їх заборонено" [1, арк. 38, 85]. Згодом "Книгоспілка" запропонувала їй кілька перекладів, також запросили працювати в Українській Червоний хрест. Л. Старицька-Черняхівська "охоче пішла на ту роботу", її завданням була організація допомоги у в'язницях, притулках для біженців, участь у комісії з розподілу допомоги родинам емігрантів і взагалі українським сім'ям, з якими "трапились якісь великі матеріальні катастрофи". Комісії фінансами активно допомагали діячі кооперативного руху. Її очолював П. Могилянський, скарбником був Голоскевич, рядовими учасниками були П. Стебницький, Піддубний і Л. Старицька-Черняхівська [1, арк. 85].

За спогадами, вона могла організувати тільки "малі справи, але серед тої порожнечі вони все таки дещо справили". Організувала прилюдні вечірні літературні читання при ВУАН. Це було перше місце, де могло зібратися розпорочене українське громадянство. Збиралося багато молоді, зачитувалися твори патріотичного напрямку, і "вони доходили до серця молоді". Літератори читали свої твори, слухали твори інших авторів, обмінювалися думками, в обговоренні брав участь кожен із присутніх. На тлі убого життя "це вже була смужка світла". Вона дала ідею і частково організувала літературні чаювання в Академії наук у приміщенні ВБУ, на них збиралося теж багато людей. Невеличкий концерт, декламації, проникливі промови давали людям можливість гуртуватися, порозумітися езопівською мовою, обмінюватися думками" [1, арк. 49, 86].

Першою громадською організацією, що була створена в Києві, стало видавництво "Слово". Організаційні збори відбулися у приміщенні Дніпросоюзу, на них збиралося багато учасників. Було прийнято статут видавництва і сформовано президію, до складу якої обрано й Л. Старицьку-Черняхівську. Президія регулярно збиралася у помешканні редакції "Слова". Робота не обмежувалася видавничими справами, на порядку денному порушувалися й інші дотичні питання поточного життя, обговорювалися і політичні теми, зокрема повернення українців з еміграції. До того періоду (1922) належать і засідання в кабінеті С. Єфремова у ВУАН із приводу його можливого вислання за кордон. "Не знаю чи слова справляли враження на присутніх, але думок своїх я не

ховала" [1, арк. 49–50, 85]. Незважаючи на те, що 1920–1923 рр. були роками безнадії, біля видавництва організувалися "культурні українські сили", які обмірковували питання поточного життя, і то створювало враження, що люди "зкидають із себе літературний сон і починають вірити в можливість культурної праці на здійснення ідеї, що об'єднувала [...] більшість з нас" [1, арк. 64].

Однак згодом "життя увійшло в береги: минули часи кривавого терору, почали скасовувати несправедливі правові норми, настала можливість заробітку і зрештою було оголошено українізацію, вона вкоренилася і дала здорові парості. Відношення людей до влади перемінилося. Перемінилося воно тому, що на наших очах ми бачили еволюцію в розширенні громадянських прав" [1, арк. 19].

За спогадами Л. Старицької-Черняхівської, випадково складені літературні вечірки при ВУАН закінчилися і натомість організувалося по вівторках літературне товариство при першому відділі, на якому зачитували реферати. Вона виступала з доповідями: "Спогади про Лесю Українку", "Про Лисенка", "Про Антоновича – Кониського", про нову драму у Франції і Німеччині тощо. У кожен виступ у той чи інший спосіб Л. Старицька-Черняхівська вклала свої ідеї – патріотизму і самостійної України [1, арк. 50].

Зважаючи на знайомство Л. Старицької-Черняхівської через свою дочку з представниками німецького консульства в Києві – консулом Зомером і секретарем консульства Вольним, вона намагалася "показати, що в Україні є українці старшого віку солідні, інтелігентні, освічені" [1, арк. 59]. У 1929 р. Л. Старицька-Черняхівська познайомила консула із С. Єфремовим, Моргулісом та А. Ніковським.

На думку Л. Старицької-Черняхівської, українізація та освіта закладуть можливість для формування чисельної української інтелігенції. Ця інтелігенція не зрадить свого народу, як зрадила його свого часу, перетворившись у російське дворянство з козацької старшини. Нова українська інтелігенція разом з "усім українським народом втілить в життя споконвічні ідеали українського народу, що відбилися в організації Запорозької Січі чотириста років тому: воля, народоправство, виборне начало, рівність всіх націй і всіх членів організацій" [1, арк. 44 зв.]. Народ, відчувши свою національну силу, згодом побажає свого повного самовизначення, а це "неможливо без власної державності", і коли на той час існуватимуть держави – Україна побажає бути самостійною державою, або самостійною федеративною одиницею [1, арк. 20, 44 зв.]. Цей самий український народ, освічений і національно свідомий, зрозуміє, що тільки власна самостійна держава забезпечує народу добробут і волю, і тільки тоді піде він на будь-яку федерацію із сусідами, коли зможе виголосити формулу Люблінської унії: "яко рівні до рівних, а вільні до вільних" [1, арк. 45]. "Думка про самостійну Україну була провідною думкою мого життя і, звичайно, в міру своїх сил і можливості я прагнула до її здійснення" [1, арк. 43].

До радянської влади Л. Старицька-Черняхівська ставилася з обережністю, окремі гасла поділяла, інші рішуче відкидала, зокрема критикувала "диктатуру пролетаріату", "панування одного класу над іншими", засуджувала наявність смертної кари [1, арк. 12–13]. У своїх спогадах вона зазначала, що відстоює "завжди волю слова, право кожного висловлювати свої думки незалежно від того, до якої партії він належить", недоторкане право совісті кожного громадянина, право кожного визнавати або не визнавати релігію, не поділяла думок більшовиків про боротьбу з релігією примусовими засо-

бами. На відміну від тодішньої влади, вважала право власності одним із головних у суспільстві. Вважала, що соціалізм тільки тоді цінний для людей, коли забезпечує "щастя і волю всім громадянам, а не одній групі, не одному класу" [1, арк. 13, 44 зв.].

На думку Л. Старицької-Черняхівської, Україна, пригнічена 250-літнім пануванням російського царату, не надбала необхідних для розвитку "культурних вартостей". Першим завданням інтелігенції була, є і буде культурна праця. "Особисто ж, щодо мене, я вважаю за краще, в міру моїх можливостей, працювати на придбання Україною "культурних вартостей", ніж бути статистом у непевній політичній організації" [1, арк. 45]. Через бажання бачити Україну самостійною державою "своїм завданням я вважала збудження цієї думки в осипаному громадянстві, а засобом до того була моя літературна діяльність, мої публічні виступи. Зрозуміло, що і в гурті моїх близьких приятелів я не крилася зі своїми думками, ми обмірковували їх, але завжди, оскільки я пам'ятаю, погоджувалися на тому, що головний шлях до того, шлях еволюції, шлях збудження самопізнання мас, і головне шлях надбання культурних вартостей, без яких не можна і братися до відбудування самостійної держави" [1, арк. 64].

Як зауважувала Л. Старицька-Черняхівська під час допиту в ДПУ 20 січня 1930 р.: "це мої думки, це мої ідеали. Я з ними не крилася, як ось не криюся і зараз, добре відаючи, що за кожне тут зазначене слово муситиму відповідати і відповідати серйозно" [1, арк. 13]. "Не можуть же люди культурні балакати тільки про горілку, оповідати масні анекдоти, або полоскатися в плітках: нема тієї держави і тієї доби історичної, хоч би й за часів Анни Іоанівни або Миколи I, коли б люди не дозволяли собі обмінятися і думками" [1, арк. 13].

Саме для обміну думками в колі друзів Л. Старицька-Черняхівська ініціювала регулярні вечірки для своїх знайомих і родичів у себе вдома. "Я зустрічалася з ними як зі своїми добрими приятелями і на вечірках у себе і в родині Єфремова, а не як із членами організації" [1, арк. 43]. Зібрання відбувалися щодругої суботи і склалися з українських літераторів "старшої і молодшої генерації". На ті часи ще не було журналів, ледве виживали видавництва, а тим часом кожен літератор бажав почути враження від своїх творів, "одержати стимул до дальшої праці". Справи еміграції і Галичини завжди цікавили оточення Л. Старицької-Черняхівської. Учасники літературних вечорів збиралися разом і намагалися "не торкатися політики", оскільки кожен із них міг дотримуватися різних політичних поглядів. Згодом вечірки перервали, коли з'явилася можливість проводити прилюдні виступи літераторів у ВБУ. Л. Старицька-Черняхівська завжди свої теми читала в себе у невеликому колі однодумців. Загалом подібних виступів написано було п'ять: реферати "Кармелюк", "Напередодні", "Останній сніг", "Мазепа" і п'єса "Право на життя" [1, арк. 86]. На думку Л. Старицької-Черняхівської, п'єсу не подавали до цензури, оскільки вона не могла бути надрукована через свій зміст [1, арк. 87].

Як згадувала Л. Старицька-Черняхівська: "То ж річ природна і в моїй хаті вони завжди дебатовалися. Журили всіх розбрат, гризня межі різних емігрантських угруповань, а також відірваність емігрантів від галичан" [1, арк. 58].

Під час конфлікту К. Студинського і С. Єфремова Л. Старицька-Черняхівська, зважаючи на повагу до С. Єфремова, вирішила його підтримати. Лист К. Студинського у газеті "Діло" "мене обурило, особливо в

тій частині, де він писав, що Єфремов єднається з російською професурою, аби не пустити до Академії українських наукових діячів", тому визнавала, що залишити без відповіді таке ганебне звинувачення не потрібно; не заперечувала, щоб відповідь була надрукована в "Ділі". Вислухавши лист-відповідь С. Єфремова, вона зробила кілька зауважень, пов'язаних із надто емоційними формулюваннями, які вона пропонувала усунути або пом'якшити, оскільки потрібно було "уникнути того роздратованого і в деяких виразах навіть негідного ученого тону і нетактовних збочень від головної теми" [1, арк. 72].

Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. письменниця та її рідні зазнають гоніння і переслідувань. У 1929 р. Людмилу Михайлівну і Олександра Григоровича заарештовують, звинувативши в належності до антирадянської організації. Черняхівських відправляють із Києва до Харкова, де до суду, під час слідства (майже півроку), вони сиділи в камерах ізолятора ДПУ на Холодній горі. Подружжя мужньо й гідно витримало слідство та й сам процес. Л. Старицька-Черняхівська була заарештована ДПУ 14 січня 1930 р. як імовірний учасник "контрреволюційної організації під назвою "Спілка визволення України". Перші свідчення вона дала в той же день [1, арк. 1–2]. Допити проводили 15, 16, 19, 20, 23, 27, 28, 29, 31 січня, 4, 7 лютого 1930 р. [1, 2].

Під час допитів Л. Старицька-Черняхівська, відповідаючи на звинувачення слідчих, говорила, що "розмову в тісному колі близьких людей, розмову не систематичну, не маючи жодного характеру прищеплювання або розповсюдження своїх людей і не зву контрреволюційною розмовою. Бо то є обмін думок, а не заходи проти революції", і лояльна людина може залишити за собою право не погоджуватися з тими або іншими заходами влади [1, арк. 13]. "І хоч не займаюсь політикою і не є досвідченою в розгляді політичних ситуацій, я бачила помилки нашого уряду. На мою думку, однією з головних помилок є диктатура одного класу. У часи народних заколотів, диктатура виступала потребою часу, але, коли громадянське життя "ввійшло в береги", така диктатура стає вже зайвою". Вона зауважувала, що "ніколи не могла і не можу погодитись зі смертними карами, що так часто відбуваються в нашій республіці". "Я думаю, що ідея висловлена такими простими словами Шевченка: "в своїй хаті своя правда і сила і воля", стверджуються історією. Кожен народ бажає мати свою окрему державу з причин правових і економічних" [1, арк. 37]. Щодо національної політики УСРР – "... я цілком вітала українізацію, спочатку я не сподівалася на неї, але згодом перевірилася в її великому значенні, я вітала не тільки словом, але й власною участю в українізації опери і т. ін. Але я завжди скаржилася і скаржуся й тепер на страшні цензурні утиски, на заборону моїх деяких літературних творів. Я не погоджуюся з тим напрямом, який взяв тепер український театр, на його обмежений репертуар і цілковите усунення старого репертуару. Я вважала і вважаю, що і стара українська інтелігенція могла б брати більшу участь у побудові українського життя. Що ж до мене особисто, то впродовж цих десяти років похвалитися власним добробутом я не можу. [...] Отже, щоб існувати, я працюю цілі дні, не маючи від такої праці жодного душевного задоволення. Я ніде не служу, не викладаю лекцій, цілком відрізнана від громадського життя, тому таке існування задоволення не викликає. Що ж до моїх родичів і моїх знайомих в більшості вони тягнуть злиденне життя і мені доводиться майже всім їм допомагати. Усе це складає невеселу кар-

тину і тому я не могла сказати моїй дочці: "як нам українцям солодко живеться" [1, арк. 38, 49].

У другій частині допиту від 27 січня 1930 р. стався злам у свідченнях Л. Старицької-Черняхівської, вона перестала категорично відкидати існування СБУ і стала пов'язувати її можливу діяльність із зустрічами, які влаштовувала українська інтелігенція у своїх домівках упродовж 1920-х рр.в (зокрема 1926–1929) [1, арк. 45].

У березні 1930 р. в Харківському оперному театрі, у тодішній столиці Радянської України, розпочався показовий судовий процес над 45 діячами української культури й науки. Їх звинуватили в належності до контрреволюційної організації "Спілка визволення України". У квітні Л. Старицької-Черняхівської і її чоловіку, професору-гістологу Київського університету О. Черняхівському, винесли вирок – п'ять років ув'язнення і ще три – позбавлення прав. За два місяці присуд змінять на умовний. Подружжя засилають до Сталіно (теперішній Донецьк). Там О. Черняхівський став одним із засновників медичного інституту, а його дружина займалася перекладацькою діяльністю. До Києва подружжя повертається в 1935 р. Щоб вижити, Людмила три роки працює на швейній фабриці робітницею. Творів Л. Старицької-Черняхівської в цей час не друкують. На сцені Київської опери йдуть "Аїда", "Чіо-Чіо-сан", "Ріголетто" в її перекладах, але дирекція вирішила не платити гононарів письменниці. Вона подала до суду і змусила оплатити належну їй плату.

В останні роки життя Л. Старицька-Черняхівська працювала над спогадами про своє життя і людей, з якими жила, співпрацювала і зустрічалася. Остання її праця називається "Відгуки життя". 8 січня 1938 р. представники НКВС заарештували її єдину доньку – Вероніку, поетесу, перекладачку з французької, англійської, іспанської, німецької мов. Як колишню дружину німецького банкіра Т. Геккена, її звинувачують у шпигунстві на користь Німеччини. За постановою "трійки" її засудили на 10 років в'язниці із суворою ізоляцією. ГУЛАГ знищив свою жертву. Від катувань і знущань вона збожеволіла, а потім пропала без сліду.

Із туги помирає професор О. Черняхівський. Важке горе не минає безслідно для Людмили Михайлівни, призвівши до її трагічної загибелі в таких складних обставинах. Л. Старицька-Черняхівська пише листи до Сталіна, Ворошилова, Калініна, комісії про помилування при Верховній Раді СРСР. Роздобувши список жіночих політизоляторів, вона надсилає туди продуктові посилки. Одна з них не повернулася із Томська. Вирішивши, що її донька перебуває там, 72-річна письменниця виїжджає до Сибіру. Мати ніколи не дізналася, що насправді її Рони вже понад два роки не було серед живих. Вероніку Черняхівську розстріляли за постановою трійки при Київському НКВД 22 вересня 1938 р. [9].

20 липня 1941 р., коли тривала війна, точилися жорстокі бої і Червона армія відступала, 73-річну письменницю знову заарештували представники НКВС. Разом із сестрою Оксаною, академіком-сходознавцем А. Кримським і ще кількома людьми вивозять вантажним авто до Харкова, а звідти гонять етапом пішки у Валуйки. Потім кидають у "телятник", набитий в'язнями, й везуть за Волгу до м. Акмолинська (Казахстан). По дорозі, без води, їжі, світла, письменниця померла. На казахській землі тіло Людмили Михайлівни чекісти викинули в степу [3].

Точна дата і місце смерті Л. Старицької-Черняхівської невідомі, вона була реабілітована посмертно. 11 серпня 1989 р. пленум Верховного суду УРСР

скасував вирок у справі "СВУ", у тому числі і щодо Л. Старицької-Черняхівської, і справу припинив за відсутністю складу злочину [6, 7].

Найкраще характеризують Л. Старицьку-Черняхівську слова З. Мірні: "Це була жінка письменниці, громадська діячка, артистка і до того ж "цілий чоловік", була ним не "хоч хвилечку", як каже Франко, а завсіди, в усіх обставинах життя. Знала я багато жінок і не тільки українських, а й з міжнародних кіл, серед них були святі, незабутні постаті, чисті, ідейні. Але така жінка, як Людмила Черняхівська, була в нас одна. І ми з гордощами можемо ствердити, що не кожна нація може пишатися подібною жінкою" [5].

Таким чином, аналізуючи культурно-освітню, громадсько-політичну, літературну діяльність і слідчі матеріали, можна повноцінно розкрити суспільно-політичні погляди Л. Старицької-Черняхівської. З 1888 р. вона під впливом домашньої освіти в патріотично налаштованій родині М. Старицького сформувала основні напрями своїх переконань. Наступна активна діяльність у різноманітних наукових і культурницьких організаціях сприяла уточненню та кристалізації її поглядів. Зокрема, це робота у Київському артистичному товаристві, Київській "Просвіті", товаристві "Родина", Товаристві українських поступовців, Українській Центральній Раді та інших організаціях й об'єднаннях українців. Під час слідства у справі "Спілки визволення України" Л. Старицька-Черняхівська належить до того невеликого кола людей, які не відмовилися від своїх ідеологічних переконань і не намагалися приховати їх від влади більшовиків. Доля Л. Старицької-Черняхівської надає нам відповідь, чому радянська влада намагалася очорнити і підірвати авторитет представників української інтелігенції, оскільки саме такі люди справді були совістю українського народу, їм довіряли, до їхньої думки прислухалися. Надзвичайно перспективними є подальші комплексні дослідження переконань Л. Старицької-Черняхівської із залучення ширшого кола архівних та інших матеріалів.

Список використаних джерел:

1. Галузевий державний архів СБ України, м. Київ, ф. 13 "Колекція друкованих видань КГБ УРСР", спр. 67098 фп "Спілка визволення України", т. 60 "Л. Старицька-Черняхівська", 103 арк.
2. Там само, т. 61 "Л. Старицька-Черняхівська", 153 арк.
3. Коцур А.П. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна / А.П. Коцур // Діячі науки і культури України: Нариси життя та діяльності / О.В. Даниленко, Л.В. Іваницька, В.Ф. Колесник та ін. – К.; Чернівці: Книги-XXI, 2010. – С. 578–581.
4. Мельниченко В. Прапор України на Арбаті [Електронний ресурс] / В. Мельниченко // Спогади Грушевського про Старицьку-Черняхівську. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=QvZOVehpR3IC&pg=PA213&pg=PA213&dq=старицької-черняхівської // &source=bl&ots=9mXzRrtcRL&sig=1PwJn2_8_odWQayOjtzqrb3qfaE&hl=uk&sa=X&ved=0ah

L. Mohylnyi, Doctor of History, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL AND POLITICAL VIEWS OF LIUDMYLA STARYTSKA-CHERNIAKHIVSKA

The article analyzes the life path and socio-political views of the famous Ukrainian writer and public figure Liudmyla Starytska-Cherniakhivska. The causes and particularities of her cultural-educational and socio-political activities from the end of the nineteenth century to her arrest in connection with the trial of the Union of Liberation of Ukraine related to the conscious manifestations of the national position in various life situations have been explored. L. Starytska-Cherniakhivska from a young age joined the movement of Ukrainophiles. She became an active participant in various cultural and public associations, which significantly contributed to the defense of Ukrainian national interests in the field of education, culture, publishing of newspapers, magazines, books, and the introduction of the latest works of Ukrainian writers to the general public. During the First World War, L. Starytska-Cherniakhivska helped Ukrainians as a nurse in the hospital, a messenger from the Ukrainians of the Dnieper to the Galicia, who had been deported to Siberia, actively participated in the organization of shelters for refugees and others.

The socio-political and selected cultural and educational activities of L. Starytska-Cherniakhivska have been considered, her public work in 1920's has been highlighted, the particularities of the trial, conviction and her further fate have been revealed. Liudmyla Starytska-Cherniakhivska's activities became one of the manifestations of political illiteracy and uncertainty of Ukrainian politicians and intelligentsia in pursuing a consistent national policy and protecting Ukrainian interests.

Key words: Starytska-Cherniakhivska Liudmyla, TUP, Ukrainian Central Rada, Brotherhood of Ukrainian State, Union of Liberation of Ukraine.

UKewi51N2TqIPVhXmKJoKHZ_zA3A4FBD0AQguMAM#v=onepage&q=%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97-%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%8F%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97&f=alse – Назва з екрану. – Дата звернення: 10.09.2017.

5. Мірна З. Над могилою Л. Старицької Черняхівської / З. Мірна // Краківські вісті. – 1942. – 30 січ.

6. Пазюра Н.В. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна / Н.В. Пазюра // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 811.

7. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrainians-world.org.ua // ukr/peoples/90430b39d367b9b1/> – Назва з екрану. – Дата звернення: 10.09.2017.

8. Українська еліта. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/synopsis/ukrainka_elita/part4/028.htm – Назва з екрану. – Дата звернення: 10.09.2017.

9. Чуприна О. Людмила Старицька-Черняхівська на допитах сперечалася зі слідчими [Електронний ресурс] / Олеся Чуприна. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_lyudmila-starickacernyahivska-na-dopitah-sperechalasya-zi-slidchimi/250236 – Назва з екрану. – Дата звернення: 10.09.2017.

References:

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, Kyiv, fond 13 "Kolektsiya drukovanykh vydan KHB URSR", sprava 67098 fp "Spilka vyzvolennyya Ukrainy", tom 60 "L. Starytska-Cherniakhivska", 103 arkushiv.
2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, Kyiv, fond 13 "Kolektsiya drukovanykh vydan KHB URSR", sprava 67098 fp "Spilka vyzvolennyya Ukrainy", tom 61 "L. Starytska-Cherniakhivska", 153 arkushiv.
3. KOTSUR, A.P. (2010) Starytska-Cherniakhivska Liudmyla Mykhailivna. In: Diyachi nauky i kultury Ukrainy: Narysy zhyttia ta diyalnosti / O.V. Danylenko, L.V. Ivanytska, V.F. Kolesnyk ta in. Kyiv: Chernivtsi: Knyhy-XXI.
4. MELNYCHENKO, V. (2004) Prapor Ukrainy na Arbati [Online]. In: Spohady Hrushevskoho pro Starytsku-Cherniakhivsku. Available from: https://books.google.com.ua/books?id=QvZOVehpR3IC&pg=PA213&pg=PA213&dq=starytskoi-chernyahivskoi&source=bl&ots=9mXzRrtcRL&sig=1PwJn2_8_odWQayOjtzqrb3qfaE&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKewi51N2TqIPVhXmKJoKHZ_zA3A4FBD0AQguMAM#v=onepage&q=%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97-%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%8F%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97&f=false [Accessed: 10 September 2017].
5. MIRNA, Z. (1942) Nad mohyloi L. Starytskoyi Cherniakhivskoyi. Krakivski visti. 30 sichnia.
6. PAZYURA, N.V. (2012) Starytska-Cherniakhivska Liudmyla Mykhailivna. In: Entsiklopediya istoriyi Ukrainy. T. 9. Kyiv: Naukova dumka.
7. Starytska-Cherniakhivska Lyudmyla Mykhailivna. Available from: <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/90430b39d367b9b1/> [Accessed: 10 September 2017].
8. Ukrayinska elita. Starytska-Cherniakhivska Liudmyla Mykhailivna. Available from: http://www.ebk.net.ua/Book/synopsis/ukrainka_elita/part4/028.htm [Accessed: 10 September 2017].
9. CHUPRYNA O. (2008) Liudmyla Starytska-Cherniakhivska na dopytakh sperechalasia zi slidchymy. Available from: https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_lyudmila-starickacernyahivska-na-dopitah-sperechalasya-zi-slidchimi/250236 [Accessed: 10 September 2017].

Надійшла до редакції 03.10.17

УДК 211.5(091)

О. Музичко, канд. іст. наук, доц.
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РЕФОРМАЦІЇ В ОДЕСІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Висвітлено процес дослідження історії Реформації в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Головним чином зосереджено увагу на поглядах викладачів Новоросійського університету О.О. Кочубинського, Г.О. Афанасьєва, Р.Ю. Віппера, В.Е. Крусмана, С.М. Щепкіна, К.О. Кузнєцова та ін. З одного боку, досліджено їхню наукову діяльність, що відобразилася в їхніх статтях і книгах, у яких Реформація розглядалася або в загальному контексті історії Європи середньовіччя та ранньомодерного часу, або спеціально як одне із центральних явищ історії Європи. Наголошено, що особливо цінними були дослідження Р.Ю. Віппера, одного із класиків вивчення кальвінізму, та О.О. Кочубинського, який дослідив реформаційний рух у Чехії. З іншого боку, висвітлено тему Реформації в лекційних курсах викладачів, студентські роботи на тему Реформації. Серед позауніверситетських одеських істориків Реформацію вивчали С. Аваліані та С. Дубнов. Одеські історики досліджували як передумови Реформації, заглиблювалися у далекі від ХVІ ст. часи, так і головний етап Реформації – ХVІ – першу половину ХVІІ ст. Дослідження охоплювали не лише Західну, але й Центральну та Східну Європу. Отже, маючи велику кількість вірних реформатських церков серед населення, Одеса належала і до значних центрів дослідження Реформації.

Ключові слова: Реформація, Одеса, Новоросійський університет, історики, історіографія.

Одним із важливих напрямів дослідження Реформації є вивчення рецепції зазначених процесів, їхнього впливу на культуру в подальші часи. Однією з галузей, де найактивніше відбувалося осмислення Реформації, була історична думка. Метою статті є висвітлення внеску одеських істориків у дослідження реформаційних процесів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Ця класична доба історіографії продовжує і нині потужно впливати на наше сприйняття Реформації як історичного явища.

Одеса другої половини ХІХ – початку ХХ ст. належала до найчисельніших міст, провідних соціально-економічних і культурних центрів Російської імперії. Серед її багатокультурного та поліконфесійного населення помітними були й представники протестантських конфесій, передусім німці. Центрами общин були протестантські церкви. У південноукраїнських губерніях, центром яких була Одеса, існувало багато протестантських колоній. Ці умови стимулювали дослідження однієї з найважливіших подій в історії Європи – Реформації. В історіографії тема розглянута лише в окремих аспектах [16].

Закономірно, що головним центром зазначених досліджень став єдиний на півдні Російської імперії університет – Новоросійський в Одесі. Слід було б очікувати, що першим центром дослідження Реформації мала б стати кафедра загальної (всесвітньої) історії університету, на якій викладали курси з історії Європи відповідного часу. Проте перші дослідження одного з аспектів Реформації з'явилися на кафедрі філософії. Її професор Р. Орбінський наприкінці 1860-х рр. опублікував працю про англійських деїстів, яких можна розглядати як один із виявів поширення протестантського світогляду [18].

Яскравіше тема Реформації була відображена у праці доцента кафедри слов'янської філології Олександра Олександровича Кочубинського (1845–1907). У 1873 р. він захистив дисертацію на ступінь магістра слов'янської філології, присвячену центральноєвропейському вияву Реформації – руху чеських протестантів Общини чеських братів на початку ХVІІ ст. [11]. Ставлення одеського історика до предмета свого дослідження – суто позитивне. Це було суголосно його послідовно слов'янофільським, антизахідним, антикатолицьким переконанням, яким він був відданий усе своє життя. Таким чином, протестанти-слов'яни поставали в нього як носії слов'янських чеснот. Недаремно він протиставляв чеських протестантів-демократів, лютеранам-аристократам. Праця отримала позитивні відгуки з боку чеських та інших колег, наприклад, знаменитого академіка І. Іречка. Надалі О. Кочубинський майже не звертав до цієї теми. Він прочитав публічну лекцію про видатного чеського педагога, носія протестантської

етики Яна-Амоса Каменського та надрукував оригінальний текст-спогади про своє перебування у землях, де колись діяли описані ним чехи-протестанти [12].

Першим із викладачів кафедри загальної історії, хто повноцінніше приділив увагу Реформації, був вихованець цієї кафедри та її доцент Георгій Омелянович Афанасьєв (1848–1926). У своїх популярних лекціях з історії Європи, що мали великий успіх у слухачів, він висвітлював діяльність Марії Стюарт, де не міг оминати і тему ідейної боротьби та становище гугенотів у Франції. Г. Афанасьєв прагнув довести на історичному матеріалі моральний ліберальний постулат про кривавість і шкідливість релігійних конфліктів. З іншого боку, він вважав, що саме пройшовши кризу ці складні випробування, Європа виховала в собі толерантність [1, 2].

Після переїзду Г. Афанасьєва до Києва Одеський університет отримав "компенсацію" у вигляді лютеранина, випускника Московського університету, учня В.І. Герье, Роберта Юрійовича Віппера (1859–1954), який працював в Одесі у середині 1894 – середині 1897 рр. До Одеси він приїхав відразу після захисту своєї магістерської дисертації в альма-матер "Церква та держава в Женеві ХVІ ст. за доби кальвінізму", що надало йому статус одного із провідних фахівців з історії Реформації у Російській імперії.

В Одесі Р.Ю. Віппер продовжував дослідження Реформації. У контексті питання про гезену реформаційного руху слід розглядати його велику статтю про "Утопію" Томаса Мора, що була перед тим виголошена як популярна, публічна, лекція в Одесі та надрукована в міській газеті. Є.В. Тарле, автор наступної в російській історіографії (1901) великої праці про "Утопію" зауважив, що стаття-лекція Р. Віппера була "блискуча, дає все, що тільки може дати лекція науковця, який володіє в однаково високій мірі знаннями та даром викладу" [20, с. 225]. Р. Віппер зауважував: у творі, що був написаний до Реформації, Т. Мор окреслив принципи існування церкви та релігії на основі принципів терпимості, які сам же згодом і порушив у реальному житті, як були порушені і всі мирні принципи Утопії в подальшу добу релігійних війн [3, с. 18].

Свої погляди на М. Лютера, Ж. Кальвіна та кальвінізм Р. Віппер висловив у своїх статтях одеського періоду, опублікованих в авторитетному та загальнопоширеному виданні енциклопедії Брокгауз та Ефрон [4, 5]. Р. Віпперу належала й невелика стаття про протестантизм, що була доповненням до великої статті М. Карєєва "Реформація". Із двох лідерів Реформації Р. Віппер назвав великим лише М. Лютера. Проте створений ним образ М. Лютера далекий від ідеалізації.

Консервативний, антиреформаторський поворот М. Лютера після Селянської війни у Німеччині історик вважав діями, що сприяли розколу руху. У його діяльності він бачив відчутне відлуння середньовічних догматиків, а в його поглядах та діях убачав відсутність системності. Ще суворішими були оцінки Ж. Кальвіна. Р. Віппер наголошував, що Ж. Кальвін "безумовно, перший у протестантському таборі увів принцип переслідування єретиків та надав йому найбільш різке формулювання. Страта Сервета знаменує собою завершення протестантизму як церкви та розрив його із просвітницькими ідеями доби – і водночас відкриває період кривавих зіткнень за віру". Як і щодо М. Лютера, Р. Віппер наголошував на дистанціюванні Ж. Кальвіна від мас. У статті про кальвінізм Р. Віппер зауважував, що найбільш різко виступаючи проти католицтва, кальвінізм, проте, перейняв середньовічні, суворі, принципи існування та виокремив регіональні особливості історії кальвінізму в Європі.

У розлогій і водночас насиченій самостійними зауваженнями рецензії на праці французьких і німецьких колег, присвячених політичним теоріям у Франції у добу релігійних війн у XVI ст. одеський професор висловив спостереження щодо спільностей та розбіжностей між католицьким та протестантським ученнями в ідеологічних питаннях. Зокрема автор дослідив, як учення про спротив владі, верховенство народних представників, еволюціонувало в реформаторів у теократизм [6, с. 285]. Ґрунтовна обізнаність із періодом XVI ст. надала підстави Р. Віпперу надрукувати серію статей, у яких він створив загальний образ розвитку Європи у століття Реформації [7]. Він пов'язав різні явища (економічні, культурні, соціальні, правові та релігійні), аби на широкому тлі продемонструвати ґенезу Реформації. Безпосередньо Реформації була присвячена частина, опублікована у травневому номері.

В останнє двадцятиріччя історії НУ в його стінах викладали кілька професорів, що зверталися до теми Реформації у своїх наукових працях. Ідеться про вихованця петербурзької школи істориків, лютеранина, професора кафедри загальної історії Володимира Едуардовича Крусмана (1879–1922) та вихованця Московського та західноєвропейських університетів, з досвідом викладання аж у Владивостоці, професора кафедри енциклопедії та історії філософії права юридичного факультету Костянтина Олексійовича Кузнецова (1883–1953). Спільними рисами обох учених були їх західницькі громадські погляди, схильність до теоретичних узагальнень і зацікавлення історією Англії пізньосередньовічного та ранньомодерного часу.

В. Крусман присвятив свою велику роботу дослідженню взаємовпливу італійських та англійських гуманістів [14]. У роботі він також торкнувся питання про зв'язок гуманізму та Реформації. Порівнюючи ставлення інтелектуалів-гуманістів до Реформації, В. Крусман зауважив, що в Німеччині Реформація була народним рухом, що відлякувало від неї багатьох інтелігентів. Натомість в Англії процес був більш державно-аристократичний і тому на боці Реформації були майже усі гуманісти [13, с. 585]. Згодом В. Крусман називав гуманізм і Реформацію двома сестрами, які породжені середньовіччям. Погляд на Реформацію як дітище Ренесансу він вважав неправильним, як і думку про те, що Реформація завершила Ренесанс, адже робота гуманістів тривала і за цієї доби [14, с. 35–36].

У праці, у якій Реформація була згадана в назві, К. Кузнецов мав на меті простежити становлення ідеї новітніх суспільства та державності шляхом, за його виразом, "історико-філософського синтезу". Серед іншого, професор використав працю Р. Віппера про

Ж. Кальвіна. Зокрема, учений показав, як Реформація сприяла підриву ідеї божественної влади королів та праву на повстання проти тиранії. Власне, як і В. Крусман, автор наполягав на зв'язку епох, їхній нерозривності, тягlostі. Просвітництво, на його думку, було завершенням процесу розкріпачення особистості, що започаткувала Реформація [15, с. 62].

Останнім відлунням студій, присвячених Реформації, що були пов'язані із традиціями Новоросійського університету, стала публікація 1924 р. в одеському науковому журналі одного з учнів Є. Щепкіна Костянтина Павловича Добролюбовського (1885–1953). Надалі він звертався лише до актуальної в СРСР тематики Французької революції і відомий саме в цій якості, і напевно саме тому зазначена публікація часто залишається поза увагою дослідників. К. Добролюбовський присвятив свою статтю дослідженню поглядів англійського священика першої половини XV ст., канцлера Оксфордського університету, Томасу Гаскойну (1403–1458), а саме критиці ним тогочасної англійської церкви [9]. Хоча наведений матеріал вочевидь переґукувався з питанням про витoki Реформації, автор не осмислив його в цій площині, зосередившись на критиці ним церкви як такої, що ясна річ перекидувало місток у майбутню атеїстичну лідературу, що замінила собою релігієзнавство в СРСР.

Більш потужно, аніж у наукових дослідженнях, тема Реформації була присутня під час навчального процесу. На кафедрі загальної історії відомий професор Ф.К. Брун на лекціях намагався виховати у студентів критичне ставлення до історичних фактів, уміння їх пояснювати. Зокрема, допитувався про вплив Реформації на історію людства, але студенти йому розповідали лише про факти [19, с. 115].

М. Грот у своїх лекціях наголошував, що протестантизм був важливим чинником трансформації філософії та науки у вільну думку від церковної догматики. Щоправда, професор не піддав цю тезу докладному аналізу [17, с. 161].

У перший рік XX ст. професор Євген Миколайович Щепкін викладав по дві години на тиждень студентам історичного відділення курс "Нова історія: доба Відродження та Реформації". Згодом, звільнений з університету за політичну діяльність, Є. Щепкін читав аналогічні лекції на Одеських вищих жіночих курсах (ОВЖК). Лекції цих курсів, що частково збереглися, дозволяють отримати уявлення про їхній зміст. Є. Щепкін звертав увагу на три основні явища XVII ст.: езуїтизм, кальвінізм та англійське сектантство. Кальвінізм був обраний як найважливіший напрям протестантизму, адже він перетворився на міжнародну релігію [21, с. 27]. Є. Щепкін заперечував аристократизм Ж. Кальвіна на основі ретельного аналізу еволюції його поглядів.

Уже згаданий В. Крусман читав в університеті та на ОВЖК курси, присвячені історії Реформації та Контрреформації. Найцікавішим є курс, у якому В. Крусман в оригінальний спосіб дуже поглиблював витoki Реформації, називаючи цими подіями події класичного середньовіччя: XII–XIII ст.

Інтереси професорів закономірно вплинули на студентів. Під впливом О. Кочубинського чеський студент історико-філологічного факультету Ярослав Гейдук (1863–1918) написав працю про гуситський рух та його продовжувачів у Чехії.

Найактивніше цю тематику опрацьовували на семінарах у В. Крусмана. Студенти доповідали на теми "Початкова стадія французької Реформації", "Переслідування лютеран у Нідерландах у XVI ст.", "Вплив гуситських ідей на німецьку реформацію", "Гус та гусити". Один із рефератів про Я. Гуса прочитав Павло Клепа-

цький, який згодом став відомим українським одеським, кам'янець-подільським та полтавським істориком. Кілька рефератів було прочитано про контрреформаційний щодо протестантів і реформаційний щодо внутрішнього розвитку католицької церкви рух єзуїтів. У 1914 р. на семінарі у професора славістики Михайла Попруженка (дослідника протопротестантського руху богомилів) Федір Петрунь, відомий згодом одеський історик-україніст, доповів про Петра Хельчицького. Інший студент у 1911 р. в того ж професора доповів про Реформацію у Польщі.

Дослідження Реформації в Одесі відбувалося і поза стінами університету. До цієї теми в навчальних посібниках зверталися випускники університету, гімназійні вчителі Симон Аваліані та Микола Знойко.

Проте головний внесок у науку серед позауніверситетських істориків зробив видатний єврейський історик Семен Маркович Дубнов (1860–1941), який наприкінці XIX – у перших роках XX ст. працював в Одесі. Одну зі своїх праць цього періоду С. Дубнов присвятив євреям у Речі Посполитій за доби Реформації [10]. Власне, авторський задум полягав у тому, аби не так висвітлити просто становище євреїв у цю добу, а виявити вплив євреїв на реформаційні процеси у Центрально-Східній Європі й еволюцію ставлення до євреїв за цієї доби. Єврейський історик докорінно розходився із вище зазначеними поглядами на гуманізм і Реформацію як взаємозумовлені явища. На його думку, це були різні явища, адже гуманізм спирався на традиції античності, а Реформація – на біблійні, на його думку, фактично іудейські. Аналізуючи дані судових процесів над євреями, що були звинувачені у впливі на протестантів, С. Дубнов висловлював думку про реальні підстави зазначених звинувачень. Головним чином він полемізував із поглядами найвідомішого на той час історика Реформації в Речі Посполитій М.М. Любовича. Проте, як і більшість істориків-націотворців, С. Дубнов не уникнув і суперечностей. Увесь текст його статті начебто свідчив про активну участь євреїв у реформаційних процесах, надавав євреям статус суб'єкта історії. Однак стаття завершувалася словами, які можна трактувати як реверанс убік відомій концепції С. Дубнова та деяких інших істориків, що зображувала євреїв у Речі Посполитій "між молотом та наковадлом", мовляв, жертвами умов та обставин, що опинилися не з власної волі у вирі переламних історичних подій. Наяскравіше ця теорія, як відомо, виявилася у сприйнятті подій Української революції другої половини XVII ст.

Отже, попри те, що Одесу кінця XIX – початку XX ст. часто інтелектуали розглядали як наукову провінцію, одеські історики досліджували у своїх роботах не лише краєзнавчі, локальні, сюжетні, але й питання загальносвітового значення, до яких, безумовно, належало дослідження історії Реформації. Одеські історики вивчали як передумови Реформації, заглиблювалися в далекі від XVI ст. часи, так і головний етап Реформації – XVI – першу половину XVII ст. Дослідження та навчальний процес охоплювали не лише Західну, але й Центральну та Східну Європу. Маючи значну кількість вірних реформатських церков серед населення, Одеса належала й до значних центрів дослідження Реформації. Доробок одеських істориків Реформації не втратив своєї цінності і нині.

Список використаних джерел

1. Афанасьев Г.Е. Гугеноты при Людовике XIV / Г.Е. Афанасьев. – Одесса, 1895. – 20 с.
2. Афанасьев Г.Е. Две публичные лекции о Марии Стюарт / Г.Е. Афанасьев. – Одесса, 1889. – 111 с.
3. Виппер Р. Утопия Томаса Мора / Р. Виппер // Мир Божий. – 1896. – № 3. – С. 1–22.

4. Виппер Р.Ю. Кальвинизм. Кальвин / Р.Ю. Виппер // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб, 1895. – Т. XIV. – С. 100–107.

5. Виппер Р.Ю. Лютер / Р.Ю. Виппер // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб, 1896. – Т. XVIII. – С. 258–263.

6. Виппер Р.Ю. Политические теории во Франции в эпоху религиозных войн / Р.Ю. Виппер // Журнал министерства народного просвещения. Седьмое десятилетие. – СПб., 1896. – Ч. CCCVI. Август. – С. 278–313.

7. Виппер Р.Ю. Общество, государство, культура XVI в. на Западе / Р.Ю. Виппер // Мир Божий. – 1897. – Вып. 2–5, 7.

8. Гейдук Я.Ф. Начало сознательной народной жизни чешского народа и магистр Иоанн Рокицианский, избранный архиепископ гуситов / Я.Ф. Гейдук. – Одесса, 1886. – [2], 41 с.

9. Добролюбский К.П. Недостатки английской церкви половины XV века в изображении ее представителя / К.П. Добролюбский // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – Одесса, 1924. – Вып. 7. – С. 28–36.

10. Дубнов С.М. Евреи и реформация в Польше в XVI в. / С.М. Дубнов // Восход. – 1895. – Т. XV. – Кн. 5. – С. 43–64; Кн. 7. – С. 3–18; Кн. 8. – С. 4–14.

11. Кочубинский А.А. Братья-подобой и чешские католики в начале XVII века / А.А. Кочубинский. – Одесса, 1873. – [2], XVI. – 348 с.

12. Кочубинский А.А. В краю былых еретиков / А.А. Кочубинский // Исторический вестник. – 1882. – Т. 9. – № 8. – С. 355–379.

13. Крусман В.Э. На заре английского гуманизма: Английские корреспонденты первых итальянских гуманистов в ближайшей своей обстановке / В.Э. Крусман. – Одесса, 1915. – XXXIV, 711 с.

14. Крусман В.Э. Грань между средневековой и новой историей Пути науки: введение в историческое знание: сб. ст. проф. Крусмана, Дурденевского, Булаховского и Казанского / В.Э. Крусман. – Пермь, 1918. – С. 23–38.

15. Кузнецов К.А. Идея современного общества и государства. 1. От Реформации до Реставрации / К. Кузнецов. – Одесса, 1919. – 147 с.

16. Лиман С.І. Реформатори католицької церкви XII–XV ст. в працях медієвістів України (1835–1885 рр.) / С.І. Лиман // Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Сер.: Історія. – 2006. – Вип. 17. – С. 145–151.

17. Напередодні апогею: одеські роки філософа і психолога – професора Миколи Яковича Грота (1883–1886) / В.І. Подшивалкіна, І.В. Голубович, М.О. Подрезова, В. М. Хмарський, О.Є. Музичко; упоряд.: В.В. Самодурова, О.С. Мурашко. – О., 2016. – 454 с.

18. Орбинский Р.В. Английские Деисты XVII и XVIII столетий / Р.В. Орбинский // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1868. – Т. 3. – Вып. 1. – 142 с.

19. Профессоры братья Бруны (из воспоминаний М.А. Филиппова) // Русская старина. – 1898. – Т. 93. – № 1. – С. 111–120.

20. Тарле Е.В. Сочинения в двенадцати томах / Е.В. Тарле. – М., 1957. – Т. I. – 771 с.

21. Щепкин Е.Н. Курс новой истории (XVII в. Политическая история Англии), составленный слушателями 4-го курса Историко-филологического факультета Одесских высших женских курсов / под ред. проф. Е.Н. Щепкина. – 1907-8 академ. год. – 155 с.

References

1. AFANASIEV, H.E. (1895) *Gugenoty pri Lyudovike XIV*. Odessa.
2. AFANASIEV, H.E. (1889) *Dve publichnyye lekciy o Marii Styuart*. Odessa, 1889.
3. VIPPER, R. (1896) *Utopiya Tomasa Mora. Mir Bozhij*. (3), p. 1–22.
4. VIPPER, R.Yu. (1895) *Kal'vinizm. Kal'vin. Enciklopedicheskij slovar' Brokhauza i Efrona*. t. XIV. SPB., p. 100–107.
5. VIPPER, R.Yu. (1896) *Lyuter. Enciklopedicheskij slovar' Brokhauza i Efrona*. t. XVIII. SPB., p. 258–263.
6. VIPPER, R.Yu. (1896) *Politicheskie teorii vo Francii v epokhu religioznykh vojn. Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshheniya*. 36, p. 278–313.
7. VIPPER, R.Yu. (1897) *Obshhestvo, gosudarstvo, kul'tura XVI v. na Zapade. Mir Bozhij*. 2–5, 7.
8. HEJDUK, Ya.F. (1886) *Nachalo soznatelnoj narodnoj zhizni cheshskogo naroda i magistr Ioann Rokicianskiy, izbrannyj arxiepisop gusitov*. Odessa.
9. DOBROLIUBSKII, K.P. (1924) *Nedostatki anglijskoj cerkvi poloviny XV veka v izobrazhenii ee predstavatelya. Zhurnal nauchno-issledovatel'skix kafedr v Odesse*. 7, p. 28–36.
10. DUBNOV, S.M. (1895) *Evrei i reformaciya v Polshe v XVI v. Vosход*. T. XV. Kn. 5, 43–64; Kn. 7, 3–18; Kn. 8, p. 4–14.
11. KOCHUBINSKII, A.A. (1873) *Brat'ya-podoboy i cheshskie katoliki v nachale XVII veka*. Odessa.
12. KOCHUBINSKII, A.A. (1882) *V krayu bylykh eretikov. Istoricheskij vestnik*. T. 9, 8, p. 355–379.
13. KRUSMAN, V.E. (1915) *Na zare anglijskogo gumanizma: Angl. korrespondenty pervyx ital. humanistov v blizhajshej svoej obstanovke*. Odessa.
14. KRUSMAN, V.E. (1918) *Gran' mezhdru srednevekovoj i novoj istoriyami*. In: Anon. *Puti nauki: vvedenie v istoricheskoe znanie: sbornik statej prof. Krusmana, Durdenevskoho, Bulakhovskoho i Kazanskoho*. Perm: s.n., p. 23–38.

15. KUZNETSOV, K.A. (1919) Ideya sovremennogo obshchestva i gosudarstva. 1. Ot Reformatsii do Restavratsii. Odessa.
16. LIMAN, S.I. (2006) Reformatory katolytskoi tserkvy XII–XV st. v pratsiakh medievistiv Ukrainy (1835–1885 rr.). Naukovii visnik Uzhgorodskoho Natsionalnogo universitetu. Ser.: Istorii. Vyp. 17, p. 145–151.
17. SAMODUROVA, V.V. (et al.) (2016) Naperedodni apoheiu: odeski roky filosofa i psykhologa – profesora Mykoly Yakovicha Grota (1883–1886). Odesa, 2016.
18. ORBINSKIJ, R. V. (1868) Anglijskie Deisty XVII i XVIII stoletij. Zapiski Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta. T. 3. Vyp. 1.

19. ANON (1898) Professory brat'ya Bruny (iz vospominanij M.A. Filippova). *Russkaya starina*. 93, № 1, p.111–120.
20. TARLE, E.V. (1957) Sochineniya v dvenadcati tomah. T. I. Moskva.
21. SHHEPKIN, E.N. Kurs novoj istorii (XVII v. Politicheskaya istoriya Anglii), sostavleny slushatelnicami 4-go kursa Istoriko-filologicheskogo fakulteta Odesskikh vysshikh zhenskikh kursov pod redakciei professora E.N. Shhepkina. 1907-8 akadem. god.

Надійшла до редколегії 01.11.17

O. Muzychko, Ph.D. in History
Odesa I.I. Mechnikov National University, Odesa, Ukraine

RESEARCH OF HISTORY OF REFORMATION IN ODESA AT THE END OF THE 19th – AT THE BEGINNING OF 20th CENTURIES

The article presents the process of researching the history of the Reformation in Odesa in late XIX – early XX century. Mainly focuses on the views of teachers of the Novorossiysk University O.O. Kotsubinsky, G.O. Afanas'ev, G.Yu. Wipper, V.E. Krusman, E.M. Schepkin, K.O. Kuznetsov et al. On the one hand, their scientific activity, which is reflected in their articles and books in which the.

Reformation is seen in the General context of European history of the middle ages and randomizing time, or specifically as one of the Central phenomena in the history of Europe, is studied. Seen as the researches of R. Y. Wipper, one of the classics of the study of Calvinism, and O.O. Kotsubinsky, who researched the reformation movement in the Czech Republic., were particularly valuable. On the other hand, the topic of the Reformation in the lecture courses of teachers, student works on the theme of the Reformation were referred. Among of Odesa historians out the University there were S. Avaliani and S. Dubnov, who studied the Reformation. Odesa historians have studied how the background of the reformation, were deepened in the distant 16th century and the main stage of the reformation – the 16th – first half 17th century. The study covered not only Western but also Central and Eastern Europe. So, having a large number of faithful reformed churches among the population, Odesa belonged to one of the most important centers of study of the Reformation.

Key words: Reformation, Odesa, Novorossiysk University, historians, historiography.

УДК 94(470+571) "19/20"

Т. Орлова, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРИЧИНИ АРХАІЗАЦІЇ ПУТІНСЬКОЇ РОСІЇ

Розвиток сучасної Росії є інволюцією, тобто рухом у зворотний бік прогресу. У соціогуманітарному дискурсі для характеристики цього процесу використовують поняття "архаїзація". Путінська Росія демонструє орієнтованість не тільки керівництва, але й більшості населення, саме на архаїзацію – як варіант пристосування до кризових умов. Причини зумовлюються багатьма факторами минулого і сучасності, в основі яких – російський цивілізаційний код. У ньому закладено традиційність і вороже ставлення до ускладнень модернізації. Урешті-решт архаїзація може стати могильщиком путінської системи.

Ключові слова: Росія, цивілізація, криза, модернізація, архаїзація.

Головне питання, навколо якого обертається вся історія сучасного світу, це – модернізація. Кожна цивілізація, країна, людина дає свою відповідь на її виклики. Якщо більшість людей це роблять несвідомо, не замислюючись, як діяти в тій чи іншій ситуації, то в багатьох країнах над такими питаннями розмірковують інтелектуали, виносячи свої висновки й аргументи на суд громадськості [1]. Після початку 1990-х рр. у Росії над цією проблематикою активно працюють чимало аналітиків. Аналіз усього масиву публікації щодо модернізації Росії не входить у завдання пропонованої до уваги студії. Проте слід зазначити суттєві зміни в ситуації: нині міцнішають позиції "дресированої історії". Її завдання – легітимізація влади за допомогою відповідних засобів. А владі справді об'єктивні оцінки того, що відбувається в країні, зовсім не потрібні. Вона зацікавлена не в модернізації, а в архаїзації, що і має місце в Російській Федерації і дається взнаки на міжнародній арені.

За таких умов деякі автори намагаються змістити акценти, наче прагнучи допомогти владі. Так, А. Буранчин із Башкірії зауважує: "Проблема архаїзації російського суспільства є нині однією із найактуальніших, проте слабо вивчених тем сучасної гуманітарної науки. В умовах глибоких соціальних трансформацій, намагань з боку держави підняти роботу соціально-економічних і політичних інститутів на якісно новий рівень розвитку, запустити повноцінну модернізацію, проблема архаїки, тобто контрмодернізаційного полюсу в соціальній динаміці, поступово виходить на перший план, стає помітним тлом суспільного життя" [2]. Сенс його публікації: у Росії криза, після 2014 р. країна "увій-

шла у новий стан – змінилося зовнішнє і внутрішнє тло, і фактор соціально-економічної нестабільності набув зовсім іншого контексту та змісту", ситуація в Башкортостані погіршується, необхідно щось робити, аби запобігти "атакам на державу" [2].

Серед тих російських науковців, які без кон'юктурних коливань аналізували модернізацію в Росії, її співвідношення з архаїзацією, динаміку й особливості зазначених процесів, на перше місце слід поставити доктора філософських наук О. Ахієзера. Він зробив поняття "архаїзація" одним із головних у своїй масштабній соціокультурній теорії історії Росії. Результатом його тридцятирічної роботи стала тритомна праця "Росія: критика історичного досвіду" [3], у якій виявлено риси "особливого шляху". Його сенс: від модернізації до модернізації з обов'язковим поверненням до архаїзації. Іншими словами, О. Ахієзер розглядав архаїзацію як найважливішу характеристику російського історичного процесу.

У своїй статті "Архаїзація в російському суспільстві як методологічна проблема" вчений пояснював: як особа, так і суспільство можуть відповідати на кризову ситуацію або інноваційною ідеєю, яка відкриває нові творчі можливості, або поверненням до старих ідей, які виправдали себе за часів минулих криз. Загальноісторичний сенс рішень першого типу – у прагненні людей підвищувати ефективність власної діяльності відповідно зростаючій складності проблем, що виникають. Сенс рішень іншого типу в тому, що ускладнення проблем відповідного суб'єкта не породжує адекватного творчого потенціалу. Суб'єкт перебуває у владі історичного досвіду, який склався у простіших умовах, і, відповідно, спирається на

неадекватні, а отже і неефективні в новій ситуації рішення [4, с. 89]. Отже, як показав А. Ахієзер, архаїзація – це результат слідування суб'єкта культурним програмам, які історично склалися у пластах культури, сформувалися у простіших умовах і не відповідають нині зростаючій складності світу, характеру і масштабам небезпек.

Після О. Ахієзера проблемою архаїзації Росії кінця ХХ – початку ХХІ ст. займалися К. Банніков [5], О. Карпенко [6], П. Крупкін [7], Ч. Ламажаа [8, 9], В. Мартянов [10], У. Ніколаєва [11], А. Олейник [12], Є. Ревуцька [13] та ін. Більше того, саме науковці Росії помітили, що феномен архаїзації спостерігається не тільки в РФ. Було розроблено програму дослідження за назвою "Архаїчний синдром у колишньому Радянському Союзі" [14], яку обговорювали на спеціальному колоквиумі. Те, що архаїзація має місце на пострадянському просторі, пояснює актуальність дослідження. Ще вагомими є аргументи стосовно того, що архаїзація визначає теперішню внутрішню і зовнішню політику російського керівництва. А вона впливає на сусідні країни, зокрема, Україну, урешті-решт на весь світ. З огляду на те, що історія має не тільки фіксувати події, але й пояснювати їх, мету статті можна визначити як виявлення причин архаїзації путінської Росії.

Спираючись на теоретичні основи сучасної цивіліології, можна пояснити теперішній етап історії Росії особливостями динаміки її еволюції. Історія знає цивілізації традиційні й інноваційні: перші прагнуть зберегти якомога більше традицій, інші – спрямовані на постійне змінювання, на модернізацію. Проте існує тип проміжної цивілізації, тобто такої, що прагне відійти від традиційного суспільства, але не в змозі перейти на рівень інноваційної. До такого цивілізаційного типу належить Росія. У її історії модернізації ініціювали Петро I, Олександр II, П. Століпін, Й. Сталін, М. Горбачов, Б. Єльцин, Д. Медведев. Вони мали різну тривалість і різні результати. Проте кожного разу все завершувалося інволюцією або поверненням назад, архаїзацією. Головна причина: модернізація здійснювалася через запозичення і намагання впровадити зовнішні форми всупереч цивілізаційному коду, який можна характеризувати як традиціоналістський.

Сучасне суспільство стає дедалі складнішим (за законами синергетики рух іде в бік ускладнення). Це вимагає вироблення нових способів адаптації до його багатоманітності та швидких трансформацій. Темпи соціальних перетворень часто-густо відстають від реальної готовності суспільства та його громадян до змін, що відбуваються. З огляду на це реакцією у відповідь на виклики складності може стати спрощення, повернення до відомого здала, до того, що колись допомогало вижити у складних ситуаціях. Ч. Ламажаа пише: "Історія показує, що відродження архаїки саме по собі не є деструктивним процесом, воно не рівнозначне хаотизації і деструкції. Воно виступає як соціальний механізм, що зберігає ресурси і забезпечує виживання, – за рахунок максимального спрощення і водночас упорядкування соціокультурного життя. Воно дозволяє суспільству, групам, індивідам зберігати свою ідентичність і соціальний порядок у кризових умовах" [8, с. 36]. Іншими словами, за такою логікою, гостроту викликів модернізації мають урівноважувати архаїчні "противаги".

Нинішнє російське суспільство не справляється із викликами модернізації, власне вона ані суспільству, ані його лідеру не потрібна. Вона все ускладнює. А в Росії так люблять простоту, що вона – одна з головних цінностей. Ускладнення, пов'язані з модернізацією, таким чином, їй суперечать. Російська цивілізація є не тільки традиційною цивілізацією. Вона також належить

до типу "комунальних". У цивілізаціях Заходу центром є індивід, його інтереси, права, обов'язки. Спільнота, що складається з окремих індивідів, є складною системою (за законами синергетики, краще розвивається складна відкрита система). У Росії здавна і дотепер діє модель: спільнота і її керівник, кому всі мають бути беззаперечно віддані. Причому вона має схильність до замкненості. Це виявляється в упередженому ставленні до всього західного, що набуває рівня ксенофобії: від проклять православного духовенства на адресу "схизматиків" до переконаності у збоченості "Гейропи". У російській спільноті – свої цінності, причому вони зберігаються, незважаючи на тип суспільно-політичної організації: чи то царський, чи то радянський. Домінують традиційні, доіндустріальні, у тому числі релігійні, цінності, тісно пов'язані із соціалістичними ідеалами: колективізмом, жертовністю, аскетизмом, і запереченням достатку, індивідуального успіху, комфорту [15, с. 177–186].

На початку 1990-х рр., коли відбувався процес розвалу російської імперії, яка до того впродовж семи десятиріч існувала під назвою Союз Радянських Соціалістичних Республік, руйнувалися звичні для мільйонів громадян лад життя і життєві орієнтири. За умов докорінної соціальної трансформації значна частина суспільства увійшла в стан соціальної анархії і відповідно – дезорієнтації, дезорганізації. Такий стан суспільства соціологи, слідом за Е. Дюркгеймом, називають аномією, тобто відсутністю норм. Втрата життєвих орієнтирів породжує масову тривогу і депресію в людей. За таких умов деякі люди вчиняють самогубства. Деякі пасивно занурюються в соціально-психологічну архаїку, за принципом "треба хоч у щось вірити". Доктор економічних наук У. Ніколаєва у публікації, сповненої занепокоєння архаїзацією своєї країни, зазначає: "Соціологи давно помітили, що в такі періоди населення починає тягнутися до тих готових ментальних форм, що існували в даній культурі на минулих шаблях розвитку. З різних шарів історичної пам'яті починають витягатися колишні моделі релігійної, міфологічної свідомості. Населення зятого починає відтворювати культурні зразки, які давно зникли із практики. І Росія, на жаль, не уникала цієї долі..." [11]. Криза радянської картини світу, розпад марксистсько-ленінських "духовних скреп" зумовили швидке висунення на перший план інших, зокрема, православних. Відразу слід підкреслити несприйняття будь-якої модернізації православною церквою, навпаки її ригідність й ортодоксальність. Також варто звернути увагу на трансформацію візантизму в сучасній Росії. Йдеться про зверхність світської влади над церковною, а також посилення тенденції до участі церкви в політичних справах, що надало основу для появи терміна *православ'їзм* (політичне православ'я). Роль російської православної церкви в архаїзації життя в РФ не можна применшити.

При тому, що в будь-якій складній, кризовій ситуації виявляється тенденція до ірраціоналізації масової свідомості, слід розуміти загальну схильність людей до ірраціональності. Особливо, якщо більшість із них – або самі із селян, або городяни в першому-другому поколінні. За радянських часів масова міграція із сіл призвела до привнесення до міст і частково закріплення в них елементів архаїчної культури. О. Ахієзер у своїй праці, присвяченій урбанізації Росії, зазначав: "До міста линула архаїчна робоча сила, десятки мільйонів некваліфікованих людей, у значній мірі відданих тотемізму, які прагнуть віддати тягар рішень "тотему – батьку – вождю". Це означало, що потоки мігрантів змітали досягнення урбанізації минулого, які полягали в розвитку осередків (щоправда нечисленних) урбанізованої культури... Урбанізація, фокусом якої є формування якісно

нової для суспільства урбанізованої культури, увійшла в суперечність із масовою міграцією, що несла до міста архаїчний потоп. Архаїзацію добре видно при вивченні специфіки культури городянина. Результати досліджень показують, що міське (за статистикою) російське суспільство має у значній мірі аграрний менталітет. До його ознак можна віднести і пріоритетність продовольчого самозабезпечення, і негативне сприйняття соціальної нерівності, а також і купівлі – продажу землі, і підозріле ставлення до іноземців тощо" [16]. Підозріле ставлення до іноземців, особливо до Заходу – одна з характеристик російської спільноти, яка вороже ставиться до індивідуалізму. Урбанізація, крім усього іншого, сприяла індивідуалізації, тобто виокремленню "Я" зі спільноти "Ми". Так само модернізація залежить від ініціативи, творчості індивіда, спільних зусиль індивідів, її рухає насамперед індивідуалізм. Наочні суперечності із базовими настановами російського цивілізаційного коду. Зважаючи на це – негативне ставлення до лібералізму і демократії. Це виявилось в неологізмах "лібераста" і "дерьмократи", які часто вживають на побутовому рівні громадяни (радше піддані) в РФ.

В основі кожної цивілізації – суспільно-виробнича технологія або тип господарської взаємодії людини з оточуючим середовищем. В основі західних цивілізацій – інтенсивна, в основі російської – екстенсивна. Росія здавна робила ставку на експлуатацію природних ресурсів. Особливо це виявилось у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., коли світова економіка конче потребувала нафти і газу. Падіння цін на енергоносії у середині 1980-х рр. стало одним із факторів, що призвело до колапсу СРСР. Відбулася антикомуністична революція. На момент набуття незалежності від "братніх народів" Російська Федерація перебувала на рівні країн, що розвиваються. Як показала історія, у таких країнах, де капіталізм виник не внаслідок природної еволюції, а був привнесений, формується особлива економічна система. Аргентинський економіст Р. Пребш назвав її "периферійний капіталізм", тобто такий, що відрізняється від "класичного" або "капіталізму центру". В економічно відсталіх країнах, якою насправді була правонаступниця Радянського Союзу Російська Федерація (журналісти-міжнародники називали СРСР "Верхньою Вольною з ракетами"), ліберальні реформи, спрямовані зовні на прискорений розвиток капіталізму і руйнування попередніх неринкових структур, замість процвітання часто призводять до протилежного ефекту. Це втеча капіталу, колосальна нерівність між багатими і бідними, сировинна спеціалізація, примітивізація громадського і культурного життя, зростання агресивності та ксенофобії. Так сталося в новій Росії. У "периферійному капіталізмі" деякі аналітики вбачають джерело її системної архаїзації [11]. Причому системність стосується не тільки того, що повернення до старих кліше спостерігається у всіх сферах життя. На архаїзацію налаштована і більша частина населення, і керівництво.

Політолог з Антверпенського університету О. Полегкий зауважує: "Після розвалу Радянського Союзу Росія пройшла шлях від несміливих спроб втілити адаптовану форму демократії до повернення до традиційного авторитарного укладу. Це типовий випадок для держав, які живуть на ренту від експлуатації природних ресурсів і зовсім не зацікавлені в розвитку інших форм соціального і політичного устрою, адже це неминуче призведе до проблем для правлячого режиму. Путін намагається експлуатувати дискурс "особливого" шляху Росії, змішавши в одну купу сталінізм із консервативним православ'ям, риторикою "великої держави" і прогресуючою архаїзацією суспільства" [17].

Для В. Путіна та правлячих кіл модернізація є великою небезпекою, адже ставить під сумнів сам режим. Доведення своєму народу й усьому світові сили і величі здійснюється за допомогою відродження імперства, що виявляється в агресивній політиці на міжнародній арені, зокрема в наступі на незалежну Україну. Україна обрала інший шлях, шлях модернізації. Кремль не може допустити її успішного здійснення, оскільки це – ще один виклик його системі. Він також не хоче випускати з рук значні українські ресурси. З іншого боку, поточний момент характеризується погіршенням економічної ситуації в самій Росії, що виявляється, зокрема, у зменшенні можливостей споживання для її жителів. Як угамувати незадоволення? Для цього використовують різні моделі: від звинувачень на адресу "ворожого світу", який винен у всіх російських бідах, до насадження патріархальщини, що має зміцнювати "духовні скрепи", насамперед звичку до убогості і терпіння. У цьому влада покладається на РПЦ. І тоді влаштовують хресні ходи проти дорожньо-транспортних аварій, замовляються молебні за "вдалий курортний сезон у Криму", освячується нова космічна ракета з нового космодрому, яка має вивести на орбіту супутник, що натомість падає в океан. Останнє виглядає дуже показовим.

З усього цього можна зробити висновки. Архаїка суперечить сучасності. Архаїзація – це негативний соціокультурний феномен, який є одним із показників примітивної соціальної організації. Така організація неспроможна дати адекватну відповідь на виклики модернізації, а саме рухатися в бік інформаційного суспільства. Подібно до первісних племен Африки, для яких важливіше минуле, ніж майбутнє, росіяни пишуться колишньою величчю, боячись заглянути в майбутнє. Архаїзація, як реакція на кризу, ускладнює процес необхідної трансформації та розв'язання завдань реформування. Урешті-решт вона може стати могильщиком усієї системи путінської Росії.

Список використаних джерел:

1. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору : монограф. / за ред. А.Г. Бульвінського. – К. : ДУ "Інститут всевітньої історії НАН України". – 2017. – 288 с.
2. Буранчин А. Архаїзація в контексті соціокультурних угроз (на прикладі Республіки Башкортостан) [Електронний ресурс] / А. Буранчин. – Режим доступу: <http://lawinrussia.ru/content/arhaizaciya-v-kontekste-sotsiokulturnyh-ugroz-na-primere-respubliki-bashkortostan>. – Названіе с екрана. – Дата обращения: 1.10.2017.
3. Ахмезер А.С. Россия: критика исторического опыта : в 3 т. / А.С. Ахмезер. – М. : ФО СССР, 1991. – Т. 1. – 318 с.; Т. 2. – 378 с.; Т. 3. – 470 с.
4. Ахмезер А.С. Архаїзація в російському обществe как методологическая проблема / А.С. Ахмезер // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 89–100.
5. Банников К. Архаїчний синдром. О современности вневременного [Електронний ресурс] / К. Банников // Отечественные записки. – 2013. – № 1. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/oz/2013/1> – Названіе с екрана. – Дата обращения: 2.10.2017.
6. Карпенко А.А. Религиозная духовность: путь выхода из "духовного кризиса" или архаїзація общества? / А.А. Карпенко // Гуманитарные научные исследования. – 2016. – № 5. – С. 110–116.
7. Крупкин П.Л. Кризис модернизации и архаїзація общества / П.Л. Крупкин // Знание. Понимание. Умение. – 2013. – № 1. – С. 309–313.
8. Ламажаа Ч.К. Проблема архаїзації общества / Ч.К. Ламажаа // Знание. Понимание. Умение. – 2009. – № 4. – С. 44–48.
9. Ламажаа Ч.К. Архаїзація общества. Тувинский феномен / Ч.К. Ламажаа. – М. : Либроком, 2013. – 272 с.
10. Мартъянов В.С. Архаїзація с головы [Електронний ресурс] / В.С. Мартъянов // Современная литература. – Режим доступу : http://lit.lib.ru/m/martxjanow_w_s/text_0190.shtml. – Названіе с екрана. – Дата обращения: 4.10.2017.
11. Николаева У. Грозит ли России новое Средневековье: Не феодализм, а нечто более древнее стучится к нам в дверь [Електронний ресурс] / У. Николаева. – Режим доступу : http://www.ng.ru/stsenarii/2016-10-25/9_6843_middleages.html. – Названіе с екрана. – Дата обращения: 3.10.2017.
12. Олейник А. Архаїзація политики [Електронний ресурс] / А. Олейник. – Режим доступу : <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/>

2015/01/20/arhaizaciya-politiki. – Название с экрана. – Дата обращения: 12.10.2017.

13. Ревуцкая Е.А. Модернизация vs архаизация в современной России: соотношение, динамика, следствия / Е.А. Ревуцкая // *Обсерватория культуры*. – 2014. – № 1. – С. 37–43.

14. Следзевский И.В. Концепция программы "Архаический синдром в бывшем Советском Союзе. Проблемы возрождения архаического сознания в экстремальных жизненных ситуациях и в закрытых культурных средах" / И.В. Следзевский // *Пространство и время в архаических культурах (материалы коллоквиума)* / отв. ред. И.В. Следзевский. – М., 1992. – С. 78–89.

15. Костина А.В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества. – Изд. 5-е / А.В. Костина. – М.: Изд-во ЛКИ, 2011. – 352 с.

16. Ахиезер А.С. Диалектика урбанизации и миграции в России / А.С. Ахиезер // *Общественные науки и современность* – 2000. – № 1. – С. 78–89.

17. Полегкий А. РФ ждет военная диктатура [Электронный ресурс] / Алексей Полегкий. – Режим доступа : <http://nv.ua/opinion/polegkiy/rf-zhdet-voennaya-diktatura-25656.html>. – Название с экрана. – Дата обращения: 11.10.2017.

References:

1. BULVINSKYI, A.H. (ed.) (2017) *Osoblyvosti suspilno-politychnoi modernizatsii krain postradianskoho prostoru: monohrafiia*. Kyiv: DU "Instytut vsesvitnoyi istoriyi NAN Ukrainy".

2. BURANCHYN, A. (2017) *Arhaizaciya v kontekste sotsiokulturnykh ugroz (na primere Respubliki Bashkortostan)*. [Online]. Available from: <http://lawinrussia.ru/content/arhaizaciya-v-kontekste-sotsiokulturnykh-ugroza-na-primere-respubliki-bashkortostan>. [Accessed: 1st. October 2017].

3. AKHIEZER, A.S. (1991) *Rossiya: kritika istoricheskogo opyta*: [V 3 t.]. Moscow: FO SSSR.

4. AKHIEZER, A.S. (2001) *Arhaizaciya v rossyjskom obshchestve kak metodologicheskaya problema. Obshchestvennyye nauki i sovremennost'*. № 2, 89–100.

5. BANNIKOV, K. (2013) *Arhaicheskij sindrom. O sovremennosti vnevremennogo. Otechestvennyye zapysky*. № 1. [Online]. Available from: <http://magazines.russ.ru/oz/2013/1> [Accessed: 2rd. October 2017].

6. KARPENKO, A.A. (2016) *Religioznaya dukhovnost': put' vykhoda iz "dukhovnoho krizisa" ili Arhaizatsiia obshchestva? Humanitarnyye nauchnyye issledovaniya*. № 5, p. 110–116.

7. KRUPKIN, P.L. (2013) *Krizis modernizatsii i Arhaizaciya obshchestva. Znanie. Ponimanie. Umenie*. № 1, p. 309–313.

8. LAMAZHAA, Ch.K. (2009) *Problema arhaizatsii obshchestva. Znanie. Ponymanie. Umenie*. № 4, p. 44–48.

9. LAMAZHAA, Ch.K. (2013) *Arhaizatsiia obshchestva. Tuvinskij fenomen*. Moscow: Lybrom.

10. MART'ANOV, V.S. (2009) *Arhaizatsiia s holovy. Sovremennaya literatura* [Online]. Available from: http://lit.lib.ru/m/martxjanow_w_s/text_0190.shtml [Accessed: 4.10.2017].

11. NIKOLAIEVA, U. (2016) *Grozit li Rossii novoe Srednevekovie: Ne feodalizm, a nechto bolee drevnee stuchitsya k nam v dver'*. [Online]. Available from: http://www.ng.ru/stsenarii/2016-10-25/9_6843_middleages.html [Accessed: 3.10.2017].

12. OLEJNIK, A. (2015) *Arhaizatsiia politiki*. [Online]. Available from: <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2015/01/20/arhaizaciya-politiki/> [Accessed: 12.10.2017].

13. REVUCKAYA, E.A. (2014) *Modernizaciya vs Arhaizatsiia v sovremennoi Rossii: sootnoshenie, dinamika, sledstviya. Observatoriya kultury*. № 1, p. 37–43.

14. SLEDZEVSKIY, Y.V. (1992) *Koncepciya prohrammy "Arhaicheskii sindrom v byvsheem Sovetskom Soyuze. Problemy vozrozhdeniya arhaicheskogo soznaniya v ekstremalnykh zhiznennykh situatsiyax i v zakrytykh kulturnykh sredax". Prostranstvo i vremya v arhaicheskix kulturax (materialy kollokviuma)*, p. 78–89.

15. KOSTINA, A.V. (2011) *Massovaya kul'tura kak fenomen postindustrialnogo obshchestva*. Moscow: Izdatel'stvo LKI.

16. AXIEZER, A.S. (2000) *Dialektika urbanizatsii i migratsii v Rossii. Obshchestvennyye nauki i sovremennost'*. № 1, p. 78–89.

17. POLEKIJ, A. (2014) *RF zhdet voennaya diktatura*. [Online]. Available from: <http://nv.ua/opinion/polegkiy/rf-zhdet-voennaya-diktatura-25656.html> [Accessed: 11.10.2017].

Надійшла до редколегії 01.12.17

T. Orlova, Doctor of history, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PUTIN'S RUSSIA: CAUSES OF ARCHAIZATION

Developments in contemporary Russia make up involution, that is, moving in the reverse direction of progress. In social and humanitarian discourse this process is characterized as "archaization". Putin's Russia manifests not only the government's orientation but that of the majority of people exactly at archaization as an option of accommodating to circumstances of crisis. Its reasons are caused by many factors, past and present, based on the Russian civilizational code. Traditionalism and hostility to the complications of modernization are deeply ingrained into it. Eventually, archaization may bury Putin's system.

Key words: Russia, civilization, modernization, archaization, crisis.

UDC 94:341.71:327(489:470)"17"

I. Пана, асп.
Український католицький університет, Львів, Україна

"ПРОТЕСТАНТСЬКА ЕТИКА" ДАНСЬКИХ ДИПЛОМАТІВ ПОЧАТКУ ХVІІІ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ ЮСТА ЮЛЯ, 1709–1711)

Теренами Східної Європи на початку ХVІІІ ст. подорожували численні європейські мандрівники, які описували не тільки природні ландшафти чи щоденне життя місцевого населення, але також його релігійну культуру, що вражало їх своєю відмінністю та оригінальністю. Саме прикладом такої подорожньої літератури є записки данського посла Юста Юля, який із 1709 до 1711 р. очолював дипломатичну місію при російському царському дворі. Упродовж цього періоду він мав змогу подорожувати російськими, українськими та польськими теренами і детально описувати все те, що його вражало чи дивувало. Вартими уваги є його рефлексії щодо православної релігійної культури та її представників, оскільки вони відображають "протестантське" бачення православ'я на початку ХVІІІ ст. Окрім того, ці контакти данського дипломата з іншою політичною та релігійною культурою спричинилися до виявів його "протестантської етики" на сторінках подорожніх записок. Цей концепт у зазначеній статті, окрім веберівського трактування, охоплює також морально-етичний образ людини та систему норм і цінностей, що була властива Юсту Юлю як представнику протестантської релігійної культури.

Ключові слова: Юст Юль, данська дипломатична місія (1709–1711), "протестантська етика", Макс Вебер, релігійна культура, подорожня література.

На початку ХVІІІ ст. величезні території від Піренейського п-ва до Балтики були театром грандіозного військового протистояння, підсумком якого стала втрата провідної ролі Францією та Швецією, що домінували на міжнародній арені від часів Вестфальського миру. У басейні Балтійського моря імперським амбіціям Швеції протистояла доволі строката не лише в політичному, але й соціокультурному сенсі Північна ліга, що об'єднала католицьку Річ Посполиту, православну Російську

державу та протестантські Данію і Саксонію. За лаштунками кривавих баталій Північної війни тривала копітка дипломатична робота, метою якої була консолідація антишведської коаліції.

Непогано досліджені з погляду класичної політичної історії дипломатичні місії часів Північної війни залишили чимало свідчень про зустрічі із представниками інших культур, комунікацію з ними [4, 6, 12]. Заради виконання своєї місії дипломати приміряли на себе ролі

етнографів-мемуаристів, чиїм завданням було детально записувати все побачене та почуте у відвіданій ними країні, щоб згодом цей описовий матеріал міг бути використаний правителями та їхніми урядовцями для "уявлення" тієї чи іншої країни та її населення, тобто творення "ментальної карти" [25]. Ці его-нарлативи збереглися у формі подорожніх записок, мемуарів, депеш. Проте ці тексти не тільки містять опис "інших людей", яких дипломати побачили в тій чи іншій країні, але й відображають світогляд самих мандрівників, їхню систему цінностей, релігійну та мовну інакшість і культурну своєрідність. Порівняння, критика чи несприйняття побаченого в новій країні працює у цьому випадку як призма, що дозволяє спроектувати джерельну інформацію для реконструкції комплексу стандартів, цінностей та рис самого автора тексту [28].

Завданням цієї статті є аналіз подорожніх записок данського дипломата Юста Юля. Слід зазначити, що це джерело використовується найчастіше російськими дослідниками для аналізу історичної постаті Петра I та його епохи [3, с. 356–369], для висвітлення російсько-скандинавських міжнародних відносин у роки Північної війни [4, 6, 7, 8, 13, 14, 23, 24] та як свідчення про тогочасні події та відомих постатей "очима іноземця" [21]. Наприклад, данські дослідники трактують записки Юста Юля як приклад подорожньої літератури XVIII ст. [32]. В українських дослідженнях зазначений текст згадують нечасто, хоча він містить цікаві "українські сюжети", які ще потребують ґрунтовного вивчення [19].

Мета статті – реконструювати систему норм і цінностей згаданого данського дипломата щодо людських відносин, суспільної поведінки, що була основою певних його соціально-етичних оцінок, тобто властиву йому як данському лютеранину – "протестантську етику" [20]. Цей концепт, у свою чергу, тісно пов'язаний із виявами різних культурних та релігійних відмінностей. На думку дослідника уявлених спільнот Роджера Брубейкера, "мова й релігія, можливо, є двома найбільш соціально і політично значущими сферами вияву культурних відмінностей у сучасному світі" [27]. Проте цю тезу цілком можна застосувати до реалій раннього Нового часу, де поділ на католицькі та протестантські країни в межах лише однієї Європи був подекуди визначальним фактором під час політичної конфронтації чи співпраці. Репрезентантом же іншої частини Європи була Російська держава, що вирізнялася на цьому конфесійному різноманітті монолітним і незрозумілим для решти європейців православ'ям, яке дисонувало із постреформаційним конфесійним різноманіттям у Західній та Центральній Європі.

Слід пригадати, що протестантська історія Данії почала свій відлік у 1537 р. Саме тоді було оголошено ордонанс, згідно з яким за основу церкви було взято догмати лютеранства і встановлено нові правила церковної ієрархії [10]. Із XVI до початку XVIII ст. протестантизм зміцнив свої позиції на території не тільки Данії, але й усїєї Скандинавії. Особливо корисним було функціонування богословського факультету Копенгагенського університету, що забезпечував у ті часи данську державу високоосвіченими випускниками, які працювали не тільки пасторами, але й перебували на державній службі завдяки ґрунтовній освіті та знанню іноземних мов (наприклад, як Рasmus Еребо, про якого йтиметься пізніше). Крім того, за ці майже 200 років сформувалися цілі генерації данців-протестантів, які були виховані в дусі протестантизму, отримавши певні знання та відповідне виховання, що вирізняло їх під час мандрів по багатоконфесійній Європі.

На початку XVIII ст. відбувається доволі чисельна міграція данців закордон і не тільки в західноєвропейсь-

кі держави, але й на схід, до тодішньої Російської держави. Північна війна стимулює обмін дипломатичними посольствами між данським та російським дворами, будівництво Петербургу приваблює данських купців і ремісників, розбудова російського флоту на Балтиці відбувається за участі досвідчених інженерів і моряків данського походження (а також інших північних європейців, особливо норвежців) [29]. Ця доволі строката за своїм складом група скандинавів (професійні моряки, військові, ремісники, купці та дипломати) навіть під час свого тимчасового, але тривалого перебування в цьому регіоні Європи завжди об'єднувалась як релігійна громада і засвідчувала свою конфесійну приналежність та практикувала протестантизм, відвідуючи лютеранські кірхи німецької громади в Петербурзі та Москві через відсутність власних храмів [2, 17, 18]. Власне, данці й інші скандинави приєднуються до вже існуючих громад, оскільки "від XVI ст. під російське правління потрапляють щоразу нові групи протестантів" [15, с. 114].

Саме тоді відбуваються "контакти" данців із представниками інших національностей та конфесій: найчастіше скандинавський протестантизм перетинався із православ'ям та його носіями, які домінували тут. Таким прикладом є дворічна місія Юста Юля та його секретаря Рasmus Еребо, що тривала з 1709 до 1711 р. Данські посланці мали змогу спілкуватись із церковними ієрархами, місцевою аристократією та простолюдинами, брати участь у церковних богослужіннях, відвідувати численні храми та монастирі, бути учасниками весільних церемоній і похоронних процесій, спілкуватися зі співвітчизниками й іноземцями, мандрувати між містами та селами і просто спостерігати за людьми, які їх оточували.

Як стверджують біографісти, Юль Юст був морським офіцером за освітою, тому його знання про інші релігії та конфесії були доволі загальними і радше лапідарними [33]. Завдяки "нідерландському" етапу життя та подорожі німецькими, польськими і прибалтійськими територіями на початку дипломатичної місії, Юль Юст мав нагоду ознайомитись із різними формами протестантизму та польським варіантом католицизму. Перебування в Російській державі, без сумніву, розширило й урізноманітніло його релігійний досвід через контакти із православною релігійною культурою та її представниками.

Слід зазначити, що під час формування складу посольства Юст Юль найняв собі дуже кваліфікованого й освіченого секретаря – Рasmus Еребо. Він був випускником теологічного факультету Копенгагенського університету, який через безробіття зголосився приєднатися до цього посольства. Більшість дослідників висловлюють гіпотезу, що власне ті фрагменти щоденника Юста Юля, де міститься опис православних храмів, церковних обрядів та згадуються певні церковнослужителі, були написані рукою Рasmus Еребо. Насиченість цих текстів латинськими цитатами, канцелярськими формулами, богословською термінологією та екскурсами в історію чітко відрізняє їх від інших частин щоденника, які могли бути написані як під диктовку, так і самим Юстом Юлем. Проте, незважаючи на ці обставини, текст зазначених подорожніх записок відображає спостереження представників однієї нації та однієї конфесії, носіїв тієї самої протестантської релігійної культури.

Читаючи текст подорожніх записок, можна виокремити кілька "блоків інформації", які об'єднані спільною темою чи проблемою. Для їхнього аналізу у статті буде застосовано інтердисциплінарний підхід, зокрема методологічне поєднання інструментів історії та соціології релігії з метою ретроспективного дослідження феномена релігійної людини в контексті усіх її зв'язків із культурою суспільства. Такий соціоантропологічний

аналіз джерел дозволяє виокремити внутрішнє ставлення людини до віри та зовнішні вияви прихильності до обрядових практик [1, с. 68–70].

Зовнішні характеристики релігійності в описах мандрівників займають чільне місце через свою простоту і доступність. Вони не потребують особливих знань, тривалих наукових розвідок чи переосмислень. Це, переважно, інформація, що є "на поверхні" і потребує лише опису. Спостереження за поведінкою людей є храмах і в побуті, опис сакральної архітектури та поведінки духовенства є досить типовою інформацією, яку можна зустріти у численних тревелогах того часу. З огляду на це можна припустити, що зазначені "сюжети" запозичені з описів попередників або із читацького репертуару.

Найбільше в тексті помітні численні згадки про ритуали та жести православних, які привернули увагу Юста Юля відразу по прибутті в нову країну. Ідеться про численні низькі поклони і накладання знаку хреста перед іконами, що не тільки були в усіх будинках, але зустрічалися як зображення на воротах [26, с. 81]. Данський посол (або ж його секретар-співавтор записок), як освічений протестант, у цьому випадку навіть пригадує цитату з Біблії, що можна трактувати як спробу відшукати виправдання таких жестів у Священному Письмі, яке було основним джерелом аргументів (*i. e. sola Scriptura*). Проте відсутність ікон і критика їхнього культу у протестантизмі, а також приклади формального ставлення російських православних до них у певних ситуаціях, провокують жорстку критику автора, який вважає це все виявом релігійної неосвіченості та примітивності [26, с. 102].

Досить детально данський автор описує оздоблення православних храмів, адже візити до центральних соборів Москви та Петербурга, а також Києво-Печерської Лаври були обов'язковою частиною його дипломатичної місії, яку він намагався ретельно виконувати. В описах зазначених храмів данський дипломат звертає увагу на елементи розкоші, які відразу вражають відвідувачів, а особливо іноземців-іновірців: ікони прикрашені дорогими цінними металами та коштовним камінням, позолочені куполи і яскраві розписи церковних стін [26, с. 339–341, 389–390]. Автор намагається знайти паралелі і пригадує особливості католицької іконографії щодо зображення німбів, зразки якої ще збереглися в тогочасній Данії [26, с. 338–339]. Такі паралелі можна трактувати як спробу пояснити майбутнім читачам (тобто, данському королю і його радникам) незрозумілі елементи у православній іконографії та зовнішній атрибутиці православ'я загалом. Тим паче, що детальний опис розкоші храмів і паралелі із католицизмом ще раз підкреслюють "протестантський фокус" Юста Юля в аналізі елементів православної культури та її протиставлення протестантським принципам мінімалізму та скромності в облаштуванні церков.

Окрім ікон, увагу Юста Юля привернув культ мощей, який іще в часи Реформації зазнав потужної критики та переважно асоціювався у протестантів із католицькими практиками. Наприклад, під час відвідування монастиря св. Антонія в Новгороді, Юлю Юсту пропонували поглянути на особливо цінні сакральні об'єкти, серед яких були не тільки мощі св. Антонія, але й певні предмети, які стосувалися історії його життя. Власне, особливе пошанування не тільки до мертвого тіла, але й звичайного каменю та тростини, викликали іронічну реакцію автора тексту, що виявилась у короткому реченні латинською мовою до цього сюжету. У перекладі цей коментар, а саме "risum teneatis, amici!" означає "Стримуйте сміх, друзі" [26, с. 126]. Це цілком можна вважати при-

кладом критичного ставлення протестанта до православних практик та латентною демонстрацією своєї протестантської раціональності та критики ірраціональності православних. Зрештою, у цьому фрагменті він порівнює свого супроводжуючого (який, зрозуміло, був православним) із мавпою, що бездумно копіює жести монахів під час цілування та прикладання до мощей. Юль Юст же в цій ситуації демонструє безкомпромісність і небажання слідувати православним ритуалам, навіть *pro forma*. Хоча, якщо звернутися до дефініції Е. Дюркгайма, який стверджував, що "ритуали – це правила поведінки, які приписують, як людина має поводитися зі святими речами" [11, с. 4], то поведінка людей, описана у цьому фрагменті, виглядає цілком природним і логічним процесом, що відповідає православним приписам, проте дуже відрізняється від протестантського уявлення про ритуали. На думку відомого соціолога, ритуали відіграють важливу роль також і в соціальному житті, та є джерелом солідарності, яке зміцнює колектив зі спільними віруваннями. Підтвердження цієї тези ми теж можемо знайти у фрагментах, де данський дипломат описує враження від співучасті вірних у Літургії (спів із хором, синхронні поклони, повтори "Господи помилуй" тощо). Такі колективні ритуали, що були властиві православним вірним, ідентифікували їх як релігійну спільноту, а також підкреслювали культурну окремішність.

Як бачимо, релігійна поведінка православних росіян, яку мав нагоду спостерігати й описувати Юст Юль, радикально відрізнялася від звичної йому протестантської практики. Найперше тим, що у православ'ї зовнішні вияви релігійності були найбільше артикульовані: численні поклони, багаторазові накладання знаків хреста, цілування ікон, прикладання до мощей святих, голосний спів разом із хором, цілування рук священослужителів тощо. У протестантизмі ж ритуальна й обрядова складова зазнала критики й елімінації ще в часи Реформації. Внутрішня складова релігійної поведінки у протестантів була, звичайно, найважливішою. Навіть у цьому тексті помітно, що автор вирізняється власним знанням тексту Біблії, основних молитов, розумінням певних богословських категорій, на відміну від православних, з якими доводиться зустрічатися.

Релігійна неосвіченість населення, надмірна фетишизація та ритуалізація православної віри, яку він описує на сторінках щоденника, на його думку, мала одну вагому причину. Юль Юст влучно і дуже логічно вказує на низький рівень освіченості російського духовенства, яке "нічого не знає, не розуміє і подекуди є більшим невіглахом, аніж простолюдні, яких воно, власне, має навчити і наставляти" [26, с. 210–271]. Ці висновки він зробив на основі спілкування із численними православними ієрархами, які не володіли жодною іноземною мовою і не могли порозумітися навіть із його секретарем-перекладачем Расмусом Еребо, який говорив латиною. Складається враження, що, критикуючи православну церковну ієрархію, він протиставляв її протестантській моделі церковної ієрархії, де освіченість данського клиру була набагато кращою, ніж у Росії [15, с. 114–115].

Щодо внутрішніх характеристик православної релігійної культури, які вдалося "помітити та відчитати" данському дипломату за час своєї місії, то тут слід відокремити власний емпіричний досвід Юста Юля та досвід інших іноземців, який він інкорпорує до власних рефлексій і висновків щодо зазначених аспектів релігійності. Також варто наголосити на ролі перекладача-медіатора під час формування поглядів на інший вид релігійності.

Як справжній протестант, що переймається професійним розвитком і діловим успіхом, Юль Юст звертає також особливу увагу на стан справ у торговельній сфері [26, с. 356–357]. Проте численні приклади сваволі представників російської влади щодо німецьких і данських купців, які несправедливо зазнали збитків і численних принижень [26, с. 357], засвідчують складність або неможливість іноземцям чесно вести свої справи в умовах тотального безправ'я та державного хаосу. Історії зазначених купців-іноземців, на нашу думку, дуже добре пасують до веберівського образу купця-пуританина, що невтомно працює та відданістю професії намагається відшукати свій шлях до спасіння [5, с. 127].

Історія купця Бутенанта фон Розенбуша [26, с. 357–359], яку було детально описано на сторінках щоденника, на нашу думку, стала певним застереженням для данців, що хотіли б розпочати свою справу в Росії. Як бачимо, Юль Юст у непрямий спосіб підтвердив, що так звана протестантська етика, яку намагалися застосувати в російському середовищі купці та ремісники-іноземці, зазвичай не працювала на їхню користь. Оскільки більша частина російського суспільства жила, керуючись іншими нормами та цінностями, що дуже відрізнялися від "протестантської етики", яка була практичною, системною і мала свій метод для формування життєвої поведінки, на відміну від католицизму та православ'я, яким були притаманні людські хитання між моральними екстремами [5, с. 132].

Щоденні спостереження Юста Юля за життям царського двору та людей із різних соціальних груп формують на сторінках щоденника дуже строкатий образ російського суспільства, яке, крім релігійного фанатизму, також упадає у різні крайнощі, що певною мірою пов'язані з категоріями моралі й етики, та суперечать моральним настановам данського посланця: зловживання алкоголем та їжею [26, с. 151–152], нерозуміння категорій "право" і "справедливість" [26, с. 388], відсутність ділової культури в політичній сфері [26, с. 239–240, 319], низька цінність людського життя [26, с. 319–320] та незаконні шляхи для досягнення власних цілей (і. е. корупція) [26, с. 356–360]. Засудження та несприйняття зазначених явищ автором свідчить не тільки про його конфесійну чи національну відмінність, але й етичну інакшість, що була сформована на основі не тільки протестантського вчення, але і європейського рціоналізму та ідей модерного часу. Російська ж держава початку XVIII ст. "очима данця" сприймається як дуже архаїчна, домодерна [16, с. 3–15] і подекуди навіть середньовічна, така що "провокує" представників модерних європейських держав протиставляти власні цінності та системи норм через порівняння, критику та несприйняття побаченого і почутого. Як власне і робив Юль Юст на сторінках свого подорожнього щоденника.

Отже, Юст Юль за час своєї дипломатичної місії зумів описати ритуально-обрядову складову православ'я, сакральну архітектуру, представників духовенства, поведінку вірних, представників кліру і церковної влади. Аналіз цих православних "символів" [9, с. 108–113] можна охарактеризувати певною методичністю, яка, на думку Макса Вебера, була властивою протестантам через "глибоку християнізацію їхнього життя" [5, с. 137–138]. Так виглядає, що у XVIII ст. навіть морський офіцер із "протестантським вихованням" (можливо, за підказкою свого секретаря-богослова) міг за власними спостереженнями та рефлексіями сформулювати хоча б для себе та своїх читачів збірний образ православної культури та її представників. Цей образ, у свою чергу, дозволив

"віддзеркалити" певний перелік власних йому моральних якостей та етичних принципів, що цілком можуть бути узагальнені поняттям "протестантська етика".

До них можна віднести несприйняття традиційного й архаїчного в релігійному світогляді православних через властивий Юсту Юлю рціоналізм. Крім того, протестантизм, що був "релігією вибору", а не спадком від батьків, як у випадку православної традиції, сформував у данського дипломата особливе ставлення до свободи дій у щоденній поведінці та професійній діяльності. Можливо зауважити, що автор щоденника намагається бути лояльним і терплячим до певних незручностей та утисків під час своєї місії (наприклад, браку свічок і дров взимку, погано облаштованого помешкання, браку провіанту та коней під час тривалих переїздів), апелюючи до особливостей тогочасної російської культури й економічних проблем у час Північної війни. У цих випадках Юст Юль демонструє поведінку, яку можна було охарактеризувати як "протестантську аскезу", використовуючи термінологію Макса Вебера [5, с. 115–183].

Зрештою, данський дипломат Юст Юль на сторінках свого подорожнього щоденника підтвердив більшість тез Макса Вебера про зміст "протестантської етики" та постав перед нами як показовий представник данської протестантської релігійної культури початку XVIII ст.

Список використаних джерел:

1. Ададунов В. Война цивилизаций: Социокультурная история русского похода Наполеона. Т. 1: Религия – Язык / В. Ададунов. – К. : Лаурис, 2017. – 400 с.
2. Алашкин А.Э. Становление протестантских общин в Санкт-Петербурге (первая четверть XVIII в.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.Э. Алашкин. – Челябинск, 1998. – 24 с.
3. Алпатов М. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII – первая половина XIX в.) / М. Алпатов. – М. : Наука, 1985. – С. 356–369.
4. Артамонов В. Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг. / В. Артамонов // Вопросы истории. – 1987. – № 9. – С. 136–140.
5. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер. – К. : Основы, 1994. – 261 с.
6. Возгрин В. Россия и европейские страны в годы Северной войны: (История дипломат. отношений в 1697–1710 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / В. Возгрин; АН СССР. Ин-т истории СССР. Ленингр. отд-ние. – Ленинград, 1988. – 31 с.
7. Возгрин В. Источники по русско-скандинавским отношениям XVI–XVIII веков / В. Возгрин // Рукописные источники по истории Западной Европы в архиве Ленинградского отделения Института истории СССР. – Ленинград, 1982. – С. 124–157.
8. Возгрин В. Сведения о России XVI–XVIII вв. в переписке датских послов / В. Возгрин // Археологический ежегодник. – М., 1982. – С. 148–151.
9. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / К. Гірц. – К. : Дух і літера, 2001. – 542 с.
10. Дементьев Г. А. Введение реформации в Дании / Г.А. Дементьев. – СПб. : 1900.
11. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя, Тотемна система в Австралії / Е. Дюркгайм. – К. : Юніверс, 2002. – 423 с.
12. Епифанов П. Россия в Северной войне / П. Епифанов // Вопросы истории. – 1971. – № 7. – С. 117–134.
13. Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв.: сб. ст. / под ред. Н.Е. Носова, И.П. Шаскольского. – Ленинград, 1970. – 403 с.
14. История Дании с древнейших времен до начала XX века / под ред. О.В. Чернышевой. – М. : Наука, 1996.
15. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер; пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Л. : Вид-во Українського Католицького ун-ту, 2005. – 360 с.
16. Кром М. Государство раннего нового времени: общеевропейская модель и региональные различия / М. Кром // Новая и новейшая история. – 2016. – № 4. – С. 3–15.
17. Курило О.В. Лютеране в России XVI–XX вв. / О.В. Курило. – М.: Фонд "Лютеранское Наследие" World Wide Printing, 2002. – 400 с.
18. Лютеранские церкви и приходы России XVIII–XX вв.: ист. справоч. Ч. 1. / сост. Е.Е. Князева, Г.Ф. Соловьева. – СПб.: Литера, 2001. – 295 с.
19. Наливайко Д. Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д. Наливайко. – К. : Основы, 1998. – 578 с.
20. Новейший философский словарь / сост. А.А. Грицанов. – Минск, 1998. – 896 с.

21. Россия XVIII в. глазами иностранцев / подгот. текстов, вступ. ст. и коммент. Ю.А. Лимонова. – Л.: Лениздат, 1989. – 542 с.
22. Сичинський В. Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Сичинський. – Прага, 1937. – С. 42–46.
23. Тиандер К. Датско-русские исследования : в 3 вып. / К.Ф. Тиандер. – СПб : Типо-литография А.Э. Винеке, 1912–1915.
24. Успенский А. Россия и Запад в XVIII веке / А.Б. Успенский // История продолжается. Изучение восемнадцатого века на пороге двадцать первого. – М. ; СПб : Ферней-Вольтер, 2001.
25. Шенк Ф. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе / Ф. Шенк // Политическая наука. – 2001. – № 4. – С. 4–17.
26. Grove G. "En Rejse til Rusland under Tsar Peter, Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, Dansk Gesandt i Rusland, 1709–1711" / G. Grove. – København: Gyldendal, 1893.
27. Brubaker R. Language, religion and the politics of difference / R. Brubaker // Nations and Nationalism. – 2013. – 19(1). – P. 1–20.
28. Burke P. The Cultural History of the Travelogue / P. Burke // Przegląd Historyczny. – 2010. – 101(1). – P. 1–11.
29. Daae Ludvig. Nordmænd og danske i Rusland i det attende aarh / Ludvig Daae. – 1884.
30. Geertz Cl. Religion as a Cultural System / Cl. Geertz // Anthropological Approaches to the Study of Religion / Michael Banton (ed.). – L. : Tavistock, 1973. – P. 1–46.
31. Marquard Emil. Danske gesandter og gesandtskabspersonale indtil 1914 / Emil Marquard. – Munksgaard, 1952.
32. Geertz Cl. Religion as a Cultural System / Cl. Geertz // Anthropological Approaches to the Study of Religion / Michael Banton (ed.). – L. : Tavistock, 1973. – P. 1–46.
33. With C. Just Juel / C. With // Dansk Biografisk Leksikon, 8. – 1894. – P. 587–590.

References:

1. ADADUROV, V. (2017) *Vojna civilizatsij: Sociokulturnaya istoriya russkogo pokhoda Napoleona*. Kiev: Laurus, p. 68–70.
2. ALAKSHIN, A. (1998) *Stanovlenie protestantskikh obshhin v Sankt-Peterburge (pervaya chetvert' XVIII v.)*. Abstract of unpublished thesis (Ph.D). Chelyabinsk University.
3. ALPATOV, A. (1985) *Russkaya istoricheskaya mys' i Zapadnaya Evropa (XVIII – pervaya polovina XIX v.)*. Moscow: Nauka.
4. ARTAMONOV, V. (1987) *Rossiya i evropeiskie strany v gody Severnoy vojny. Istoriya diplomaticheskikh otnoshenij v 1697–1710. Voprosy istorii*, 9, p. 136–140.
5. VEBER, M. (1994) *Protestantska etyka i dukh kapitalizmu*. Kiyv: Osnovy.
6. VOZGRIN, V. (1987) *Rossiya i evropeiskie strany v gody Severnoy vojny: (Istoriya diplomat. otnoshenij v 1697–1710 gg.)*. Abstract of unpublished thesis (Doctor of Historical Sciences). Institut istorii SSSR, Leningradskoe otdelenie.
7. VOZGRIN, V. (1982) *Istochniki po russko-skandinavskim otnosheniyam XVI–XVIII vekov*. In: *Rukopisnye istochniki po istorii Zapadnoj Evropy v arkhive Leningradskogo otdeleniya Instituta istorii SSSR*. Leningrad.
8. VOZGRIN, V. (1982) *Svedeniya o Rossii XVI–XVIII vv. v perepiske datskikh poslov*. In: *Arkheograficheskij ezhegodnik*, p. 148–151.
9. GIRTS, K. (2001) *Interpretatsiya kultur: Vybrani ese*. Kiyv: Dukh i litera.

10. DEMENT'EV, G. (1900) *Vvedenie reformacii v Danii*. SPb.
11. DYURKGAIM, E. (2002) *Pervisni formy relihiinoho zhyttia, Totemna sistema v Avstralii*. Kiyv: Yunivers.
12. EPIFANOV, P. (1971) *Rossiya v Severnoy vojne. Voprosy istorii*, 7, p. 117–134.
13. NOSOVA, N.; SHASKOL'SKIJ, I. (1970) *Istoricheskie svyazi Skandinavii i Rossii. IX–XX vv*. Leningrad.
14. CHERNYSHEVA, O.V. (ed.) (1996) *Istoriya Danii s drevnejshikh vremen do nachala XX veka*. Moscow: RAN.
15. KAPPELER, A. (2005) *Rosia yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho universytetu.
16. KROM, M. (2016) *Gosudarstvo rannego novogo vremeni: obshcheevropeiskaya model' i regionalnye razlichiya. Novaya i noveishaya istoriya*, (4), p. 3–15.
17. KURILO, O. (2002) *Lyuterane v Rossii XVI–XX vv*. Moskva: Fond "Lyuteranskoe Nasledie" World Wide Printing.
18. KNYAZEVA, E.; SOLOVEVA, G. (2001) *Lyuterskie cerkvi i prikhody Rossii XVIII–XX vv.: ist. spravochnik*. SPb: Litera.
19. NALYVAIKO, D. (1998) *Ochyma zakhodu*. Kiyv: Osnovy.
20. GRITSANOV, A. (1998) *Novejshij filosofskij slovar'*. Minsk.
21. LIMONOV, YU. (1989) *Rossiya XVIII v. glazami inostrantsev*. Leningrad: Lenizdat.
22. SICHINSKYI, V. (1937) *Chuzhyntsi pro Ukrainu: vybir z opysiv podorozhei po Ukraini ta inshykh pisan chuzhyntsviv pro Ukrainu za desiat stolit*. Praha.
23. TIANDER, K. (1912–1915) *Datsko-russkie issledovaniya*. Sankt-Peterburg: Tipolitografiya A.E. Vineke.
24. USPENSKII, A. (2001) *Istoriya prodolzhaetsya. Izuchenie vosemnadtsatogo veka na poroge dvadtsat pervogo*. Moskva ; Sankt-Peterburg: Fernei-Volter.
25. SHENK, F. (2001) *Mentalnye karty: konstruirovaniye geograficheskogo prostranstva v Evrope. Politicheskaya nauka*. № 4, p. 4–17.
26. GROVE, G. (1893) *En Rejse til Rusland under Tsar Peter, Dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, Dansk Gesandt i Rusland, 1709–1711*. København: Gyldendal.
27. BRUBAKER, R. (2013) *Language, religion and the politics of difference. Nations and Nationalism*. № 19 (1), p. 1–20.
28. BURKE, P. (2010) *The Cultural History of the Travelogue. Przegląd Historyczny*. № 101(1), p. 1–11.
29. DAAE, L. (1884) *Nordmænd og danske i Rusland i det attende aarh*.
30. GEERTZ, CL. (1973) *Religion as a Cultural System*. In Michael Banton (ed.). *Anthropological Approaches to the Study of Religion*. London: Tavistock, p. 1–46.
31. MARQUARD, E. (1952) *Danske gesandter og gesandtskabspersonale indtil 1914*. Munksgaard
32. GEERTZ, CL. (1973) *Religion as a Cultural System*. In Michael Banton (ed.). *Anthropological Approaches to the Study of Religion*. London: Tavistock, p. 1–46.
33. WITH, C. (1894) *Just Juel*. In: *Dansk Biografisk Leksikon*, 8, p. 587–590.

Надійшла до редколегії 20.11.17

I. Papa, PhD student
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

"PROTESTANT ETHICS" OF DANISH DIPLOMATS IN THE BEGINNING OF THE XVIII CENTURY (BASED ON DIPLOMATIC MISSION SOURCES OF JUST JUEL, 1709–1711)

There were many travelers who had crossed Eastern Europe in the early 18th century. They portrayed not only the natural landscapes or everyday life of the locals, but also their religious culture, which impressed them with its distinctive and original peculiarities. The travel diary of Danish ambassador Just Juel, who managed a diplomatic mission at the Russian royal court from 1709 to 1711, is a representative pattern of the early modern travel literature. Mainly this Danish diplomat travelled around the Russian, Ukrainian and Polish territories and depicted it in details. In this article we focus our attention to his reflections on the Orthodox religious culture, since they reflected "Protestant view" of Orthodoxy at the beginning of the XVIII century. Moreover, these contacts of the Danish diplomat with another political and religious culture forced him to the manifestations of his "Protestant ethics" on the pages of his travel notes. The Weber's concept in this historical context involves also moral and ethical qualities that Just Juel manifested as a typical representative of the Protestant religious culture in the 18th century.

Key words: Just Juel, Danish diplomatic mission (1709–1711), "Protestant ethics", Max Weber, religious culture, travel literature

УДК 316.773.2(477):355

Б. Патриляк, канд. іст. наук,
Національний музей історії України, Київ, Україна

ПРАПОР УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На основі аналізу даних фондово-облікової документації Національного музею історії України, архівних джерел, публікацій документів і матеріалів відслідковано походження та побутування синьо-жовтого прапора українських націоналістів, захопленого радянськими партизанами в березні 1944 р. З'ясовано населений пункт, у якому був захоплений синьо-жовтий прапор, що нині перебуває в колекції НМІУ та деякі обставини бою. Висловлено припущення щодо того, якому із підрозділів УПА могла належати пам'ятка.

Ключові слова: прапор, Українська повстанська армія, Національний музей історії України, радянські партизани, українські націоналісти.

У 2016 р. в поле зору науковців НМІУ потрапив унікальний музейний предмет за інвентарним № Т-7499, який зберігається у фондовій групі "Тканини". Відповідно до актуальної фондово-облікової документації він називається "Прапор українсько-німецьких націоналістів жовто-блакитний". Прапор прийнятий до Державного історичного музею УРСР за актом № 2679 від 02.10.1979 р. разом із румунським державним прапором 1944 р. та державним прапором нацистської Німеччини [14]. Музейний предмет зафіксовано у книзі надходжень 02.10.1979 р. (№ КВ-15853), як "Прапор українсько-німецьких націоналістів жовто-блакитний в центрі на щитку жовтими шовковими нитками вишито тризубець, захоплений у бою партизанами Кам'янець-Подільського з'єднання. 1943–1944". У графі про джерело та спосіб надходження зазначено, що експонати надійшли зі старих музейних фондів і передані з виставки трофеїв, захоплених під час розгрому німецько-фашистських військ [17, с. 82]. Інвентарна картка, складена 11 вересня 1979 р., містить інформацію, що прапор переданий із виставки трофеїв у Києві в 1947 р.

Прапор є прямокутним полотнищем 81х95 см, зшитим із різних шматків бавовняної та баєвої тканини. З одного боку прапора жовтими нитками вишито тризуб із мечем (фото 1).

З іншого боку тризуб із мечем вишитий на щитку із синьої тканини, а сам щиток пришитий до прапора (фото 2). Очевидно, що тризуб спочатку вишивали безпосередньо на прапорі, а потім тильний бік вишивки було прикрито щитком. Тканина має невеликі отвори та надриви. В одному з нижніх кутів прапор забруднений коричневою речовиною, імовірно кров'ю.

На прапорі збереглася двомовна етикетка: російськомовний напис "Знамя украинско-немецких националистов, захваченное в бою партизанами Каменец-Подольского соединения" зберігся повністю, україномовний – лише частково (фото 3).

Уперше про прапор повідомив у 2016 р. О. Іщук. Він зазначає, що прапор експонували на виставці трофеїв у 1947 р. в Києві та висловлює припущення про захоплення прапора партизанським з'єднанням імені Михайлова, яке мало сутички з українським підпіллям [3]. С. Руденко у статті "Виставка "Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників" у Києві: особливості репрезентації та інтерпретації воєнного минулого в 1946–1950 рр." піддає сумніву можливість експонування цього прапора. Автор вважає передчасним припущення про експонування прапора через відсутність згадки про експонат у довіднику виставки 1947 р. Окрім цього, на думку С. Руденка: "його експонування фактично доводило б державницьке спрямування українського націоналістичного підпілля (не кажучи вже про пропаганду українського самостійництва), що суперечило б логіці інтерпретацій та репрезентацій, представлених на виставці" [8, с. 22–23].

Історію підготовки та функціонування виставки "Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників" досліджувала О. Родіонова [7]. Виставка працювала в Києві з 30 квітня 1946 р. до 15 січня 1951 р. [7, с. 121–132] за адресою: вул. Кірова, 19 [5, с. 5] у колишньому приміщенні управління міліції [7, с. 123] (нині – вул. Грушевського, 18/2) і займала 19 експозиційних залів на двох поверхах. У залі № 10-а на другому поверсі містився розділ експозиції "Боротьба проти українсько-німецьких націоналістів" [5, с. 57–58, 95]. У розділі довідника виставки 1947 р., присвяченому залу № 10-а йдеться: "Партизани України вели боротьбу не тільки проти німецько-фашистських загарбників, а й проти їхніх посібників – українсько-німецьких націоналістів. Злочинну діяльність цих зрадників народу показують матеріали і документи залу № 10-а..." [5, с. 57]. Серед експонатів, розміщених у залі, згадані картини та малюнки, фотографії, копії документів, трофеї на зброю. Про трофейний прапор не йдеться.

Значна частина експонатів, переданих на виставку, надійшла від Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Михайлова, очолюваного Антоном Одухою (Ігнат Кузовков, комісар з'єднання, стає заступником директора з наукової роботи виставки і співавтором путівника нею [18, арк. 25, 37]). Можна погодитись із С. Руденком, що немає достатніх свідчень експонування на виставці "прапора українсько-німецьких націоналістів", залученого до виставкової колекції. Хоча і не можна повністю унеможливити експонування прапора, ураховуючи наявність етикетки. Проте головним завданням нашої статті є дослідження історії побутування цього раритетного предмета до його потрапляння на виставку, адже він є унікальною історичною пам'яткою та реліквією української національно-визвольної боротьби. Ми спробуємо знайти відповідь де, коли і за яких обставин прапор був захоплений радянськими партизанами і якому із підрозділів українських націоналістів він міг належати.

Після закриття виставки в січні 1951 р. її експонати були передані до київського Державного історичного музею (нині НМІУ) відповідно до акта прийому експонатів виставки "Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників" від 20 березня 1951 р. [15, арк. 181–184]. Після цього він не фігурує в обліковій документації музею аж до 1979 р., коли його фіксують у книзі надходжень.

У ході підготовки виставки (комплектування експонатів розпочалося 25 травня 1944 р. [18, арк. 1, 4]), замість книги надходжень вели "Журнал реєстратури експонатів Республіканської Виставки "Партизани України проти німецько-фашистських загарбників" (орфографію збережено). Загалом у журналі 204 сторінки, він прошитий та скріплений печаткою (не прочитується). Журнал містить 780 записів (перший – 31.05.1944, останній – 04.09.1944). Усього в журналі зафіксовано

1571 експонат. Саме цей журнал містить важливу інформацію про походження прапора.

1 серпня 1944 р. в журналі зареєстровано експонат № 416 за інвентарним № 529 "Флаг, українсько-німецьких націоналістів". У графі "Кому пренадлежал, или от кого получен" зазначено: "Соединение командира Одуха, Кам'янець-Подольской обл.". Про предмет сказано: "Захвачен отрядом им. Берия соединения Одухи в бою с националистами 19 марта 1944 года в с. Б. Мощаница Мизочского р-на Ровенской области" [16, с. 115, 116]. Цей запис проливає світло на походження прапора й обставини його потрапляння до рук радянських партизанів.

Село "Б. Мощаница" це Велика Мощаниця, яке разом із Мізоцьким р-ном нині відсутнє на адміністративній карті України. З 1940 до 1959 р. смт. Мізоч було районним центром. До Мізоцького р-ну в 1944 р. входило с. Велика Мощаниця (нині с. Стара Мощаниця Здолбунівського р-ну Рівненської обл.) [2].

Уродженець Хмельниччини Антон Одуха у 1942 р. очолює партизанський загін, що діяв у тодішній Кам'янець-Подільській обл. в районі Міньковецьких лісів, після загибелі радянського підпільника Ф. Михайлова. У січні 1943 р. загін під натиском німецьких сил відступив до Житомирської обл., де за наказом начальника обласного штабу партизанського руху Житомирщини О. Сабурова увійшов до з'єднання під командуванням І. Шитова. У серпні 1943 р. загін перейшов в оперативне підпорядкування Кам'янець-Подільського обласного штабу партизанського руху. На його базі у вересні 1943 р. розгорнули Кам'янець-Подільське з'єднання ім. Ф.М. Михайлова під командуванням А. Одухи.

Бойова та диверсійна діяльність з'єднання відбувалася на території Кам'янець-Подільської обл. та у суміжних районах Рівненщини, Тернопільщини та Житомирщини. З'єднання становило собою потужну мілітарну одиницю. Станом на 1 лютого 1944 р. у ньому нараховувалось 2642 бійці у складі 11 загонів. Тоді ж на озброєнні з'єднання перебувало 2 німецькі середні танки, 8 гармат, 80 мінометів, 42 протитанкові рушниці, 181 кулемет, 1314 автоматів, 2097 гвинтівок, 200 пістолетів та інше озброєння. З'єднання мало 20 автомобілів, 12 мотоциклів, понад 1,6 тис. коней та 505 возів [13, с. 113–114].

Щодо організаційної структури УПА на цих теренах, то на кінець 1943 р. південь Рівненської обл. та Кременеччина (північ Тернопільщини) входили до Генеральної військової округи "УПА–Північ" (група "Богун", очолювана Петром Олійником-"Енеєм"). Наприкінці січня 1944 р. щойно організований Крайовий військовий штаб "УПА–Південь" отримав контроль над територією та більшістю відділів групи "Богун" із "УПА–Північ" [11, с. 16, 24]. Іншими словами, на момент бою у с. Велика Мощаниця, Мізоцький р-н Рівненщини входив до ГВО "УПА–Південь".

1944 р. був роком найбільшої чисельності УПА та найзапекліших боїв з окупантами [11, с. 48], що зумовлено вступом ЧА в Західноукраїнські землі та масовою мобілізацією до лав УПА.

5 березня 1944 р. Кам'янець-Подільське партизанське з'єднання ім. Ф.М. Михайлова за наказом М. Хрущова виступило в рейд у напрямі Коломиї та досягло району Волочиська. Проте тимчасовий заступник начальника Українського штабу партизанського руху полковник Старінов, ознайомившись із обстановкою на місці, змінив маршрут з'єднання. За наказом Старінова усе з'єднання Кам'янець-Подільських партизанів мало виступити 18 березня в рейд у північно-західному напрямі, перейшовши фронт у районі Ковеля, згодом зосередившись у районі Перемишля та Рави Руської для розгортання ди-

версій на комунікаціях Львівського вузла [19, арк. 286, 287]. Шлях патризанського з'єднання на північний захід проходив через південну Рівненщину, де базувалися численні підрозділи УПА.

Очевидно, що після того, як радянські партизани зіштовхнулись з опором УПА, у березні 1944 р. начальник Українського штабу партизанського руху комісар держбезпеки Т. Строкач подав на затвердження М. Хрущову "План ліквідації банди українських націоналістів, що діють у Житомирській та Рівненській областях та північних районах Тернопільської та Кам'янець-Подільської областей". Для ліквідації збройних загонів українських націоналістів передбачали залучити партизанські з'єднання загальною кількістю до 8 тис. бійців (зокрема і з'єднання під командуванням А. Одухи), за необхідності пропонували довести їхню кількість до 12–15 тис. бійців. З'єднання А. Одухи чисельністю 2400 бійців мало діяти в Шепетівському, Ізяславському, Славутському, Корницькому, Антопільському та Берездовському р-нах Кам'янець-Подільської обл., Куневському, Мізоцькому, Здолбунівському та Острозькому р-нах Рівненської обл. та Шумському р-ні Тернопільської обл. Після просування ЧА на захід, силами загону передбачалося повністю охопити район Кременецьких лісів [10, с. 432, 433].

Обставини, за яких "прапор українсько-німецьких націоналістів" потрапив до рук радянських партизанів, допомагають з'ясувати матеріали фонду Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Ф. Михайлова (ЦДАГОУ).

21 березня 1944 р. штаб Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання, кавалерійський дивізіон, батарея, комендатура, санчастина, госпчастина та загін Музальова зосередились у с. Спасів, загін ім. Калініна в с. Листвин, загін ім. Кармелюка у с. Княгинине, загін ім. Берії та диверсійний загін у с. Заруддя, загін ім. Михайлова в с. Щурнів, загін ім. Хрущова в с. Нараїв, загін ім. Суворова в с. Замлинюк (сучасні Дубенський та Здолбунівський р-ни Рівненщини) [19, арк. 288]. Ці села розташовані на північ від Великої Мощаниці, яке, за даними Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання, було центром націоналістичного підпілля. Там після проходження фронту на захід, повстанці знищували невеликі групи червоноармійців, здійснювали напади на обози та автоколони ЧА, ліквідували радянських і партійних активістів. За даними розвідки партизанського з'єднання, сили українських повстанців у Великій Мощаниці нараховували до 700 багнетів. На озброєнні повстанців була значна кількість станкових кулеметів і мінометів. Якщо вірити зазначеним даним, то можна припустити, що в селі базувався курінь УПА, який традиційно складався із кількох сотень. Хоча, цілком імовірно, що дані про кількість повстанців у селі є значно завищеними.

21 березня 1944 р., коли розвідка загону ім. Берії висунулася в напрямі Великої Мощаниці, українські повстанці потрактували її як самостійний загін радянських партизанів і кинули на його ліквідацію основні сили. Розвідникам загрожувало повне знищення. Командування загону ім. Берії, після отримання повідомлення про бій, розвернуло підрозділ із маршру, розпочавши атаку. Незабаром до села прибули загоны ім. Хрущова, Калініна і підривний загін Петрова. Ці загоны оточили сили УПА у Великій Мощаниці. Українські повстанці зайняли завчасно підготовлені оборонні позиції й розпочали відчайдушний спротив, який час від часу переходив у контратаки. Бій тривав упродовж семи годин. Радянські партизани, застосувавши артилерію та міномети, повністю знищили село.

За даними радянських партизанів, внаслідок бою українські повстанці втратили 224 бійців. Іншим вдалося вийти з оточення. Було захоплено близько 100 одиниць зброї. Свої втрати партизани оцінювали в 4 убитих та 8 поранених. У звіті також повідомляється, що із льохів села було звільнено 22 полонених червоноармійців.

Цей бій був найжорстокішою сутичкою Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання із загонами УПА під час рейду. У звіті командування з'єднання повідомляє, що далі рейд відбувався доволі спокійно і траплялися лише незначні сутички з українськими повстанцями [19, арк. 288–290]. У бою за Велику Мощаницю загинув політрук розвідгрупи загону ім. Берії Зоско [20, арк. 102].

Зважаючи на застосування артилерії в цьому бою, можна припустити, що жертвами артилерійського вогню радянських партизанів та пожежі стали численні мирні мешканці. Цим, на нашу думку, можна пояснити такі значні втрати серед націоналістів, подані в партизанських звітах. Під час ліквідації опоры в Великій Мощаниці радянські партизани застосували тактику випаленої землі. У рапортах про бій командира II взводу загону ім. Берії повідомляється, що бійці Н. Нагієв, А. Вербалук та Р. Ярмоленко спалили по 4 хати з "бендерами" кожна [21, арк. 119, 157, 184].

Та найвірогідніше, слід зважити на традиційні для радянських звітів приписки. У політдонесенні комісара загону ім. Берії Крашеннікова комісару з'єднання І. Кузовкову повідомляється про небували "чудеса" героїзму бійців загону під час бою за Велику Мощаницю. Зокрема, заступник командира I роти Абрам Ігнатович Крав'єн, ведучи за собою роту, особисто знищив 13 націоналістів, командир взводу Григорій Степанович Ярославський особисто вбив 15 націоналістів, а командир взводу Яків Олександрович Ткачук – 17. Відзначився командир розвідзагону Анатолій Афанасійович Громов, який, якщо вірити політдонесенню, особисто вбив командира сотні націоналістів та 37 рядових бійців. Гідну подиву військову майстерність виявив у бою начальник штабу загону, комуніст М.М. Качанов: "...после завязки боя, в трудный момент, сам вышел вперед и примером исключительной личной храбрости и мужества увлекал за собой вперед бойцов и командиров всего отряда. Под его руководством наступающие наши цепи шквальным огнем и с криком "Ура. За Родину, за Сталина" ворвались в оборонную линию националистов, забросали их гранатами. Тов. Качанов лично убил в схватке 43 националиста" [20, арк. 103, 104].

Про рівень об'єктивності партизанської статистики промовисто свідчать підсумкові дані бойової діяльності з'єднання. Втрати ворога оцінюються: німці – 16 077 осіб убитими та полоненими та 10 881 особа пораненими; українські націоналісти – 1057 осіб убитими та полоненими та 550 осіб пораненими. Водночас свої втрати партизани оцінюють – 251 особа вбитими, 290 осіб пораненими [19, арк. 314, 316]. Співвідношення 1/52 на користь радянських партизанів (!).

Попри очевидні перебільшення втрат українських повстанців у бою в Великій Мощаниці, вони справді могли бути значними. З березня 1944 р. у Мізоцькому р-ні розпочалася масова мобілізація до УПА. Коман-

дування передбачало можливу втрату чоловічого резерву через мобілізацію до ЧА. Якраз тоді лави УПА досить швидко зросли. Проте більшість повстанців були недосвідченими новобранцями [1, с. 194; 4, с. 203]. Імовірно, що саме десятки дезорганізованих новобранців були знищені радянськими партизанами у Великій Мощаниці. Саме велика кількість недосвідчених новобранців ставала причиною значних втрат підрозділів УПА (бій під Гурбами, бій під Стриганами, де партизани того ж А. Одухи у травні 1944 р. знищили понад 100 повстанців [6, с. 171]).

Нині, за браком джерел, немає можливості з'ясувати, якому з підрозділів УПА міг належати "прапор українсько-німецьких націоналістів", захоплений у Великій Мощаниці.

Ці терени наприкінці 1943 р. входили до групи (військової округи) УПА "Богун". Військові округи поділялися на воєнні надрайони (ВН). До ВО "Богун" входили ВН: Корецький – "2/2" ("Коліно"), Рівненський – "3/3" ("Озеро"), Здолбунівський – "4/4" ("Луг"), Дубнівський – "6/6" ("Дуб"), Кременецький – "7/7" ("Змія") [1, с. 176, 177]. Велика Мощаниця входила до Здолбунівського воєнного надрайону.

Станом на кінець 1943 р. до групи "Богун" входили: дубенські курені "Птах" та "Юрко", здолбунівський курінь "Ясен", кременецький курінь "Бурсак", та рейдуючі курені "Крук", "Кропива", "Бистрий" та "Олег" [12, с. 172]. Здолбунівський (Острозький) курінь "Ясен" у листопаді 1943 р. очолив Микола Свистун ("Ярбей", "Ясен") [1, с. 180].

Якщо вірити даним командування Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання про те, що у Великій Мощаниці перебувало кілька сотень бійців УПА, то можна припустити, що оборону в селі тримав Здолбунівський курінь "Ясен", або кілька сотень куреня, доповнених новобранцями. Ураховуючи те, що партизанські джерела визнають вихід переважної частини повстанців з оточення, захоплення саме прапора куреня малоімовірно (хоча, цілком унеможливити цього також не можна). Найімовірніше, прапор належав якійсь із сотень. Тим паче, що в повідомленнях партизанів ідеться про загибель сотника УПА. Однак в селі міг перебувати й один із рейдуючих куренів ВО "Богун". Повстанець Г. Мельник на допиті у грудні 1944 р. свідчить про те, що неподалік с. Мости (близько 5 км від Великої Мощаниці), дислокувався спеціальний підрозділ УПА чисельністю близько 200 бійців. Командував цим підрозділом колишній лейтенант Червоної армії на ім'я Петро, який походив із Київської обл. Г. Мельник припускав, що цей підрозділ був створений для охорони штабу південної групи УПА, адже досить часто там перебував "Еней" (Петро Олійник) [9, с. 209–211]. Також цілком імовірно, що прапор міг належати самообороні села.

Можна припустити, що прапор був виготовлений ще до розколу ОУН у 1940 р. Це може пояснити зображення на прапорі тризуба з мечем.

Можливо, введення до наукового обігу нових джерел допоможе дати конкретнішу відповідь про належність цього прапора якомусь із підрозділів УПА ВО "Богун".

Фото 1

Фото 2

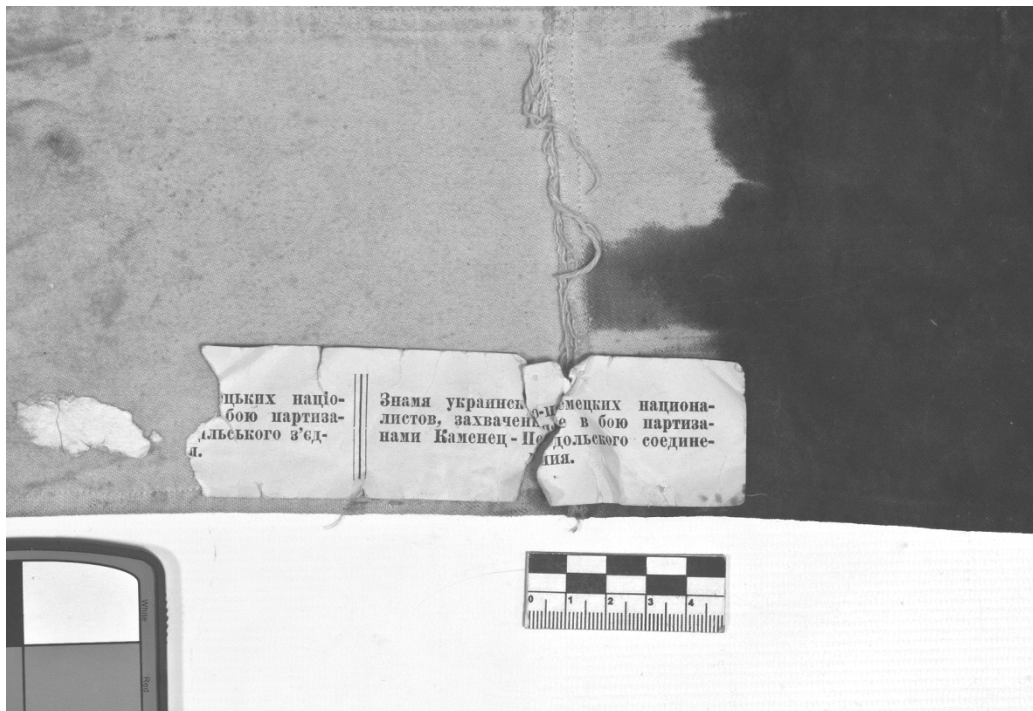

Фото 3

Список використаних джерел:

1. Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її заплілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943–1944 рр. / О. Вовк // Український визвольний рух. – Л., 2006. – Зб. 8. – С. 164–224.
2. Історична Волинь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=4500:2014-04-07-07-54-03&catid=58:2013-12-24-09-57-13&Itemid=17 (дата звернення: 11.06.2017). – Назва з екрана.
3. Ішук О.С. Цікава знахідка в фондах Національного музею історії України. Прапор ОУН середини 1940-х років [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rhodeoretin63.rssing.com/browser.php?indx=52282320&item=94> (дата звернення: 11.06.2017). – Назва з екрана.
4. Ковальчук В. Діяльність ОУН (б) та Заплілля УПА на Волині та південному Поліссі (1941–1944 рр.) / В. Ковальчук // Літопис УПА. – Торонто ; Л., 2006. – Т. 7 – 512 с.
5. Кузовков І. Республіканська виставка "Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників" (довід.) / І. Кузовков, І. Дуб. – К., 1947. – 98 с.
6. Мизак Н.С. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА: Книга п'ята / Н.С. Мизак, В.І. Горбатюк. – Чернівці, 2006. – 230 с.
7. Родіонова О. Історія створення і функціонування виставки "Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників" / О. Родіонова // Збірник наук. праць "Український народ у Другій світовій війні. До 70-річчя визволення Києва від німецьких окупантів". – К., 2013. – С. 121–132.
8. Руденко С. Виставка "Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників" у Києві: особливості репрезентації та інтерпретації воєнного минулого в 1946–1950 рр. / С. Руденко // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фах. журн. – К., 2016. – Вип. 4 (14). – С. 16–28.
9. Патриляк І.К. "Встань і борись! Слухай і вір...": українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монограф. / І.К. Патриляк. – Л., 2012. – 592 с.
10. Сергійчук В. Український здрив: Волинь. 1939–1955 / В. Сергійчук. – К., 2005. – 840 с.
11. Содоль П. Українська повстанча армія, 1943–1949 р. : довід. / П. Содоль. – Нью-Йорк, 1994. – 200 с.
12. Содоль П. Українська повстанча армія, 1943–1949 р. : довід. другий / П. Содоль. – Нью-Йорк, 1995. – 296 с.
13. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): наук.-довід. вид. / авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лоцицький та ін.: редкол.: В.А. Смолій та ін. – К., 2001. – 319 с.
14. Національний музей історії України (далі: НМІУ). – Акти вступу, 1979.
15. НМІУ. – Акти на прийом експонатів до фондів Київського державного історичного музею. 1951, 221 арк.
16. НМІУ. – Журнал реєстрації експонатів Республіканської виставки "Партизани України проти німецько-фашистських загарбників" (розпочато 31.05.1944 р., – закінчено 04.09.1944 р.). – 204 с.
17. НМІУ. – Книга надходжень. Державний історичний музей УРСР (розпочато 20.07.2017 р. – закінчено 27.02.1980 р. з № 15705 по № 15921). – Т. 15. – 100 с.
18. Науковий архів НМІУ, ф. 1260, оп. 1, спр. 1, 73 арк.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГОУ), ф. 96, оп. 1, спр. 1, 509 арк.
20. ЦДАГОУ, ф. 96, оп. 1, спр. 19, 152 арк.
21. ЦДАГОУ, ф. 96, оп. 1, спр. 84, 190 арк.

References:

1. VOVK, O. (2006) Korotkyi narys diialnosti UPA ta yii zapillia na PZUZ i v prylyhlykh rehionakh u 1943–1944 rr. In: *Ukrayinskyi vyzvolnyi rukh*. Lviv, t. 8, p. 164–224.
2. *Istorychna Volyn*. Online. Available from: http://www.istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=4500:2014-04-07-07-54-03&catid=58:2013-12-24-09-57-13&Itemid=17 (Attended: 11.06.2017). Title from the screen.
3. ISHCHUK, O.S. Tsikava znakhidka v fondakh Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Prapor OUN sereyny 1940-kh rokiv. Online. Available from: <http://rhodeoretin63.rssing.com/browser.php?indx=52282320&item=94> (Attended: 11.06.2017). Title from the screen.
4. KOVALCHUK, V. (2006) Diialnist OUN (b) ta Zapillia UPA na Volyni ta pivdenomu Polissi (1941–1944 rr.). In: *Litopys UPA*. T. 7. Toronto ; Lviv.
5. KUZOVKOV, I.; DUB, I. (1947) Respublikanska vystavka "Partyzany Ukrainy v borotbi proty nimetsko-fashystykykh zaharbynykiv" (dovidnyk). Kyiv.
6. MYZAK, N.S.; HORBATIUK, V.I. (2006) Za tebe, sviata Ukraino. Kamianets-Podilskia oblast u vyzvolnii borotbi OUN, UPA: Knyha piata. Chernivci.
7. RODIONOVA, O. (2013) Istoriia stvorennia i funktsionuvannia vystavky "Partyzany Ukrainy v borotbi proty nimetsko-fashystykykh zaharbynykiv" In: *Zbirnyk naukovykh prats "Ukrayinskyi narod u Druhii svitovii viini. Do 70-richchia vyzvolennia Kyieva vid nimetskykh okupantiv"*. Kyiv. P. 121–132.
8. RUDENKO, S. (2016) Vystavka "Partyzany Ukrainy v borotbi proty nimetsko-fashystykykh zaharbynykiv" u Kyievi: osoblyvosti reprezentatsii ta interpretatsii voiennoho mynuloho v 1946–1950 rr. *Viiskovo-istorychnyi meridian*. Vyp. 4 (14), p. 16–28.
9. PATRYLIAK, I.K. (2012) "Vstan i borys! Slukhai i vir...": ukrainske natsionalistyczne pidpillia ta povstanskyi rukh (1939–1960 rr.): monograf. Lviv.
10. SERHILCHUK, V. (2005) *Ukrayinskyi zdvyh: Volyn*. 1939–1955. Kyiv.
11. SODOL, P. (1994) *Ukrainska povstancha armiiia, 1943–1949 r. Dovidnyk*. New York.
12. SODOL, P. (1995) *Ukrainska povstancha armiiia, 1943–1949 r. Dovidnyk druhii*.
13. SMOLLI, V.A. (ed.) (2001) *Ukraina partyzanska. Partyzanskyi formuvannia ta orhany kerivnytstva nymy (1941–1945 rr.): Nauk.-dovid. vyd*. Kyiv.
14. *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy (NMIU)*. Akty vstupu 1979.
15. NMIU. Akty na priyom eksponativ do fondiv Kyivskoho derzhavnoho istorichnoho muzeiu. 1951 r. 221 ar.
16. NMIU. Zhurnal reiestratsii eksponativ Respublikanskoj vystavky "Partyzany Ukrainy proty nimetsko-fashystykykh zaharbynykiv" (rozpochato 31.05.1944 – zakincheno 04.09.1944).

17. NMIU. – Knyha nadkhodzen. Derzhavnyi istorychnyi muzei URSR (rozpochato 20.07.2017 – zakoncheno 27.02.1980 z № 15705 po № 15921). T. 15.

18. Naukovyi arkhiv NMIU, fond 1260, opys 1, sprava 1, 73 arkushi.

19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (CDAHOU), fond 96, opys 1, sprava 1, 509 arkushiv.

20. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (CDAHOU), fond 96, opys 1, sprava 19, 152 arkusha.

21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (CDAHOU), fond 96, opys 1, sprava 84, 190 arkushiv.

Надійшла до редколегії 18.11.17

B. Patryliak, Ph. D. in History

The National Museum of Ukrainian History, Kyiv, Ukraine

THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY FLAG FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

In the article the origins and existence of the Ukrainian nationalists' blue-yellow flag, captured by soviet guerilla warriors in March 1944, are traced after documentation of collection registration, archive sources, and documents publications. The settlement, were the blue-yellow flag from the NMIU collection was taken, was identified, and also some combat circumstances were defined. Hypotheses were put forward about the UIA unit which could have possessed that artifact.

Key words: flag, Ukrainian Insurgent Army, National Museum of Ukrainian History, the Soviet partisans, Ukrainian nationalists.

УДК 94 (495)

А. Пелешко, канд. іст. наук,
Є. Чернухін, канд. філол. наук
Інститут історії України НАН України, Київ, Україна

ПРЕДСТАВНИКИ ЦЕРКОВНОЇ ІЄРАРХІЇ В ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ГРЕКІВ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Розглянуто участь представників грецької православної церкви в боротьбі греків проти турецького панування. Особливу увагу приділено місцю православного духовенства у грецькому Просвітництві, яке підготувало основу для революції 1821 р. Проаналізовано діяльність заснованого в Одесі товариства "Філікі Етерія", його зв'язки із грецьким православним духовенством та визначальну роль у підготовці збройного антитурецького повстання. Також здійснено розгляд дискусій в історіографії щодо суперечливості постатей патріарха Григорія V і митрополита Германа. Автори переконливо показують, що негативний образ цих діячів був сформований у працях істориків лівих поглядів. Доведено, що патріарх Григорій V має тісні зв'язки з організаторами повстання та товариством "Філікі Етерія", однак публічно мав виявляти лояльність до турецької влади, оскільки він ніс відповідальність перед усією християнською спільнотою Османської імперії. Також, на думку авторів, є помилковим вважати митрополита Германа противником грецької революції – він лише закликав дочекатися сприятливих зовнішніх і внутрішніх обставин, а вся його діяльність після початку революції була спрямована на консолідацію різних угруповань повстанців.

Ключові слова: Грецька революція, православна церква, Філікі Етерія, Григорій V, митрополит Герман.

Дослідження й опис багатовікової визвольної боротьби грецького народу проти османського поневолення – одна із провідних тем у грецькій історіографії, якій присвячено не одна сотня наукових праць [1–4]. Одним із її аспектів є виявлення та аналіз ролі Великої Константинопольської Церкви у справі збереження культурних традицій народу як запоруки майбутнього національного відродження. З огляду на будову самої церкви та її ідеології, велике значення завжди мала особистість священнослужителів – голів парафій, монастирів, єпископатів і метрополій, які могли визначати та контролювати настрої своїх парафійан чи насельників монастирів. Очевидно також, що паства нерідко прямо наслідувала своїм пастирям, виявляючи риси характеру, що були випестувані священниками в межах свого розуміння призначення людини. Таким чином, вибудовувалися і певні стереотипи поведінки, що відрізняли власне греків від інших народів Османської імперії. У випадках зіткнення християнського чи "грецького" світоглядів з "османським" виникали різного роду колізії, трактування яких залежить від поглядів спостерігача: одну й ту ж дію або особистий вчинок можна розглядати і як кримінальний злочин, і як акт народного повстання, і, навіть, як духовний подвиг, тобто мучеництво за віру.

Ведучи мову про індивідуальність поведінки і мучеництво християн, зокрема духовенства, періоду "туркократії", не можна не згадати про нехай і нечисленні, проте регулярно повторювані, а тому типові випадки організації повстань членами вищої церковної ієрархії. Так, ще 1575 р. на відкрите збройне повстання проти турків зважилися брати Макарій (... -1585), Феодор (... -1582) та Никифор (? -?) Меліссіно, які займали найвищі посади в церковній ієрархії Пелопоннесу та Маке-

донії [5, с. 170–175]. Збройні зіткнення, які фінансували брати, продовжувались впродовж багатьох років. Не підтримані західними правителями, зокрема Дон Хуаном Австрійським (1547–1578), на допомогу яких вони розраховували, брати Феодор і Макарій втекли до Італії, де згодом померли та були поховані в Неаполі.

Дещо пізніше, на початку XVII ст., митрополити манийський Неофіт і лакедемонський Хрисанф (Ласкаріс) за підтримки інших митрополитів також сприяли організації повстання, яке очолював митрополит трикський Діонісій II (...–1611), якого називали Філософ-Скілософос. Повстання 1601 р. зазнало поразки, Діонісій утік до Італії і вже звідти продовжував закликати балканські народи до боротьби. Між тим, у співучасті в повстанні був звинувачений фессалійський архієпископ Фанари і Неохорі Серафим. Після тривалих тортур він помер і був незабаром зарахований церквою до новомучеників. Діонісій у 1611 р. із загоном чисельністю кілька сотень осіб удерся до Епіру та напав на будинок Яннінського паші Асумана, примушуючи його із дружиною тікати вночі в нижній білизні [5, с. 210–215]. Та цей успіх був нетривалим. Зазнавши чергової поразки від турецьких загонів, Діонісій переховувався в печері церкви св. Іоанна Предтечі на острові оз. Памботіс, але через зраду потрапив до переслідувачів та був жорстоко страчений. Турки із нього живцем зняли шкіру, набили її соломкою, вбрали в ризи та возили по селах напоказ, а потім відправили до Константинополя разом із 85 головами інших страчених християн [6, с. 157–188]. Однак звірства османської влади не зупинили греків. У 1612 р., коли на Пелопоннесі висадився Карл Гонзаго (1580–1637), герцог Неверський, його зазіхання на ко-

рону візантійського імператора були підтримані населенням і духовенством.

Немає потреби наводити всі приклади особистої участі представників вищої церковної ієрархії в повстаннях, що мали місце упродовж кількох століть – вони достатньо яскраво описані у відповідній літературі і давно вже є частиною локальних культур, нарівні з давніми міфологічними героями. Вочевидь, члени привілейованого духовного стану у Греції володіли достатнім рівнем національної самосвідомості і мужності, щоби протиставляти себе завойовникам і час від часу виступати не тільки як духовні особи, але й організатори та натхненники визвольної боротьби.

Проте вже із середини XVII ст. для духовенства стає очевидно безперспективність збройної боротьби проти турків, хоча епізодичні народні повстання тривали майже безперервно до самого початку революції 1821 р. Найприроднішим шляхом боротьби для духовенства впродовж XVII–XVIII ст. стало просвітництво в різних його формах. Хоча цей процес і мав суттєвий недолік – значний вплив освіченого грецького духовенства в інші країни, як на Захід, так і на Північ, де в цей час засновували різні школи, семінарії, академії тощо.

У підсумку, грецькому православному духовенству не тільки вдалося утримати візантійську освіченість, започаткувавши так званий період "Візантії після Візантії" і знову вкотре вплинути на всю європейську культуру, але й виробити з часом нові підходи до науки й освіти, утриматися в руслі загальноєвропейських процесів і надати народу своє Просвітництво та своїх грецьких просвітителів, які, у певному сенсі, стали предтечами революції 1821 р. Серед останніх найвідоміші Євген Булгаріс (1716–1806) [7], Нікіфор Феотокіс (1731–1800), Анфім Газіс (1758–1828) та рівноапостольний святомученик Косьма Етолос (1714–1779). Усі вони – яскраві представники грецького духовенства, але, водночас, жоден із них не займав яких-небудь значних архієрейських постів у самій Константинопольській церкві, а троє провели більшу частину життя поза межами її єпархій. Проте, можливо, саме ця вимушена близькість до простого народу і теократичний, традиційно замкнений характер християнської общини в Османській імперії зробили їхній вплив таким значущим. Щодо Євгена Булгаріса, ідеться про суті лише про короткий час його викладання в Афонській академії впродовж 1753–1759 рр. і слідом за тим – у Патріаршій школі (до 1760). Надалі можна вести розмову радше про опосередкований вплив його творів, що масово розповсюджувалися по всіх грецьких освітніх центрах. Для Нікіфора Феотокіса безпосередньою участю в суспільному житті були короткі періоди його викладацької діяльності на Керкірі (з 1758) та в Яссах. Потім тривали довгі роки життя в Україні та в Росії і, звичайно, як й у випадку з його другом і покровителем Євгеном Булгарісом, активна літературна діяльність. Анфім Газіс був настоятелем грецької церкви у Відні. Тільки Косьма Етолос був справжнім народним проповідником й об'їздив усі грецькі історичні області: Епір, Пелопоннес, Фессалію та Македонію. Саме він став найяскравішим прикладом служіння справі православ'я та просвітництва, безперечно вплинувши на виховання майбутніх учасників революції 1821 р.

Народився Косьма в етолійському селищі Мега Дендрон. Почав навчання досить пізно – у 18 років. Невдовзі перебрався до Афону, де навчався у відомій Афонській школі, згодом прийняв постриг у монастирі Філофея. Косьма увійшов до історії як талановитий проповідник, організатор початкових шкіл і затятий противник ісламізації. Шанувальниками його таланту в рівній мірі виявилися і самі турки, що спочатку не зачіпали

красномовного праведника. Нарешті їхній терпець увірвався. Після чергової обмови було прийнято рішення усунути Косьму. 24 серпня 1779 р. його було задушено. Останки Косьми перенесли до монастиря Введення у храм Пресвятої Богородиці, де вони зберігаються донині. 20 квітня 1961 р. Косьму канонізували як святого. Його особа ідеально втілила в собі обидва типи грецьких мучеників: нових, тобто насамперед духовних, та народних, інакше кажучи – постраждалих за національну ідею.

Очевидна нечисленність духовних лідерів такого масштабу, як Євген Булгаріс і Нікіфор Феотокіс, їхня трагічна доля та явне невизнання офіційними церковними властями того часу не повинні бентежити нас при оцінці результатів їхньої діяльності. Навчання у провідних освітніх центрах Європи та викладання в головних церковних школах Османської імперії, особисті зв'язки, листування, наукова та літературна діяльність Євгена Булгаріса та Нікіфора Феотокіса сприяли утвердженню у свідомості, принаймні, освіченої публіки ідеї спадковості культурних традицій грецького народу, почуття релігійної та національної гідності. Зайвим буде говорити про те, що високоосвічені вчені та просвітники значною мірою сприяли пропаганді давньогрецьких ідеалів, що було характерною рисою не тільки грецького просвітництва, але і європейських культурних процесів XVIII ст. Неможливо не наголосити, що формальна відірваність вищезгаданих просвітників від свого народу не така страшна у випадку новогрецької історії, характерною рисою якої є наявність чисельної та активної діаспори, що підтримувала найтісніші відносини зі своїми одноплемінниками, де б вони не перебували.

Доречно буде відзначити і докорінну відмінність грецького Просвітництва від однойменного явища західноєвропейської історії. Найвідоміше французьке Просвітництво, що представлено іменами Дідро, Вольтера та іншими, мало виражений антиклерикальний характер. По суті, це була атеїстична течія, покликана визволити людей від залежності від церкви, що вправно служила інтересам пануючої олігархії. Не так було в Османській імперії. За всіх проблем, Євгена Булгаріса і Нікіфора Феотокіса, пов'язаних із викладанням найновіших європейських теорій, неприйнятних для грецької церковної ієрархії, вони залишалися ортодоксальними християнами, що знайшло підтвердження і в характері їхньої діяльності в лоні Руської православної церкви – аж ніяк не прогресивної, з погляду французьких просвітників, організації.

Доля цих грецьких просвітників і предтечі революції 1821 р. у грецькій історіографії досить повчальна. У XIX ст. після перемоги революції вони були майже забуті. Набагато частіше про них згадували в діаспорі, у тому числі у Росії – це не було чимось дивним, оскільки вони стали частиною російської історії. У XX ст. Євгеном Булгарісом зацікавилися більше на Заході, ніж у самій Греції, яка була зайнята саме своїми соціальними проблемами. Лише наприкінці XX ст. у Грецькій республіці виник активний інтерес до вивчення творчості Євгена Булгаріса і Нікіфора Феотокіса – великих просвітників грецького народу.

На початку XIX ст. грецьким ієрархам стало очевидним, що боротьба проти османського поневолення не може бути успішною внаслідок поодиноких героїчних виступів або навіть локальних повстань самого народу. Необхідна була консолідація всіх внутрішніх сил за політичної підтримки великих держав. Звідси і певна стриманість ієрархів, які не зазіхали на лаври, або, радше, тернові вінці своїх попередників XVI–XVII ст. Це аж ніяк не означало їх негативного ставлення до "великої ідеї" грецького народу. Плоть від плоті свого наро-

ду – вони повною мірою поділяли його заповітні сподівання, а також наївно плекали надію на визволення.

Очевидно, що дозволити собі прямо висловлюватися щодо необхідності створення власної національної держави та завоювання свободи могли, насамперед, особи незалежні і невідконтрольні турецькій владі. Та хоч ідеї про незалежність могли визрівати й обговорюватися також у межах Османської імперії впродовж століть, конструктивна діяльність з організації повстання мала здійснюватися поза її межами. Ураховуючи міжнародну обстановку, що склалася в епоху Великої французької революції та наполеонівських війн, центр підготовки боротьби за національне визволення греків перемістився за межі Османської імперії – у міста Західної та Східної Європи: Париж, Відень та Одесу. Саме вони стали місцем проведення перших відкритих дискусій із приводу грецької незалежності. Оминаючи історію паризького гуртка та віденського товариства "Любителів Муз" [9, с. 54–62], зупинимося на діяльності революційної організації, що відіграла провідну роль у підготовці повстання 1821 р. – "Філікі Етерія", заснованої 1814 р. в Одесі.

Як відомо, серед організаторів цього таємного товариства не було духовних осіб. Та й сам характер організації з її "таїнствами", клятвами й іншими церемоніями (релігійного, звичайно, походження) навряд чи мав прямий стосунок до грецької православної церкви, а радше слідував руслом масонських лож та інших таємних організацій XVII–XIX ст. [11, с. 228]. Проте установа православної церкви в її національній грецькій формі стало "за природою речей" одним з основних завдань суспільства, вираженого в девізі її керівників: "За Віру і Батьківщину". З огляду на це, хоча діяльність "Філікі Етерії" була спрямована на пропаганду ідей революції серед усіх верств християнського населення Османської імперії і греків за її межами, духовенство безсумнівно мало стати предметом особливої уваги етеристів. Цьому сприяв і характер клятви, повне дотримання якої було би більш природним для осіб духовного стану, і сама релігійна приналежність усіх етеристів, ураховуючи інститут таємниці сповіді і наявність духівника.

Таким чином, з Одеси до Константинополя та до інших центрів тягнулися нитки, завдяки яким до системи майбутнього визвольного руху залучалося дедалі більше різних представників християнського мілету, у тому числі вищих сановників османської адміністрації та предстоятелів церков. Після перенесення штабу етеристів до Константинополя в 1817 р., у діяльність товариства відповідно до порядку, визначеного церемоніалом, були поступово посвячені, за повідомленням грецьких дослідників, практично всі єпископи і митрополити не тільки Пелопоннесу, а й інших історичних областей Греції – Фессалії, Епіру, Македонії.

Звичайно, сам факт ознайомлення із планами етеристів не означав чогось украй виняткового. За сім років діяльності товариства з ідеями майбутнього і жаданого визволення ознайомилося, напевно, усе грекомовне населення імперії. Та й навряд чи сама ідея була нова для народу, що століттями боровся проти утисків турецьких завоювальників. Проте вище духовенство, яке приймало посвячення, перебирало на себе як матеріальні витрати на поточні потреби організації, так і можливі духовні зобов'язання в разі реалізації їхніх планів. Наскільки великою була віра духовенства в реальність повстання, судити важко. Для одних дослідників прихильність кліру ідеям революції очевидна, для інших – сумнівна, "ліві" заперечують її зовсім. З огляду на це історіографія повстання 1821 р. сповнена як описами подвигів і цілковитої підтримки революції представниками духовенства та їх кері-

вної ролі, так і несприйняття ними революції і, відповідно, негативної ролі в наступних подіях.

Безпосередніми учасниками подій 1821 р. судилося стати Вселенському патріарху Григорію V та митрополиту Старих Патр Герману. Зупинимося коротко на найважливіших подіях життя обох ієрархів і їхньому трактуванні у грецькій історіографії. Григорій V народився на Пелопоннесі в 1740 р. в незаможній родині. З 1765 р. обіймав різні посади в церковній ієрархії Константинопольського патріархату. У 1785–1797 рр. був єпископом Смирни. Уже під час першого свого патріаршества, що тривало лише півтора роки, Григорій V заходився зводити нові будівлі патріархії, заснував друкарню. Через зв'язок із заворушенням в Анатолії був вигнаний і пішов на Афон, до Іверського монастиря. Удруге був обраний на престол 1806 р. і протримався два роки, активно співпрацюючи з молдовлахійськими господарями у справі розвитку освіти, після чого пішов у відставку і жив певний час на о. Прінгіпо, традиційному місці проживання колишніх патріархів, згодом перебрався у той-таки Іверський монастир. За період перебування на Афоні (у середині 1818) колишній патріарх зустрівся з відомим етеристом Іоанном Фармакісом (1772–1821), метою якого було залучення вищого духовенства до планів організації та їх посвята у члени "Філікі Етерії". Судячи зі слів І. Фармакіса, Григорій V із натхненням сприйняв ідеї таємного товариства, але відмовився від посвяти, тобто клятви етеристів, аби не пов'язувати себе додатковими – так би мовити, світськими – зобов'язаннями, та не компрометувати при нагоді Константинопольську церкву. Утім, серед самих етеристів поширювалися думки, що патріарх увійшов до складу організації [12, с. 135].

Серед негативних наслідків його діяльності як ієрарха і "глави нації" відзначимо насторожене, а часом вороже ставлення до ідей французьких просвітників і, відповідно, до тієї частини новогрецьких мислителів, які слідували в руслі європейського волелюбного і "демократичного" світогляду – насамперед до Рігаса Фереоса (1757–1798) й Адамантиа Кораїса (1748–1833). Григорій V, певно, є й автором відомого твору "Батьківське напуття", написаного 1789 р. У цьому пастирському посланні він закликав народ до покори, стверджуючи, що "чинити опір султану, те саме, що пручатися Богу" [13, с. 8; 14, с. 670–671]. 19 січня 1819 р. Григорія V утретє обирають вселенським патріархом замість вигнаного Кирила VI (1755–1821). Третє патріаршество Григорія V видалося трагічним через те, що розпочався похід Олександра Іпсіланти (1892–1828), за яким сталася зрада низки осіб, високопоставлених і наділених довірою Порти, зокрема молдовлахійського господаря Михайла Суцу (1784–1864), митрополита Веніаміна Костакі (1768–1846) та ін. Дотримуючись сталих правил і виконуючи пряму вказівку султана, патріарх у березні 1821 р. відлучив Олександра Іпсіланти, Михайла Суцу та всіх інших повстанців від церкви. Оскільки майже одночасно почалися заворушення на Пелопоннесі за активної участі місцевої церковної ієрархії, то це призвело до формального благословення війни за незалежність в останній декаді березня 1821 р. Невдоволення султана вилилося у пряме розпорядження про вибори нового патріарха "через задушення" попереднього. Хоча, як свідчать очевидці, формулювання було замінене на прийнятніше – "через усунення", саме рішення султана залишилося незмінним і було виконане вранці 10 квітня [12, с. 135]. Після цього почалася не менш трагічна посмертна історія Григорія V як щодо його конкретних останків та канонізації як святого, так і зі ставлення

до нього як історичного персонажа, доля якого в історіографії не визначена і до цього дня.

Офіційна церковна та державна історіографія від початку закладала основи цілком визначених "житійних" відносин до патріарха. З огляду на це урочисте поховання його останків 17 червня 1821 р. в Одесі, перенесення їх до Афін 25–29 квітня 1871 р., і, нарешті, канонізація Григорія V в 1921 р. стали природними віхами на шляху створення легенди про патріарха-мученика – не першого і не останнього героя грецької історії. Свого роду першим кроком на цьому шляху була вже публікація Костянтина Економа (1780–1857) – надгробна промова в Одесі 1821 р. [15]. Слід, однак, зауважити, що в тому ж році, дещо раніше був опублікований інший "твір", що належав самому патріарху або його секретаріату, і досі служить основним доказом не тільки його непричетності до повстання, але й пособництва султану. Як не важко здогадатися, ідеться про текст "Засудження" [16], а вдаються до нього зазвичай дослідники лівого спрямування, які не тільки не шанують духовенство особливою повагою, а й намагаються будь-яким засобом позбавити його ореолу мучеництва. Показовим є приклад історика Яніса Кордатоса (1891–1961), який дозволяє собі цитувати багатослівні пасажі із "Засудження", із присутніми в ньому негативними оцінками будь-якого посягання на владу Порти, утішним ставленням до султана і прокльонами в бік повстанців, що належать нібито самому Григорію V [17, с. 68]. На думку Я. Кордатоса, текст "Засудження" – найкращий доказ порочності та продажності патріарха-ретрограда. Коментуючи поведінку патріарха в лютому-березні 1821 р., він патетично вигукує: "якби патріарх насправді був прихильником революції, то його місце було в Пелопоннесі, де всі б негайно повстали" [18, с. 221]. І зовсім уже радикальним було висловлювання Я. Кордатоса про те, що "патріоти в такі хвилини жертвують собою" [18, с. 156]. Важко втриматися хоча б від мінімального коментаря: Пелопоннес повстав і без присутності патріарха, і в повній відповідності до планів "Філікі Етерії", у які були посвячені практично всі ієрархи. Сумнівно, що патріарх не знав про передбачуваний час повстання, хоча конкретна дата неодноразово змінювалася. Щодо самопожертви, то вона відбулася саме так, як це і передбачив сам патріарх, і ми можемо лише дивуватися мужності цього сімдесятирічного старця, що прирік себе на смиренне очікування насильницької смерті.

Залишаючи осторонь як життєву частину літератури про Григорія V, так і нападки лівого крила, малоцікаві через їх антиісторичний, насамперед, характер спробуємо прокоментувати найскладніші моменти біографії патріарха, що викликали безліч суперечок. Передусім питання про його "реакційність" [18, с. 212–221; 19, с. 583–584].

Самі по собі поняття прогресивності і реакційності щодо діяльності представників церкви слід уживати дуже обережно. Дотримання освячених століттями традицій і букви Писання є головним завданням будь-якої церкви, хоча б тому, що вона вже відбулася як особлива громадська організація і всіляко оберігає свій статус. Ми не маємо права очікувати від патріархів Великої Константинопольської церкви пропаганди чи підтримки ідей, спрямованих на підірив її ж впливу, на зменшення залежності народу від священників, на пробудження "вільної самосвідомості" у відриві від релігійної. Відоме протиборство патріарха Григорія V з димотикістами (так називали прихильників спрощення насамперед грецької мови, але в дійсності – усього традиційного і доволі консервативного побутування грецького населення Османської імперії), з колом ліберально налаштованої інтелігенції, що закінчилося відлученням Рігаса

Фереоса від церкви, не повинно вводити нас в оману щодо рівня його патріотизму. Як консервативного діяча Григорія V характеризує й Апостоліс Вакалопулос (1909–2000) [9, с. 503–506]. Представники ж лівого блоку всіляко підкреслюють його негативне ставлення до революції, "у яку він не вірив" [20, с. 50; 21, с. 105–106]. Проте в той період так само не вірили в революцію і багато інших осіб, насамперед світські й не обтяжені обов'язками патріарха Константинопольського – згадаємо хоча б ставлення до повстання Іоанна Каподистрії (1776–1831). Вочевидь деякі історики присвоюють право визначати певні риси громадських діячів як консервативні, тобто спрямовані на підтримання існуючого порядку речей, часом навіть революційні, спрямовані на його зміну. Але чи доречна така оцінка, якщо йдеться про діяльність такого специфічного інституту, як церква?

До негативних вчинків патріарха давно віднесли і його особисту участь у будівництві оборонних споруд під час протистояння британському флоту у протоці навпроти Константинополя, описану одним з очевидців [22, с. 166]. Загальновідомо, однак, що участь у відновлювальних роботах такого роду була обов'язком християнського населення – підневільного й обтяженого масою інших неприємних повинностей. Пригадаємо, до речі, й аналогічні установлення в інших країнах (у тій же Росії), де в разі проходження військ по місцевості передбачалися різноманітні військові повинності для населення. Патріарх Константинопольський вийшов на "суспільні роботи" спільно із християнським населенням не для того, щоб посилювати обороноздатність Османської імперії – він виконував закон держави, у якій жив і керував величезною кількістю християн. Офіцеру британського флоту XIX ст. – представнику іншої культури, завдяки якому стала відома ця подія, такого роду "старанність" патріарха вже могла здаватися чудною, але дивно, коли подібні обвинувачення повторюють історики, добре знайомі з реальними правами та обов'язками християнської райї. Як і в разі виданих патріархом відлучень, виникає питання: яка альтернатива існувала для патріарха? Що, на думку британського офіцера чи деяких істориків, мав здійснити патріарх? Чітку відповідь, схоже, наважився дати тільки комуніст Я. Кордатос – патріарх мусив був померти [18, с. 156].

Найбільшу кількість суперечок викликало питання про відлучення князя Олександра Іпсіланти як головного організатора повстання. При цьому чомусь забуваються всі прецеденти подібних відлучень (що є свідченням неісторичного підходу), а всі бажаючі посперечатися на цю тему сміливо зіштовхують обидві вже однаково легендарні фігури – князя Олександра Іпсіланти і патріарха Григорія V – для досягнення своїх сумнівних цілей. Важко не помітити, що патріарх був дуже близьким до старого князя Костянтина Іпсіланти (1760–1816), вів із ним тривалу переписку, та, безсумнівно, знав його родину. Також він мав тісні стосунки з новим господарем Молдовлахійським Михайлом Суцу, а надто – з архієпископом Молдовлахійським Веніаміном. Таким чином, осуду підлягали люди, добре знайомі і патріарху, і всім учасникам синоду, що ухвалив відомий акт. Останнім часом питання про вимушеність цього акта нарешті вирішено позитивно. Дослідників, однак, продовжували хвилювати такі питання: коли було прийнято сам акт відлучення, його законність і які були дійсні наслідки?

Повного роззброєння греків і видання аналогічних циркулярів з боку патріархату про відлучення Олександра Іпсіланти та всіх повсталих зажадав султан у фірмані від 3 березня 1821 р. Відоме друковане видання акта відлучення вийшло із зазначенням дати – 11 березня [16]. Саме цим днем датують складання

акта Т. Грітсопулос [23] і Ф. Зісіс [24, с. 9]. Іншої думки дотримуються, зокрема, західні історики, частіше називаючи дату 20 або 23 березня [13, с. 34–35]. Плутанину в датах намагається роз'яснити П. Георгандзіс. У своїй монографії під назвою "Відлучення Олександра Іпсіланти (історичне і теологічне дослідження)" (Кавала, 1988) [25], він розглядає весь спектр питань, пов'язаних із виданням акта. Відновлюючи день за днем події березня 1821 р., дослідник робить висновок, що текст "Відлучення" був складений у патріаршій канцелярії упродовж тижня, який передував його виданню, найімовірніше – на черговому засіданні синоду в четвер 7 березня. Акт підписали всі присутні члени синоду: патріарх Константинопольський Григорій V, патріарх Єрусалимський (1808–1827) Полікарп та 21 митрополит. П. Георгандзіс досить переконливо показує, що акти подібного роду були безглуздими або незаконними з погляду церковного права, а отже, не було потреби ні в будь-якому офіційному скасуванні їх на якихось таємних засіданнях, на які натякали сучасники, а ні в наступних коментарях самих засідателів [25, с. 243–245].

Як би там не було, але ті парафіяни, що в церкві вислуховували подібні акти відлучення, навряд чи розбиралися в тонкощах церковних канонів. Вони сприймали все на віру, і можна припустити, що слова про анафему, тобто вічне прокляття, мали бути досить серйозною причиною для зміни їхнього ставлення до об'єкта. І все ж, пофантазуємо на тему реальної ситуації серед грецьких прихожан в одну з неділь Великого посту навесні 1821 р., коли вони повинні були почути слова про відлучення Олександра Іпсіланти та його соратників від Константинопольської церкви. Як свідчать багато з очевидців, пропаганда етеристів була дуже успішною і вже до 1821 р. вся Греція була сповнена розмов про наступні події, про можливу допомогу Росії тощо. Про це активно говорили і в Константинополі, Смирні, інших містах Малої Азії, на Криті та островах. Такі розмови велись серед греків, мабуть, сотні років. Питання лише в інтенсивності таких розмов або інших конкретних дій, спрямованих проти турецької влади.

До 1821 р. напруження пристрастей досягло певного критичного стану, проте імен конкретних керівників ніхто, крім посвячених, не знав. Чи могло відлучення від церкви кількох, скажімо прямо, нікому не відомих за межами Фанара чи придунайських князівств осіб, призвести до повної зневіри, розчарування і масового відходу від повстання, як пише Я. Кордатос [9, с. 242]? І чи не звикли маси працюючого населення жити своїм повсякденним і більш драматичним життям, так само відкидаючи і рекомендації церкви, і турецької держави? Якби подібні відлучення дійсно мали таку паралізуючу силу, то чому ми не чули про їхні руйнівні наслідки в попередні роки, під час повстань на Пелопоннесі 1870 р., в Епірі, на Криті? Як могло відлучення серйозно вплинути на князя Олександра Іпсіланти та його бійців, якщо сам князь незадовго до зазначених подій писав суліютам щодо їхнього відлучення тим же патріархом: "вважайте все це недійсним, як таке, що сталося із причини насильства та проти волі патріарха" [26, с. 131]. Схоже, що рішучий вплив відлучення на повсталі є лише плодом уяви активних противників героїзації патріарха Григорія V, бажаючи будь-яким чином підкреслити горезвісну "реакційну роль Константинопольського патріархату" [19, с. 388–401]. Насправді ж мало місце певне подвійне ставлення до тих подій церковної історії, які безпосередньо залежали від настрою турецьких султанів і їхніх вказівок. Сумнівно, щоб народ засуджував і тих патріархів або єпископів, яких регулярно скидали за наклепом двору. Значно більший протверезний

ефект (принаймні, на безпосередніх учасників походу Олександра Іпсіланти) мала інша подія – осуд з боку російського двору і низки європейських держав, що прирікали повсталіх на поєдинок з османською Портою, до якого вони, звичайно ж, не були готові.

Що ж стосується захисників патріарха, то ними детально розглядаються саме останні місяці або навіть дні його життя, коли повною мірою виявилися і його відданість пастирському служінню, і допомога близьким уже постраждалих фанаріотів, родичів повсталіх, і турбота про долю всього християнського населення Порти. Насамперед, патріарх не покинув Фанар, хоча достеменно відомо, що подібні пропозиції надходили, зокрема, і від князя Олександра Іпсіланти, і від російського посланника в Константинополі, а етеристи пропонували значні суми, надані одним із братів Зосима, для сприяння від'їзду святійшого. За свідченням Кір'яка Кумбарі, патріарх, дізнавшись про пропозиції Олександра Іпсіланти та Анастасія Зосима (1754–1828), зауважив, що "не просив ані корабля, ані грошей", а у своїх листах до них лише "підкреслював небезпеку, яка чекає народ, якщо вони без належного розуміння та фінансових витрат поспішатимуть із початком повстання" [12, с. 132]. Як показали подальші події, він мав рацію. У бесідах із друзями патріарх Григорій V неодноразово зазначав, що його від'їзд був би сприйнятий турками як сигнал до повного знищення християн і тому він готовий пожертвувати собою в ім'я всього народу, але перешкодити, тим самим, у міру сил загальній різанині й, водночас, надати можливість революціонерам краще підготувати повстання. Така позиція патріарха і була передана керівництву етеристів через Папарігопулоса, секретаря російського консульства в Патрах [26, с. 130–131; 27, с. 202–248].

Хоча особисте втручання патріарха забезпечило від'їзд лише кількох сімей відомих фанаріотів (Мурузі, Каллімахи та ін.), його діяльність у стримуванні пристрастей, що спалахнули у столиці, мала цілком певний результат. До беззаперечних заслуг патріарха належить й історія зі спробою оголошення "фетва", тобто поголового знищення невірних. Украй імпульсивний і непередбачуваний султан Махмуд II (1784–1839), роздратований поширенням повстання, звернувся до шейх-уль-іслама Хаджі Халілу з вимогою оголосити фетва. Судячи з усього, духовні лідери мусульман і православних були добре знайомими, тому що патріарх поспішив відвідати шейха і переконати його в нераціональності такого кроку. Утім, судячи зі стійкості шейха, той і сам дотримувався досить тверезих поглядів. Швидкий на розправу султан не стерпів такої протидії і того ж дня шейх був не тільки усунений, а й вигнаний із Константинополя та вбитий у дорозі.

Новий шейх-уль-іслам Язіджи-заде Абдул Бехан представляв, як ми тепер кажемо, праве крило мусульманського руху і був більш налаштований вислухати султана, ураховуючи, звичайно, долю свого попередника. Проте і він відмовився проголосити фетва в повному обсязі, надавши дозвіл лише на покарання винних, тобто конкретно повсталіх християн. Зрозуміло, що це обмеження не виконувалося повною мірою, і полювання на православних усе ж розпочалося, у тому числі і в самому Константинополі. Таким чином, патріарх в останні дні свого життя став свідком масових безчинств відносно мирних жителів столиці. Були заарештовані і кинуті до в'язниць представники вищого духовенства: митрополити нікомідійський Афанасій, деркський Григорій, анхіальський Євген, захоплені як заручники єпископи салонікійський Йосиф, адріанопольський Дорофей, тирновський Іоаннікій та багато ін. Більшість із них були згодом були страчені, у тому числі й попередник Григо-

рія V на патріаршому троні Кирило VI [10; 3, с. 422; 28, с. 17–19]. Не будемо переповідати події цих останніх днів – вони досить повно і барвисто описані як у спогадах очевидців, так і в житійній, і в науковій літературі.

У трагічні дні Пасхи 1821 р. мученицький вінець патріарха розділили також інші ієрархи та священнослужителі Константинопольської церкви, можливо, по-різному відповідальні за волелюбні прагнення свого народу, але які рівною мірою завинили в очах турецького султана. Хвиля терору захопила й віддалені райони Османської імперії, у тому числі Кіпр, де був страчений архієпископ Кіпріан (1756–1821) з усіма архієреями острова і багатьма видатними світськими діячами. Результатом терору, однак, стало не придушення волелюбних прагнень народу, чого чекали турки, а ще більша ненависть до завойовників [9, с. 501–503].

Останнім часом дедалі рідше лунають голоси, що ображають пам'ять святого мученика Григорія V та постраждалих у Константинополі священнослужителів. Нові архівні дані, насамперед листування Григорія V з архієреями вселенського патріархату, переконливо свідчать, що патріарх не тільки досить добре був обізнаний про підготовку революції, але всіляко спонукав ієрархів, особливо Пелопоннеських, вступати до лав повсталих [31, с. 25–30; 10, с. 184]. Однак, полишаючи мирний Константинополь, звернемося до повсталі Морей, де в березні 1821 р. розгоралося не просто чергове повстання райї, а священна війна за незалежність.

Постать митрополита Патрського Германа викликала у грецькій історіографії не менше суперечок, аніж мученицька кончина Григорія V. Обидва ієреї були земляками і пройшли подібний шлях від послушника до предстоятеля церкви. Майбутній митрополит Патрський, за влучним визначенням Х. Криконі – "останній предтеча і перший прапорносець революції" [26, с. 18], народився 25 березня 1771 р. в бідній сім'ї в Дімітсані. У 1791 р. він уже перебував в Аргосі, вочевидь, навчаючись в Агапія Леонарда. Саме там його помітив митрополит Навплії та Аргоса Яків і забрав його із собою до митрополії в ролі секретаря, а згодом посвятив у дякони. Так, поступово, він досяг єпископського сану, а в 1806 р. був поставлений митрополитом Старих Патр. Як і Григорій V, Герман не належав до прогресивного духовенства, мав славу "зануди і законника". Посвячений у цілі таємної організації "Філікі Етерія", він не міг не знати, що йдеться не про черговий стихійний виступ народу, а про збройне повстання, організатори якого мали далекосяжні плани відродження грецької нації і чекали на допомогу не тільки численної і войовничої грецької діаспори, але й низки європейських урядів, насамперед Росії. У Германа, мабуть, були причини вагатися у виборі конкретних рішень щодо форми допомоги повсталим, але були підстави дати волю фантазії і допустити успішний розвиток подій, як і принципово нове місце православної церкви в майбутній державі. Так чи інакше, але саме він надав дозвіл іншим ієреям Пелопоннесу на посвячення в етеристи. Таким чином, усі посвячені ставали принаймні пасивними учасниками революції, оскільки знали про її підготовку і навіть про передбачуваний день початку повстання – 25 березня. Про свою позицію щодо повстання найкраще розповідає сам Герман у своїх спогадах про збори в Егіо (Воснітсе) в січні 1821 р. Там він поставив перед представниками "Філікі Етерії" такі питання: 1) чи весь народ згоден на повстання, чи тільки Пелопоннес? 2) Чи доречний призначений час, тому що решта Європи перебуває у стані спокою? 3) Як сприйматимуть це великі держави, особливо сусідні? 4) Чи братиме участь

Росія, якщо так, то яким чином, перебуваючи у стані миру з Туреччиною? 5) Чи готове все необхідне до війни і як будуть покриватися неминучі витрати? Ця стримана позиція Германа наштовхувалася на повне нерозуміння і навіть шаленство з боку колишнього священнослужителя архімандрита Григорія Дікеоса (1788–1825), або Папафлеса, який представляв на Пелопоннесі інтереси "Філікі Етерії" і безпосередньо відповідав за підготовку та початок повстання.

Для дослідників комуністичного блоку Герман залишився вічним противником революції і деструктивним елементом подій 1821–1826 рр. Показове ставлення до митрополита відомого літератора лівого спрямування Я. Скарібаса, що виступав проти всієї традиційної історіографії, і таких, зокрема, загальноновизнаних положень, як роль візантійської освіченості у формуванні ідеї незалежності, роль "Філікі Етерії" та фанаріотів у повстанні тощо. Конкретні обставини, що спонукали Германа до освячення війни, і, відповідно, до керівної ролі під час повстання, в основному відомі і дійсно дозволяють допустити певну випадковість усього, що відбулося. Так, після звістки про вторгнення озброєного загону Олександра Іпсіланті в Молдову (23 лютого) і його звернення до всіх греків, Пелопоннес завмер в очікуванні наступних подій. На початку березня 1821 р. намісник паші (каймакам) викликав до себе в м. Триполітса всіх вищих ієреїв і старійшин провінції ніби для узгодження політики в умовах, що склалися. 10 березня митрополит Герман залишив свою резиденцію в Патрах, але до Триполітси не прибув. Поінформований про злочинні наміри турок затримати в ролі заручників усіх запрошених, він ухилився від поїздки, тоді як прибулі до міста єпископи і старійшини дійсно потрапили до в'язниці, а згодом п'ятеро єпископів були страчені. Таким чином, Герман в очах турків уже як би пристав на бік повсталих і, якщо й не був готовий до рішучих дій, то всіма обставинами, що склалися, був поставлений перед необхідністю вибору. Нам відомий вибір митрополита. 14 березня пролунав перший постріл прийдешньої Пелопоннеської революції, що його зробив такий собі Микола Христодуло, підбурюваний Папафлесою, утомленим від пасивного очікування; і він зважився спровокувати зіткнення [9, с. 328]. Таким чином, початок повстання став трохи випадковим. Невипадковим, проте, було загальне очікування подій. Та й час загального виступу – кінець березня або початок квітня – був, мабуть, відомий багатьом. Недарма майже одночасно подібні випадки нападу на окремих турків відбулися і в Ахайї, і в Мані, поширюючись поступово на весь Пелопоннес.

21 березня спалахує повстання в Каламаті, греки беруть в облогу турків у міських вежах і примушують їх скласти зброю. Того ж дня, після засідання пелопоннеського духовенства у храмі св. Апостолів у Каламаті, Герман ухвалив рішення про благословення повстання й освячення прапора. 23 березня митрополит уже був у Калавриті та після молебну в св. Лаврі піднімає прапор повстання з девізом "Свобода або смерть", а згодом відбуває в Патри. Зауважимо, однак, що Я. Скарібас вважає, що у св. Лаврі ієрархи вирішували, як "знищити народ", а благословити змушені були лише в Патрах [35, с. 131–132].

Становище в Патрах, з їхнім досить численним турецьким населенням і консульствами європейських країн, у ці березневі дні описує французький консул Франсуа Пуквіль (1770–1838): до 25 березня місто остаточно заповнили озброєні греки, що прибували з усіх сторін, у нижньому місті вирують пожежі, із фортеці

ведеться гарматний вогонь, усі кричать "Смерть туркам!", на площі св. Георгія поставлено дерев'яний хрест із прапором, усі чекають на прибуття митрополита [36, с. 344–335]. Саме цей день прибуття митрополита Германа до повсталих Патр й освячення ним прапора революції на площі св. Георгія щорічно відзначають в Грецькій Республіці як національне свято. Цього ж дня з Мані під керівництвом Ф. Колокотроніса (1770–1843) і Папафлеси понад 300 бійців відправляються до Тріполісу – адміністративного центру Пелопоннесу. Попереду колони виступав священик Туртас із величезним хрестом у руках [37, с. 323–337]. Як бачимо, з перших днів проголошеного повстання Герман, зважаючи на своє становище, перебуває в центрі подій, входить до складу "директорії" – зародка майбутнього революційного уряду [9, с. 334–335], а згодом бере участь у гострій політичній боротьбі, що, зазвичай, і стало причиною неоднозначних оцінок його діяльності. Найповніше діяльність Германа і події перших днів повстання висвітлені в його записках того часу і численних спогадах. Про митрополита Германа писали майже всі його сучасники, оцінюючи його діяльність з погляду тих сил, які вони представляли. Так, для прихильників лівого блоку митрополит Герман залишився не тільки противником революції, але і прямим винуватцем загибелі Патр і Мессолунгі [35, т. 1, с. 133].

Незважаючи на всі можливості активної участі в політичній боротьбі, зокрема у грецькому Сенаті, утвореному у травні 1821 р., сам Герман усіяко відмежовувався від підтримки будь-яких певних політичних сил і намагався примирити супротивників, що з'явилися в середовищі повсталых. Можливо, саме його внутрішній нейтралітет схилив його взяти на себе виконання дипломатичної місії у Вероні, де він перебував майже два роки (жовтень 1822 – червень 1824). Розв'язана на початку 1824 р. громадянська війна викликала в нього відразу, і він невтомно писав послання до голів протиборчих угруповань, закликаючи всіх до порозуміння.

Політична діяльність митрополита Германа виявилася короткою. Він помер у травні 1826 р. від тифу, незабаром після закінчення III Національних зборів в Ерміоні, не побачивши освяченої ним визвольної боротьби, проте добряче втішився її гіркими плодами, багато з яких він устиг засудити: невинуватого палка участь у військових діях духовенства, перша та друга громадянські війни і, навіть, почати антицерковна політика уряду.

Митрополит Герман був останнім із великих ієрархів Святої Великої Константинопольської церкви, які взяли активну участь у підготовці та проведенні народного повстання 1821 р. Після перемоги революції й утвердження незалежної Грецької держави шляхи Вселенського патріархату і нової Елладської церкви надовго розійшлися, а предостятелі церков могли надалі вирішувати проблеми пастви винятково в політичній площині, займаючись своєю безпосередньою справою – духовною опікою віруючих.

Список використаних джерел:

1. Θωμόπουλος Σ. Ελληνική βιβλιογραφία περί της επαναστάσεως του 1821. 1821–1971. Συμβολαί εις τον εορτασμόν της 150ετηρίδος της Εθνικής Παλιγγενεσίας. – Αθήναι, Αρχηγείον Στρατού, 1971. – 38 σ.
2. Θωμόπουλος Σ. Ελληνική βιβλιογραφία περί της επαναστάσεως του 1821. Αυτοτελείς εκδόσεις 1797–1973. – Αθήναι, 1974. – 82 σ.
3. Θωμόπουλος Σ. Ελληνική βιβλιογραφία της επαναστάσεως του 21. Αυτοτελή έργα 1821–1986. – Αθήναι, 1987. – 380 σ.
4. Θωμόπουλος Σ. Ελληνική βιβλιογραφία της επαναστάσεως του 21. Αυτοτελή έργα 1821–1988. Προσθήκη στην έκδοση του 1987. Μετά παραρτήματος δημοσιευμάτων περιοδικού τύπου (1835–1988). – Αθήναι, 1991. – 285 σ.

5. Σαθάς Κ. Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα: ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού έθνους, 1453–1821. – Αθήναι: εκ της τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, 1869. – 666 σ.

6. Παπαδόπουλος Χ. Ο Λαρίσης-Τρίκης Διονύσιος Β' ο Φιλόσοφος, "ο χλευαστικός επικληθείς Σκυλόσοφος", (1541–1611) // Ηπειρωτικά Χρονικά. – 1933. – Τ. 8. – Σ. 150–188.

7. Batalden, S.K. Catherine II's Greek prelate: Eugenios Voulgaris in Russia, 1771–1806. – New York: Columbia University Press, 1982. – 197 p.

8. Χατζιφώτης Ι. Ανθιμος Γαζής, 1758–1828. Νέα θεώρηση της ζωής και του έργου του με επιλογή κειμένων του και δεκαέξι πίνακες. – Αθήναι: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1969. – 205 σ.

9. Βακαλόπουλος Απ. Ιστορία του νέου Ελληνισμού. – Τ. 6. – Θεσσαλονίκη, 1982. – 1066 σ.

10. Φιλήμονος Ι. Δοκίμιον περί της Φιλικής Εταιρείας. – Εν Ναυπλία: τυπ. Κονταξής, Θ. και Λουλ(κ)άκης, 1834. – 400 σ.

11. Σβόρωνος Ν.Γ. (σε συνεργασία με την Ιωάννα Πετροπούλου). Για την επανάσταση του 1821 // Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας. – Αθήνα, 1982. – Σ. 219–236.

12. Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος), αρχιεπίσκοπος Αθηνών. Η Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως και η Μεγάλη Επανάσταση του 1821 // Θεολογία: Περιοδικόν επιστημονικόν σύγγραμμα, εκδιδόμενο προνοία του Μητροπολίτου Αθηνών Χρυσόστομου. – 1950. – Τ. 21, Τεύχος 3. – Σ. 305–324.

13. Frazee, Ch.A. The Orthodox Church and Independent Greece 1821–1852. – L.: Cambridge University Press, 1969. – 220 p.

14. Ρασιμιάν Σ. Η μεγάλη Εκκλησία στην Αιχμαλωσία. – Αθήνα, 1979. – Τ. 1–2.

15. Κωννου πρεσβυτέρου Οικονόμου. Επιτάφιος λόγος εις τον αιμνήστον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον. Εκφωνηθείς εν Οδησώ εν τη Ρωσική Μητροπόλει της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος / Υπό Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου και Οικονόμου Πρώην διδασκάλου της Φιλολογίας του της Σμύρνης Γυμνασίου, και Πρώτου Ιεροκύριος των Εκκλησιών αυτής τη 19 Ιουνίου 1821. – Εν Μόσχα. Εν τω Τυπογραφείω Αυγούστου Σεμένου, 1821. – 132 σ.

16. Αφορισμός του αιμνήστου Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε' κατά των Ελλήνων επαναστατών του 1821. 1821, εν μηνί Μαρτίω 11. Τυπ. Λ. Δράκου. 8 σ.

17. Καρανικόλας Γ. Ρασοφόροι, συμφορά του έθνους. – Αθήνα, 1985. – 492 σ.

18. Κορδάτος Γ. Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Τ. 2. Η επανάσταση του 1821 (1821–1834). – Αθήνα: "20ος Αιώνας", 1957. – 720 σ.

19. Κορδάτος Γ. Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Τ. 1. Τουρκοκρατία (1453–1821). – Αθήνα: "20ος Αιώνας", 1957. – 640 σ.

20. Πιπινέλης Τ.Ν. Πολιτική ιστορία της Ελληνικής επαναστάσεως. – Εν Παρισίοις: "Αγών", 1927. – 220 σ.

21. Τσιριντάνης Α.Ν. "Εμείς οι Έλληνες: "Γιά μιά ελληνική πορεία με έπιγνωση". – Αθήνα, 1978. – 152 σ.

22. Μαθάς Ζ. Κατάλογος ιστορικός των πρώτων επισκόπων και των εφεξής Πατριαρχών της εν Κωνσταντινουπόλει Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας. – Εν Αθήναις: τυπ. Κορομηλάς, Ανδρέας, 1884. – 349 σ.

23. Γκριτσόπουλος Τ.Α. Ο πατριαρχικός αφορισμός – πραγματικόν αυτού νόημα // Μνημοσύνη. – Τ. 14. – 1998–2000. – Σ. 1–32.

24. Ζήσης Θ. Ζήση Θεόδωρου πρωτοπρεσβυτέρου, Ιεράρχης εθνάρχης, Γρηγόριος Ε', Χρυσόστομος Σμύρνης, Χρύσανθος Αθηνών, Σεβαστιανός Δρυϊνουπόλεως. – Θεσσαλονίκη: Βρυένιος, 2003. – 140 σ.

25. Γεωργαντζής Π.Α. Ο αφορισμός του Αλεξάνδρου Υψηλάντου. Ιστορική και Θεολογική διερεύνηση του θέματος. – Καβάλα, 1988. – 310 σ.

26. Κρικώνης Χ.Θ. Η Ορθόδοξη Εκκλησία πρωταγωνιστής της εθνεγρίας του 1821. (Β. μέρος. Κληρικοί νεομάρτυρες – εθνομάρτυρες). – Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1995. – 190 σ.

27. Γούδας Α. Βίοι παράλληλοι: των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών. Τ. 5. – Εν Αθήναις: τυπ. Φιλαδελφείας, Χ. Νικολαΐδου, 1872. – 439 σ.

28. Καμπούρογλου Δ.Γ. Σημείωμα περί των θανατοθέντων εν Κωνσταντινουπόλει από του Μαρτίου μέχρι Ιουλίου 1821 // Φιλολογικόν παράρτημα εφημερίδος "Αθήναι". – Τ. 1, 1908. – Σ. 17–19.

29. Πρωτοψάλτης Εμ. Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821. – Αθήναι: Ένωσις Κυπρίων Ελλάδος, 1971. – 108 σ.

30. Βακαλόπουλος Απ. Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τ. 2: Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη. – 2000. – 600 σ.

31. Ζήσης Θ.Ν. Ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε' στη συνείδηση του γένους. Θεσσαλονίκη, Αφοι Κυριακίδη, 1986. – 275 σ.

32. Γιανναροπούλου Ι., Γκριτσόπουλος Τ. Εισαγωγή εις τα απομνημονεύματα του Παλ. Πατρών Γερμανού / Απομνημονεύματα: Παλαιών Πατρών Γερμανού / Φωτοτυπική επανέκδοσις (εκ της β' εκδόσεως), Επιμέλεια-Εισαγωγή-Ευρετήριο Ιωάννας Γιανναροπούλου, Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου. – Αθήναι, 1975. – 234 σ.

33. Απομνημονεύματα / Παλαιών Πατρών Γερμανού. Αθήνα: Βεργίνα, 1996. 189 p. (Δρομέυς, 1996. 216 σ.) Ανατύπωση. Πρωτότυπη έκδοση: Εν Αθήναις: Εκ του τυπ. Σπύρου Τσαγγάρη, 1900.

34. Παπαδόπουλος Ν. Γερμανού Παλαιών Πατρών ανέκδοτα (πολεμικά, διπλωματικά σελίδες, σύλληψις, πορεία και επιτροπεία της επισκοπής Κερνίτζης – Καλβρύτων). – Αθήνα, 1969. – 52 σ.

35. Σκαρίμπας Γ. 21 και αλήθεια. Τ. 1. Αθήνα: Κείμενα, 1971. 152 σ.; Αθήνα, Κάκτος, 1975. 2 τ.

36. Rouqueville F.-C.-H.-L. Ιστορία της Ελληνικής επανάστασεως ήτοι, Η αναγέννησις της Ελλάδος: μετάφρασις νέα συμπληρωμένη, με 50 χρωματιστάς εικόνας εκ της Παναθηναϊκής του Μονάχου. Εν Αθήναις: Εκδοτικόν γραφείον Κωστή Χαϊρόπουλου, 1901. – 1023 p.

37. Φραντζής Α. Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος, αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το έτος 1835, διηρημένη εις τόμους τρεις / συγγραφέια παρά Αμβρόσιου Φραντζή ... και εκδοθείσα παρ'αυτού προς χρήση των Ελλήνων προσφωνηθείσα δε τω μεγαλειωτάτω βασιλεί της Ελλάδος Όθωνι τω Α'. Εν Αθήναις: εκ της τυπογραφίας Η Βιτώρια [sic] του Κωνστ. Καστόρχη και συντροφίας, 1839–1841. 4 vols. in 3.

References:

1. THOMOPOYLOS, S. (1971) *Ellenike bibliografia peri tes epanastaseos toy 1821. 1821–1971. Symbolai eis ton eortasmon tes 150 eteridos tes ethnikes Paliggenesias*. Athens: Arhegeion Stratou.
2. THOMOPOYLOS, S. (1974) *Ellenike bibliografia peri tes epanastaseos toy 1821. Autoteleis ekdoseis 1797–1973*. Athens: Arhegeion Stratou.
3. THOMOPOYLOS, S. (1987) *Ellenike bibliografia tes epanastaseos toy 21. Aytotele erga 1821–1986*. Athens: Syllogos pros Diadosin Ofelimon Biblion.
4. THOMOPOYLOS, S. (1991) *Ellenike bibliografia tes epanastaseos toy 21. Autotele erga 1821–1988. Prosthete sten ekdose toy 1987. Meta parartematos demosieymaton periodikou typoy (1835–1988)*. Athens: Syllogos pros Diadosin Ofelimon Biblion.
5. SATHAS, K. (1869) *Toyrkokratoumene Ellas: istorikon dokimion peri ton pros apotinaxin toy Othomanikou zygyou epanastaseon toy Ellenikou ethnoys, 1453–1821*. Athens: ek tes typografias ton teknon Andreoy Koromela.
6. PAPAPOYLOS, H. (1933) 'Ο Larises Trikes Dionysios o Filosofos, "o hleyastikos epikletheis Skylosofos", (1541–1611). *Epeirotika Hronika*. 8, p. 150–188.
7. BATALDEN, S.K. (1982) *Catherine II's Greek prelate: Eugenios Voulgaris in Russia, 1771–1806*. New York: Columbia University Press.
8. HATZIFOTES, I. (1969) *Anthimos Gazes, 1758–1828. Nea Theorese tes zoes kai toy ergoy toy me epiloge keimemon toy kai dekaexi pinakes*. Athens: Bibliopoleion tes Estias.
9. BAKALOPOYLOS, AP. (1982) *Istoria toy neoy Ellenismou. T. 6*. Thessaloniki: Ekdotikos oikos Ant. Stamoule.
10. FILEMONOS, I. (1834) *Dokimion peri tes Filikes Etaireias*. Nafplio: typ. Kontaxes.
11. SBORONOS, N.G. (1982) *Gia ten epanastase toy 1821*. In: Petropoulou Ioann, ed. *Analekta neoellenikes istorias kai istoriografias*. Athens: Themelio. p. 219–236.
12. HRYSSOTOMOS (PAPAPOYLOS), ARHIEPISKOPOS ATHENON (1950). 'Ε Εκκlesia Konstantinoypoleos kai e Megale Epanastase toy 1821. *Theologia: Periodikon epistemonikon sygramma, ekdidomeno pronoia toy Metropolitoy Athenon Hryssotomoy*. 21(3), p. 305–324.
13. FRAZEE, CH.A. (1969) *The Orthodox Church and Independent Greece 1821–1852*. London: Cambridge University Press.
14. RANSIMAN, S. (1979) 'Ε megale Εκκlesia sten Aihmalosia. Athens: Mperhades.
15. ANON (1821) *Konnoy presbyteroy Oikonomoy. Epitafios logos eis ton aeimneston Patriarhen Konstantinoypoleos Gregorion. Ekfonetheis en Odesso en te Rossike Metropolei tes Metamorfoseos toy Soteroy. Ypo Konstantinoy Presbyteroy kai Oikonomoy Proen didaskaloy tes Filologias toy tes Smyrnes Gymnasioy, kai Protoy Ierokyrikos ton Ekkliesion Autes te 19 Ioyniyoy 1821*. Moscow: En to Typografeio Augoustoy Semenoy.

16. ANON (1821) *Aforismos toy aeimnestoy Patriarhoy Gregorioy toy E kata ton Ellenon epanastaton toy 1821*. S.I.: Typ. L. Drakoy.

17. KARANIKOLAS, G. (1985) *Rasoforoi, symfora toy ethnoys*. Athens: Gramme.
18. KORDATOS, G. (1957) *Istoria tes neoteris Elladas. T. 2. E epanastase toy 1821 (1821–1834)*. Athens: "20os Aionas".
19. KORDATOS, G. (1957) *Istoria tes neoteris Elladas. T. 1. Toyrkokratia (1453–1821)*. Athens: "20os Aionas".
20. PIPINELES, T.N. (1927) *Politike istoria tes Ellenikes epanastaseos*. Paris: "Agon".
21. TSIRINTANES, A.N. (1978) 'Εμεis oi Ellenes : "Gia mia ellenike poreia me epignose". Athens: Syzitisis.
22. MATHAS, Z. (1884) *Katalogos istorikos ton proton episkopon kai ton efexes Patriarhon tes en Konstantinoypolei Agias kai Megales toy Hristou Ekkliesias*. Athens: typ. Koromelas, Andreas.
23. GKRISSOPOYLOS, T.A. (1998–2000) *O patriarhikos aforismos – pragmatikon Autou noema. Mnemosyne*. 14, p. 1–32.
24. ZESES, TH. (2003) *Zese Theodoroy protopresbyteroy, Ierarhes ethnarhes, Gregorios E., Hryssostomos Smyrnes, Hryssantos Athenon, Sebastianos Dryinoypoleos*. Thessaloniki: Bryennios.
25. GEORGANTZES, P.A. (1988) *O aforismos toy Alexandroy Ypselantoy. Istorike kai Theologike diereynese toy Thematos*. Athens: Kabala.
26. KRİKONES, H.TH. (1995) 'Ε Orthodoxe Εκκlesia protagonistes tes ethnergias toy 1821. (B. meros. Klerikoi neomartyres – ethnomartyres). Thessaloniki: University Studio Press.
27. GOUDAS, A. (1872) *Bioi paralleloi: ton epi tes anageneseos tes Ellados diaprepsanton andron*. T. 5. Athenais: typ. Filadelfeys, H. Nikolaidoy.
28. KAMPOUROGLOY, D.G. (1908) *Semeioma peri ton Thanatonthon en Konstantinoypolei apo toy Martioy mehri Ioylioy 1821. Filologikon parartema efemeridos "Athenai"*. T. 1, p. 17–19.
29. PROTOPSALTES, Em. (1971) *E Kypros eis ton agona toy 1821*. Athens: Enosis Kypriou Ellados.
30. BAKALOPOYLOS, Ap. (2000) *Istoria toy neoy Ellenismou. T. 2*. Athens: Ekdotikos oikos Ant. Stamoule.
31. ZESES, TH.N. (1986) *O patriarhes Gregorios Este syneidese toy genoys*. Thessaloniki: Afoi Kyriakide.
32. GIANNAROPOULOU, I., GKRISSOPOYLOS, T. (1975) *Eisagoge eis ta apomnemoneymata toy Pal. Patron Germanou*. In: Giannaropoulou Ioann, ed. *Palaion Patron Germanou: Apomnemoneymata*. Athens: Dromon, p. 5–40.
33. PALAION PATRON GERMANOU. (1996) *Apomnemoneymata*. Athens: Bergina.
34. PAPAPOYLOS, N. (1969) *Germanou Palaion Patron anekdota (polemikai, diplomatikai selides, syllepsis, poreia kai epitropeia tes episkopos Kernitzes – Kalbryton)*. Athens: S. n.
35. SKARIMPAS, G. (1971) *21 kai aletheia. T. 1*. Athens: Keimena.
36. POUQUEVILLE, F.-C.-H.-L. (1901) *Istoria tes Ellenikes epanastaseos etoi, e anagenesis tes Ellados: metafrasis nea symplepleromene, me 50 hromatistas eikonas ek tes PinakoThekes toy Monahoy*. Athens: Ekdotikon grafeion Koste Hairopoyloy.
37. FRANTZES, A. (1839–1841) *Epitome tes istorias tes anagenese-Theise-s Ellados, arhomene apo toy etoys 1715 kai legoysa to etos 1835, diereynese eis tomoys treis*. Athens: ek tes typografias E Bitoria [sic] toy Konst. Kastorhe kai syntrofias.

Надійшла до редколегії 18.11.17

Peleshko A., PhD in History Chernukhin Ye., PhD in Philology
Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

THE REPRESENTATIVES OF THE ORTHODOX PRIESTHOOD IN THE HISTORY OF THE GREEKS' STRUGGLE FOR INDEPENDENCE

The purpose of the article is to examine the contribution of the Greek Orthodox Church to the Greeks' struggle against Turkish domination. Main attention is paid to the role of the Orthodox priesthood in the Greek Enlightenment, which had formed a background of the revolution 1821. The activity of the Filiki Eteria organization, which had been founded in Odessa, its connection with Orthodox clergy and its main role in anti-Turkish rebellion are analyzed in the article. Also the historiography discussions about controversial images of Patriarch Gregory V and Metropolitan Germanos are revised. The authors clearly show that the negative images of those persons were formed in publications of leftist historians. For example, Patriarch Gregory V despite his contacts with Filiki Eteria had been obliged to demonstrate loyalty to Turks in public because of his responsibility for all the Christian community in Ottoman Empire. Likewise, it would be a mistake to consider Metropolitan Germanos as an enemy of the Greek Revolution. He had been insisted on necessity to wait propitious internal and external conditions for the Revolution, and all his activity was aimed on the consolidation of the different groups of the rebels.

Key words: Greek Revolution, Orthodox Church, Filiki Eteria, Patriarch Gregory V, Metropolitan Germanos.

УДК 94(37)

О. Руденко, студ.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
Університет Аристотеля, Салоніки, Греція

МЕТОДИ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ В РИМІ ПІЗНЬОРЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДОБИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДІОНА КАССІЯ)

Присвячено аналізу основних методів політичної боротьби в пізній Римській республіці на основі "Римської історії" Діона Кассія Кокцеяна. Зміну принципів політичної діяльності в пізній республіці часто історики розглядають як одну із причин занепаду республіканської системи. У цей час, нарівні із законними традиційними способами політичної боротьби, активно застосовують і нелегітимні методи та махінації, різноманітні маніпуляції для впливу на виборці. Інформація Діона Кассія є предметом визначної наукової цінності, особливо актуальна для вітчизняних антикознавців, адже наявні певні проблеми з перекладом низки книг зазначеного автора. У статті класифіковано найпоширеніші методи, що існували в римському політичному житті, детально розкрито проблему застосування релігійних практик у власних інтересах. Наведено приклади невдалих та успішних спроб застосування сили на римському форумі, тасмних змов та основні наслідки подібних дій, зазначено про сакральність римського магістрата. Особливо розглянуто метод обструкції, що дедалі частіше використовувався римськими діячами й ораторами. Здійснено спробу охарактеризувати ті методи політичних впливів, які де-юре не були забороненими, та водночас могли суперечити установленим практикам чи традиціям римського суспільства. Зосереджено увагу на позиціях Клодія на початку його кар'єри.

Ключові слова: Діон Кассій, політична боротьба, Римська республіка, махінації.

Політична боротьба періоду пізньої Римської республіки залишається об'єктом прискіпливої уваги істориків-антикознавців. При аналізі подій I ст. до Р. Х. дослідники зазвичай спираються на праці Юлія Цезаря, Цицерона, Тацита, Діона Кассія, біографії Плутарха і Светонія Транквілла, дещо рідше – Веллея Патеркула. Багато в чому події зазначених років сприяли подальшому поширенню в Римі різних нелегітимних методів політичної боротьби, що визначило подальший вектор політичного розвитку держави. Саме цей період був початком діяльності першого триумвірату, часом появи на політичній арені Публія Клодія і його протистояння із "батьком вітчизни" Цицероном.

У цій статті "Римська історія" Діона Кассія є для нас основним об'єктом уваги. Це можна пояснити двома обставинами: по-перше, саме там детально й у хронологічній послідовності описано боротьбу між провідними політичними діячами періоду 65–58 рр. до Р. Х.; по-друге – існують певні проблеми для вітчизняних істориків у роботі із зазначеним джерелом. Наразі існують лише переклади окремих книг Діона російською мовою: 54–80 книг із давньогрецької за редакції О.В. Махлаюка та 36–37, 48 книг й окремих уривків інших книг з англійської мови. Українського перекладу дотепер так і не було здійснено. Професійний переклад англійською з мови оригіналу був зроблений іще в межах серії Loeb Classical Library (3 том із 36–40 книгами видано в 1914). Відповідно, 38 книгу українською або російською мовою донині не перекладено, що також певним чином актуалізує нашу статтю.

Праці Діона Кассія – одне з головних джерел у роботі більшості дослідників періоду пізньої Римської республіки. Особливої наукової ваги "Римська історія" Діона Кассія набула в роботах і статтях Е. Груена, Е. Лінтотта, Є. Ліндерскі, О. Якобсона, Г. Моурітсена, що присвячені політичній боротьбі пізньореспубліканської доби [3, 9, 10, 11, 15]. Т. Валінга та В. Каретнікова в контексті політичного життя досліджують явище *ambitus* та законодавчу боротьбу із ним, відзначаючи постійність зазначеного процесу [2, 13]. Заслугують уваги роботи А. Ковалю, присвячені діяльності Гнея Помпея та Першого триумвірату, особливо в контексті використання праць Діона [5, 6, 7]. Переклади та коментарі до частини книг Діона Кассія здійснили М. Рейнгольд та О. Махлаук [4, 13]. Безпосередньо методи політичної боротьби в Пізній республіці на основі матеріалів Діона Кассія та інших джерел, а також стосунки плебсу і провідних діячів розглянув у своїй праці Г. Моурітсен [11]. Ф. Піна Поло зазначає про вплив суспільної думки й

ораторства на наслідки голосувань за більшість законопроектів чи постанов у досліджувану добу [12].

Метою дослідження є аналіз найпоширеніших засобів політичної діяльності римських діячів у період 65–58 рр. до Р. Х., спираючись на "Римську історію" Діона Кассія Кокцеяна. Завдання нашої статті – встановити різновиди політичної боротьби в Римській республіці впродовж 65–58 рр. до Р. Х. і їх класифікувати, зосередити увагу на змові Катіліни, посиленні позицій Клодія та з'ясувати роль релігійних чинників у політичному житті тогочасного Риму. Ці питання є доволі контраверсійними, адже особиста позиція античного автора могла суттєво впливати на підбір фактів та висвітлення діяльності окремих політиків. Однак методи політичної боротьби та пропаганди, зокрема, є важливим чинником у житті республіканського Риму, особливо коли йдеться про роки, що передували утворенню першого триумвірату.

Огляд подій автором у 37 та 38 книгах фокусується на кількох провідних моментах: військових здобутках Помпея в Азії і завершенні війни з Мітридатом; політичній агітації та впливах ораторів на населення; створенні союзу між Цезарем, Помпеем та Крассом; прийнятті земельного закону Цезаря; вигнанні Цицерона з Риму; політичній боротьбі окремих діячів у зазначений період; війнах Цезаря з гелльветами й Аріовістом.

Взаємовідносини безпосередньо між учасниками першого триумвірату та методи їхнього політичного впливу нібито не є головним об'єктом уваги автора, проте насправді їм приділено значну увагу в 37 і 38 книгах. Більше того, автор значною мірою розкриває найбільш поширені методи політичної боротьби в зазначені роки, розповідаючи про вчинки діячів із різних таборів. Важливо зауважити, що перелік згаданих Діоном Кассієм методів не є вичерпним, адже для повного аналізу необхідно використовувати й інші джерела – праці Веллея Патеркула, Апіана, Плутарха, Светонія Транквілла, а також археологічні знахідки. Однак скласти уявлення в загальних рисах і деталізувати окремі проблеми політичного життя Пізньої республіки завдяки Діону Кассію вбачається цілком можливим. У Діона Кассія наявна інформація не лише про відверті політичні махінації, а й про приховані маніпуляції та цілком законні методи боротьби.

Період Пізньої республіки був одним із найнапруженіших етапів римської історії. Значною мірою так сталося через поєднання активної експансіоністської зовнішньої політики на Сході, у Галлії та Іспанії і постійної боротьби між різними угрупованнями й окремими діячами безпосередньо в Римі. У загальних рисах тогочасну політичну ситуацію в Римі можна охарактеризувати як таку, що

дедалі частіше ускладнювалася політичними махінаціями (для їх позначення використовувався термін *ambitus*), підпільними інтригами та навіть застосуванням сили. У цьому полягала певна слабкість республіканської системи, про що зазначає О. Якобсон [15, с. 301].

Проте всі тогочасні методи політичної боротьби можна умовно поділити на три основні типи: *легальні*, що передбачали публічні виступи, агітацію, використання клієнтелли, підтримку впливових друзів тощо [11, с. 97]; *нелегітимні* – підкуп виборців, наклеп, використання сили і зброї на форумі, тобто все те, що підпадало під визначення *ambitus* [14, с. 426–428]; *незаборонені законом*, однак такі, що могли негативно вплинути на інших політиків чи їхній статус: маніпуляції, політичні змови, таємні союзи, порушення традицій, залякування, погрози, публічне приниження опонентів, судові позови та справи – загалом, інтерпретація можлива різними шляхами [11, с. 100]. Кваліфікувати останні методи дещо складніше, адже вони не були заборонені законом, однак у контексті римських політичних традицій не завжди були прийнятні суспільству.

Римську політичну еліту 60-х рр. I ст. до Р. Х. не можна назвати наскрізь корумпованою – серед них був і Квінт Цецилій Метелл Целер, відомий за його вірність традиціям, і Катон Молодший, відомий своїм дотриманням законів і ustalених порядків; неабиякого впливу викриттям незаконного збагачення і підкупів у судовій сфері досяг і Цицерон. Однак, якщо легітимні методи політичної боротьби і досягнення магістратур доволі добре розглянуті в історіографії, то нелегітимні перебувають під увагою науковців лише останні два-три десятиліття [1, 2, 7, 9, 15].

У цей час для позначення протиправних дій під час виборчого процесу використовують термін *ambitus* [2, с. 115–117; 10, с. 1–3; 14, с. 411–413]. Найпоширенішим прикладом *ambitus* зазначеного періоду був підкуп виборців [10, с. 1–2]. Для протистояння цьому і, головним чином, аби усунути впливи Катіліни, у 64 р. до Р. Х. було ухвалено закон про додаткове покарання за підкуп вигнанням на 10 років (Dio. 37, 29.1). Детальніше способи підкупу виборців охарактеризував Є. Ліндерскі [9, с. 108–111]. У Діона Кассія стосовно хабарів є згадки щодо Клодія та його роздачі зерна народу для отримання підтримки в протистоянні з сенатом (Dio. 38, 30.1; Dio. 38, 13.1).

Основні методи політичної боротьби передбачали й ті, які не завжди підлягають чіткій класифікації. Зокрема, це ті дії, коли "...Цезар налаштував Клодія проти Цицерона", спроби сенаторів видалити ім'я Метелла Непота із закону, надання Цезарем різноманітних послуг Помпею та Крассу, інсинуації Помпея проти Цезаря, впливи дружніх стосунків на політику (Dio. 38, 12.1; Dio. 38, 14.3; Dio. 37, 51.3; Dio. 37, 54.2–4; Dio. 38, 15.3; Dio. 38, 16.1). Нерідко політики переходили до задобрювання натовпу різними вчинками чи підтримкою улюбленців плебсу (Dio. 37, 20.6; Dio. 37, 22.1; Dio. 37, 23.2; Dio. 37, 38.1–2; Dio. 38, 4.6; Dio. 38, 5.3; Dio. 38, 30.4). Про впливи таких дій і використання цього Клодієм зазначає і Г. Мууртсен [9, с. 97–98, 142]. Публічна поява Цицерона в панцирі і з друзями під час розкриття змови Катіліни теж посприяла упередженому ставленню народу до Катіліни (Dio. 37, 29.4). Помпей застосовував погрози проти інших сенаторів і заявляв, що звернеться по допомогу до плебсу (Dio. 37, 50.5), а щодо Метелла Непота відомо, що він планував скористатися безладом для отримання влади (Dio. 37, 43.1). Емоції натовпу неодноразово використовувалися впливовими діячами і в попередні, і в наступні роки [11, с. 51].

Не менше прикладів боротьби в Діона Кассія зустрічаємо ми й у випадках із застосуванням сили. Так, Катіліна іще до початку повномасштабного повстання, зібравши невеликий загін, планував "...убити Цицерона та кількох інших видатних людей прямо в день виборів". (Dio. 37, 29.2). Подальші плани змовників перебачали застосування насильства, із чим консулу Цицерону довелося боротися за допомогою війська (Dio. 37, 35.3). Відомо про спробу Цицерона та Лукулла організувати замах на Цезаря та Помпея та про намагання Цезаря посадити Катона до в'язниці, що наштовхнулося на опір низки сенаторів (Dio. 38, 9.2; Dio. 38, 3.2). Усе це тільки сприяло подальшій ескалації напруженості в політичному житті [8, с. 84].

Неодноразово масштабні білки трапилися на форумі, про що зазначає Діон (Dio. 38, 30.2). Особливість цих випадків полягає не тільки в тому, що пролиття крові на форумі було злочином проти традицій, а ще й те, що форум сам по собі був священним місцем, а посадові особи (консули, народні трибуни) перебували під особливою охороною держави і лікторів. Однак це не завадило трибунам Катону і Квінту Мінуцію в 62 р. до Р. Х. зупинити іншого народного трибуна Метелла Непота, який усупереч трибунському вето продовжував зачитувати документ про виклик Помпея з Азії для подолання кризи [5, с. 15]. Коли ж Метелл продовжив говорити, йому затисли рота, а згодом почалася бійка "з кийками, камінням і навіть мечами, до якої приєднувалися іще люди" (Dio. 37, 43.1–3). Фактично, сам Метелл зневажив закон, проігнорувавши вето, та водночас й інші трибуни (а тим паче присутній плебс) не мали права ігнорувати недоторканність народного трибуна. Щоправда, Метелл іще раз порушив закон, залишивши межі Риму під час свого трибунату (Dio. 37, 43.4). Історія ж із Метеллом не завершилася – інший трибун посадив його до в'язниці, заборонив заходити до нього, на що Метелл наказав "розібрати стіну в'язниці, аби сенат міг увійти через неї" (Dio. 37, 50.1–2). Хоча інформація щодо нелегітимних методів політичної боротьби загалом наявна і в інших джерелах, проте Діон Кассій детально конкретними прикладами найпоширеніші методи.

До останнього типу способів протидії невідгидних певній стороні або політику рішень відзначається й обструкція (лат. *obstructio*). Обструкція – створення перепон до обговорення, ухвалення законів або рішень, яке здійснюється де-факто легально. Наприклад, це неодноразові приклади задовгих промов, внаслідок чого народні збори доводилося закривати [6, с. 173]. Діон також описує неодноразові заходи Лукулла під час протистояння з Помпеєм: "...вимагаючи, аби той представляв на затвердження все зроблене по одному пункту або окремо, а не вимагав затвердити усі свої розпорядження одразу" (Dio. 37, 46.5; Dio. 37, 49.3). Відомо, що "оптимати" заважали ставити пропозиції Помпея на голосування, проте чіткий механізм у даному випадку невідомий (Dio. 37, 49.2). Через активну протидію того ж Метелла розпорядженням Помпея і суперечки про кожен їхній пункт, що затягувало процес голосування, народний трибун посадив Метелла до в'язниці, про що ми зазначали вище (Dio. 37, 50.1).

Схожа історія трапилася й у випадку із протистоянням Бібула та Цезаря – спершу той спробував перешкодити голосуванню за допомогою трибунів, згодом – проголосив священний період до кінця року (!), аби не допустити ухвалення закону (Dio. 38, 6.1) – цим самим було паралізоване все суспільно-політичне життя Риму [6, с. 173–174]. Щоправда, суперечки все-ж перейшли у фізичну площину: Бібула скинули зі сходинок, фасції лікторів зламали, а "трибуни нарівні з іншими отримали

пошкодження і рани" (Dio. 38, 6.2). Спроби анулювати земельний закон Цезаря в сенаті завершилися добровільним усамітненням Бібула вдома і постійним нагадуванням консулу Юлію Цезарю про священний період до кінця року (Dio. 38, 6.4–6).

Вище ми згадували про своєрідний метод обструкції – використання релігійних заборон або традицій. Річ у тому, що несприятливі знамення могли повпливати на проведення народних зборів – через це їх могли скасувати (Dio. 37, 25.1–2). Аналогічно, релігійні причини "оптимати" використали в судовій справі проти Публія Клодія через те, що "...за його дій обряди не були проведені належним чином і їх необхідно повторити" (Dio. 37, 46.1). Заслуговує на увагу, у зазначеному контексті, і спроба Цезаря видалити ім'я Катутла із храму Юпітера та доручити добудову храму Помпею (Dio. 37, 44.1). Метелл Целер, який був одночасно авгуром і претором, також відзначився у застосуванні релігійних забобон. Під час суду над Рабірієм було здійснено низку процедурних порушень, тож, щоб уникнути винесення вироку, Метелл спустив військовий прапор на Янікулі, чим унеможливив прийняття будь-яких рішень (Dio. 37, 27.3). В історіографії побутує думка про органічне поєднання ширих вірувань римлян у несприятливі передбачення та використання релігійних мотивів у власних політичних цілях. До речі, Клодій виступив і проти цих традицій, коли встановив порядок, що "...жоден із магистратів не може спостерігати будь-яких знаків із неба у дні, коли на народних зборах будуть поставлені будь-які питання для голосування" (Dio. 38, 13.5–6). Несприятливими знаменнями і сам Діон Кассій пояснював ті біди, які в цей час спіткали Римську державу: "...так що будь-хто, навіть профан, мав зрозуміти, що вони (знамення – О. Р.) означають" (Dio. 37, 25.1–2). Прикладом схожого впливу був заклик змінити свій одяг на знак трауру після вигнання Цицерона (Dio. 38, 16.1).

Вагомий вплив на ставлення плебсу до політиків та формування суспільної думки здійснювали пропаганда та чутки, що про них поширювалися [7, с. 176–177; 12, с. 75–77, 85–86]. Зокрема, про Катіліну ходили чутки, що той "приніс у жертву хлопчика і, промовивши клятви над його нутрощами, з'їв їх разом з усіма" (Dio. 37, 30.3). Аналогічно, тільки в Діона Кассія ми знаходимо інформацію про те, що Красс теж належав до змовників (Dio. 37, 35.1–2). Усі ці чутки й інформацію вміло використав Цицерон, коли "...сам він скликав сенат і, підбурюючи та залякуючи його членів, переконав засудити арештованих на смертну кару" (Dio. 37, 35.4).

У діяльності Публія Клодія вражає ще один факт – зневага до усталених споконвічних традицій республіканського Риму. Прикладом цього була спроба зняти заборону патриціям займати посаду народного трибуна, заборону, що існувала ще від часу виникнення посади – 494 р. до Р. Х. Діон Кассій передає, що хоча Клодію здійснити цього наміру і не вдалося, однак тому "...вдалося переконати кількох осіб, що посідали цю посаду, запропонувати, щоб патриції теж могли приймати її" (Dio. 37, 51.1). Власне, неодноразове ігнорування і публічна зневага до традицій політичного та релігійного життя були характерними для Клодія. Однак навіть спроба зруйнувати 400-річну заборону вкотре свідчить про занепад римських політичних традицій. Активний супротив цим діям Клодія чинив Метелл, який і не дав йому змоги одразу ж посісти трибунат після переходу до плебейського стану, оскільки "перехід Клодія з патриціїв у плебеїв не відповідав звичаю" (Dio. 37, 51.2).

Праця Діона Кассія є одним із головних джерел щодо подій 60-х – початку 50-х рр. до Р. Х. у Римі. У хронологічному порядку та із важливими деталями автор

описує найбільш резонансні події внутрішньо- та зовнішньополітичного життя Римської республіки в період її кризи. Важливо зауважити, що, хоча безпосередньо класифікація способів політичної боротьби не була основним завданням автора, однак завдяки Діону ми отримуємо значний перелік прикладів дій римських політичних діячів. Загалом, можна виокремити три провідні типи зазначених методів: легітимні та які відповідали традиціям, нелегітимні, що підпадали під визначення *ambitus* та де-юре незаборонені, однак які суперечили усталеним практикам і традиціям республіканського Риму. Користувалися всіма типами політичних впливів і "популяри", й "оптимати". Зокрема, з інших джерел про зазначений період (Плутарх, Аппіан) відомо також, що Марк Порцій Катон Молодший і Марк Туллій Цицерон також не уникали даних способів заради досягнення власних цілей. Важливим чинником у політичній боротьбі став релігійний, особливо коли його починали використовувати маніпулятивно – закриваючи народні збори чи оголошуючи священний період. Водночас, при розгляді методів політичних впливів ми зіштовхуємося із проблемою їхнього трактування, адже з висоти сучасності складно встановити рівень маніпуляції тими чи іншими забобонами та дотриманням традицій.

Врешті-решт, поширення нелегітимних методів політичної боротьби і махінацій у цій сфері призвело до того, що в суспільстві став очевидним стан римських справ. Це стало помітним навіть у знаменнях: "Однак Небеса бачили їх діяння і тут же дуже явно показали людям, здатним розуміти такі знаки, усе, до чого призведуть їхні дії" (Dio. 37, 58.2). Складний комплекс чинників політичного життя 60-х – початку 50-х рр. I ст. до Р. Х. був однією із причин утворення першого триумвірату і подальшої ескалації напруженості в Римській державі.

Перспективним продовженням цієї теми може бути дослідження найпоширеніших методів політичної боротьби пізньореспубліканського періоду на основі інших джерел та порівняння їх із даними Діона Кассія. Заслуговує уваги і думка про необхідність повноцінного україномовного перекладу "Римської історії" із докладним науковим коментарем.

Список використаних джерел:

1. Васильев А.В. Магистратская власть в Риме в республиканскую эпоху: традиции и инновации : автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история" / А.В. Васильев. – СПб, 2014. – 19 с.
2. Каретникова В.А. *Ambitus*: нелегитимные методы борьбы за магистратуры в Римской Республике / В.А. Каретникова // *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. – 2007. – № 20. – С. 114–124.
3. Каретникова В.А. *Nomines novi*: проблема доступа к консулату в I в. до н. э. / В.А. Каретникова // *Проблемы истории, филологии, культуры*. – РАН, М.; Магнитогорск; Новосибирск, 2011. – № 1 (31). – С. 3–10.
4. Кассий Дион Коккейан. *Римская история*. Книги LI–LXIII / пер. с древнегреч. А.В. Махлаюка, К.В. Маркова, Е.А. Молева и др.; под ред. А.В. Махлаюка. – СПб: Нестор-История, 2014. – 680 с.
5. Коваль А.П. Діяльність антипомпеянської опозиції в Римі з 66 по 63 рр. до Р.Х. / А.П. Коваль // *Український історичний збірник*. – 2015. – Вип. 15. – С. 6–16.
6. Коваль А.П. Перший Триумвірат: процес утворення та початковий етап діяльності / А.П. Коваль // *Проблеми гуманітарних наук*. Історія. – 2016. – Вип. 38. – С. 166–179.
7. Коваль А.П. Політична боротьба Гнея Помпея Великого за затвердження його розпоряджень на Сході в 62–60 рр. до Р.Х. / А.П. Коваль // *Етнічна історія народів Європи*. – 2015. – Вип. 46. – С. 174–180.
8. *Aspects of Roman history 82 BC-AD 14: a source-based approach* / Hilary Swain and Mark Everson Davies. – L. and N. Y., 2010. – 447 p.
9. Linderski J. *Buying the Vote: Electoral Corruption in the Late Republic* / J. Linderski // *Roman Questions. Selected Papers*. – Stuttgart, 1995. – P. 107–114.
10. Lintott A. *Electoral Bribery in the Roman Republic* / A. Lintott // *Journal of Roman Studies*. – 1990. – Vol. 80. – P. 1–16.
11. Mouritsen H. *Plebs and Politics in the Late Roman Republic* / H. Mouritsen. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 172 p.
12. Pina Polo F. *Frigidus rumor: the creation of a (negative) public image in Rome* / Francisco Pina Polo // *Private and Public Lies. The Discourse of Despotism and Deceit in the Graeco-Roman World. Impact of Empire* /

ed. by Andrew J. Turner, James H. Kim On Chong-Gossard and Frederik Juliaan Vervaeke. – Leiden; Boston, 2010. – 439 p.

13. Reinhold M. From Republic to Principate. A historical commentary on Cassius Dio Roman history Books 49-52 (36–29 B.C.) / M. Reinhold. – Atlanta: Scholars Press, 1988. – 261 p.

14. Wallinga T. Ambitus in the Roman Republic / T. Wallinga / *Revue internationale des droits de l'antiquité*. – 1994. – № 41. – P. 411–446.

15. Yakobson A. Traditional political culture and the people's role in the Roman republic / Alexander Yakobson // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 2010. – Bd. 59, H. 3. – P. 282–302.

References:

1. VASIL'EV, A.V. (2014) *Magistratskaya vlast' v Rime v respublikanskuyu epohu: tradicii i innovacii*. Abstract of unpublished thesis (Ph.D.). St. Petersburg.

2. KARETNIKOVA, V.A. (2007) Ambitus: nelegitimnye metody bor'by za magistraturu v Rimskoj Respublike. *IVS ANTIQUUM. Drevnee pravo*, № 20, p. 114–124.

3. KARETNIKOVA, V.A. (2011) Homines novi: problema dostupa k konsulatu v I v. do n.e. *Problemy istorii, filologii, kul'tury*, № 1 (31), p. 3–10.

4. MAHLAYUK, A.V. et al. (2014) *Kassij Dion Kokkeyan. Rimskaja istorija. Knigi LI-LXIII*. SPb.: Nestor-Istorija.

5. KOVAL, A.P. (2015) Diialnist antypompeianskoi opozytsii v Rymi z 66 po 63 rr. do R.H. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, vyp. 15, p. 6–16.

6. KOVAL, A.P. (2016) Pershyi Triumvirat: protses utvorennia ta pochatkovyi etap diialnosti. *Problemy humanitarnykh nauk. Istorija*, vyp. 38, p. 166–179.

7. KOVAL, A.P. (2015) Politychna borotba Hneia Pompeia Velykoho za zatverdzhennia ioho rozporiadchen na Skhodi v 62-60 rr. do R.H. *Etnichna istoria narodiv Yevropy*, vyp. 46, p.174–180.

8. SWAIN, H., DAVIES M. (2010) *Aspects of Roman history 82 BC-AD 14: a source-based approach*. London and New York.

9. LINDERSKI, J. (1995) Buying the Vote: Electoral Corruption in the Late Republic. In: *Roman Questions. Selected Papers*. Stuttgart, p. 107–114.

10. LINTOTT, A.W. (1990) Electoral Bribery in the Roman Republic. *Journal of Roman Studies*, vol. 80, p. 1–16.

11. MOURITSEN, H. (2004) *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press.

12. PINA POLO, F. Frigidus rumor: the creation of a (negative) public image in Rome / Francisco Pina Polo // *Private and Public Lies. The Discourse of Despotism and Deceit in the Graeco-Roman World. Impact of Empire* / Edited by Andrew J. Turner, James H. Kim On Chong-Gossard and Frederik Juliaan Vervaeke, Leiden, Boston, 2010, 439 p.

13. REINHOLD, M. (1988) *From Republic to Principate. A historical commentary on Cassius Dio Roman History Books 49-52 (36–29 B.C.)*. Atlanta: Scholars Press.

14. WALLINGA, T. (1994) Ambitus in the Roman Republic. *Revue internationale des droits de l'antiquité*, № 41, p. 411–446.

15. YAKOBSON A. (2010) Traditional political culture and the people's role in the Roman republic. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 59, H. 3, p. 282–302.

Надійшла до редколегії 17.11.17

O. Rudenko, student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki, Greece

THE METHODS OF POLITICAL STRUGGLE IN THE LATE REPUBLIC PERIOD: ON THE MATERIALS OF DIO CASSIUS

The article is dedicated to the analysis of the main methods of political struggle in Late Roman republic based on Dio Cassius' Kokkeianos "Roman history". The change of the main principles of political activities in late Republic are often considered by historians to be one of the reasons for the decline of the republican system. At this time along with legal traditional methods of political struggle are actively used also both illegal methods and political practices, various manipulations to influence people. Information by Dio Cassius is an object of outstanding scientific value, especially actual for Ukrainian historians of antique world due to some existing problems with translation of a number of books by this author. Here are classified the most common methods, that existed in Roman political life, the problem of using of religious practices in somebody's own interests is shown in detail.

In addition, the examples of both unsuccessful and successful attempts of using force at the Roman Forum, secret conspiracies and the main consequences of such actions are shown, it is mentioned about the sacredness of Roman magistrate. Apart it is also noticed about the method of obstruction that was increasingly used by Roman politics and orators. It is made an attempt to characterize all those methods of political influences, that were not prohibited de jure, at the same time they could counter the established practices or the traditions of roman society. An attention is focused on the positions of Clodius on the beginning of his career.

Key words: Dio Cassius, political struggle, the Roman republic, political practices.

УДК 94(477.46)=(411.16):330.3(045)

Ю. Руденко, вискл.
Київський кооперативний інститут бізнесу і права, Київ, Україна

ВНЕСОК ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЗОЛОТОНІЩИНИ

Єврейське населення міста Золотоноша зробило значний внесок у соціально-економічний і культурний розвиток краю. Результати діяльності досить переконливі, щоб про це стверджувати. Усі галузі промисловості міста почали розвиватися завдяки підприємливому і професійному підходу єврейських власників до організації виробництва. Новостворені підприємства потребували робочих рук, забезпечили зайнятість жителів міста і приміських сіл. Торгівля і фінансово-кредитна діяльність сприяли розгортанню індустріалізації міста Золотоноші. У статті розглянуто розвиток економіки міста, внаслідок чого з'явилися новобудови, заклади освіти і культури, медичні установи, аптеки. Показано ключові позиції єврейського населення у громадсько-політичному житті краю. Висвітлено стан літератури, архітектури, мистецтва, видавничої справи, які доповнили модернізаційні процеси в місті. Продемонстровано діяльність єврейського населення Золотоноші, серед якого відомі світу науковці, спортсмени, кінорежисери, артисти.

Ключові слова: євреї, Золотоноша, економіка, громадсько-політичне життя, культурний розвиток.

В історії багатьох націй і народів, які мирно співіснують на теренах нашої Батьківщини, чільне місце посідає історія євреїв, як невід'ємної частини історії Української держави. Одним із шляхів глибокого вивчення загальної картини є опрацювання матеріалів окремих регіонів. Особливої уваги заслуговує єврейська історія м. Золотоноші, яке в минулому можна назвати єврейським містечком. Спеціальне дослідження проблеми значно доповнить відому інформацію, дозволить виокремити особливості перебування та діяльності єврейського населення краю.

Значною мірою наше дослідження спирається на праці О. Силки [10], М. Пономаренка [9]. Важлива інфо-

рмація для дослідження нашої теми міститься у хрестоматії з історії Черкащини [8]. Досить актуальними та цікавими є статті електронних ресурсів, зокрема історико-генеалогічної бази даних України Бекет [1, 3, 4]. Потрібно зазначити, що у нинішніх наукових роботах розглядають загальні питання обраної для дослідження теми. Сучасні дослідження відзначаються передусім фаховою відповідальністю. Автори намагаються не тільки вразити читача новими фактами, але й глибоко проаналізувати їх через призму тогочасних політичних, економічних і соціокультурних обставин. До цієї категорії варто віднести працю П.-Р. Маґочія та

Й. Петровського-Штерна [7]. Продовжуючи їхню роботу, ставимо за мету детальніше розглянути та визначити внесок єврейського населення в соціально-економічний розвиток Золотоніщини, який на сучасному етапі фактично не з'ясований.

Поява євреїв на території України сягає глибокої давнини. Становлячи значну частину етнічного населення Боспорського царства, яке на початку нової ери вело жваву торгівлю зі слов'янськими племенами, вони втікали зі зруйнованого арабами Хорезму та селилися на давньоруських землях. Розширення торгових відносин євреїв і християн сприяло їхньому зближенню. Проживали євреї в містечках, які уособлювали поєднання своєрідного побуту, релігійної та національно-культурної відокремленості єврейської общини. З часом назва містечок стала уособленням провінційності й обмеженості. У XII–XVII ст. відбувається активний розвиток Польського королівства, створюються умови для переселення на українські землі торговців – іммігрантів з європейських держав. Серед них було багато і євреїв, які об'єднувалися в общини. На початку XVII ст. такі общини існували і на Правобережній Черкащині – у Корсуні, Умані. Отримуючи від польського уряду привілеї, що відповідали змісту Магдебурського статуту, вони поступово змішувалися з євреями, які тут проживали з давньоруських часів. Іммігранти займалися торговими справами, ремісництвом і кредитно-грошовими операціями. Місцеві феодалі використовували їх як посередників у торгових справах. На території України в період із середини до початку XX ст. була зосереджена одна третина світового єврейства [8, с. 34].

Євреї переважно проживали в містах. Порівняно з корінним населенням їх була значно більша кількість, тому іудейські громади помітно впливали на соціально-економічний розвиток міст і містечок Черкащини. Єврейський чинник української економіки був настільки настирливий, всюдисущий і невтомний у досягненні своєї мети, що робилися неодноразові спроби стримати його агресивну активність.

Документи засвідчують появу євреїв у Золотоноші в 1576 р. Саме місто тоді було опорним пунктом у війні з монголо-татарами. Золотоноша розміщена на лівобережній дніпровській низовині, а річка Золотоношка ділить місто на дві частини. Це створювало зручне оборонне і географічне положення [4].

Серед козаків, які переселялися із Правобережної України на Золотоніщину, були і хрещені євреї. Нерідко обставини змушували так чинити євреїв, особливо в роки Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Війна проти польських магнатів під проводом Богдана Хмельницького була спрямована і проти євреїв-орендарів і шинкарів. У цей період було знищено десятки єврейських общин. Якраз ця обставина і змушувала втікачів-євреїв, рятуючи своє життя, поповнювати ряди козаків.

Упродовж XVIII ст. євреї відігравали дедалі важливішу роль в економічному житті Золотоніщини. Євреї розвивали торгівлю, переважали на ринках і ярмарках, створювали місцеві промисли, виробляли алкоголь, продавали і перевозили ліс, зерно. Це активізувало контакти між євреями і не євреями, що призвело до розмивання культурних кордонів між представниками інших народів. "Торговля и промысел сего городка жителей состоит в продаже и покупке лавочных изделий, крамных товаров и некоторых мелочей, также кож, сапогов, соли, свежей и вялой рыбы, масла конопляного, дегтю, разных птиц, употребляемых в пищу, и прочего сему подобного, а паче горячаго вина довольно" [6].

Імперський режим планував перелаштувати єврейську громаду на особливу корпорацію, яка відповідала

б вимогам російського "казарменного просвітництва". Іншими словами, мала обв'язки, а не мала прав відмежуватися від інших груп населення. Із цією метою цар Микола I (1825–1855) розповсюдив рекрутчину на євреїв, прагнучи за допомогою армії перетворити їх на слухняних підданих та зобов'язав у єврейських школах навчати учнів читати і писати російською [7, 5].

Масове заселення євреями Золотоноші відзначено в XIX ст. Переважно вони прибували із Польщі та Західної України. У 1865 р. євреї відігравали значну роль в економічному і культурному житті міста. Тоді євреїв було 27 % (1808 осіб) від загальної кількості населення міста.

На початку 80-х рр. XIX ст. комісіями Південно-Західних губерній Російської імперії було проаналізовано кількісний склад єврейського населення та характер його розміщення. Внаслідок дискримінаційної політики уряду, менталітету та традицій євреїв, найбільша їх кількість проживала в містах. Так, у Золотоноському повіті вони становили до 5 %, у Золотоноші – до 25 %. Це переважно малозабезпечена верства населення, основним заняттям якої було ремісництво і дрібна торгівля. Середній клас їх становили крамарі, шинкарі, кравці, чоботарі.

Під приводом боротьби з єврейським засиллям уряд застосовував правові обмеження для іудейського населення. Одним із найтяжчих було обмеження у виборі та зміні місця проживання. У 1903 р. було видано указ, згідно з яким євреям забороняли придбання нерухомості поза місцем їх проживання. Їм був зовсім закритий доступ до землі [9, с. 34].

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. виникли умови для діяльності, яка активно продовжувалась і на початку XX ст. Зокрема у Золотоноші функціонували такі типографії:

- з 1887 р. – типографія Берка Міхеля Гольдберга – черкаського міщанина, яка з 1904 р. перейшла у власність його сина, міщанина Волька Берка Гольдберга (Гольденберга). У доступних нам "Отчетах" Золотоноського земства лише кілька разів (у 1887 та 1893) згадують типографію Б.М. Гольдберга, з якою земство укладало договори на друк спеціальних "бланків для книг" та "оголошень про відкриття складу землеробських знарядь";

- з 1889 р. – типографія Пейсаха Мойсея Лепського та Ізраїля Міхеля Вурмана. У період 1891–1892 рр. ця типографія розташовувалась у будинку Гайдівської, у 1892–1897 рр. – у будинку Шефтеля, і лише з 1898 р. отримала постійну адресу "Типографія П. Лепського и И. Вурмана, соб. Дом". У період з 1898 по 1900 рр. типографія була перепрофільована в літо-типографію. У 1917 р. на україномовних виданнях зазначено "Друкарня Лепського и Вурмана". З 1891 р. власники типографії постійно отримували замовлення на друк звітних матеріалів Золотоноського земства;

- з 1913 р. – типографія Р. Рабиновича та М. Шефтеля. У 1918 р. на україномовних виданнях зазначено "Друк. Рабиновича і Шефтеля" та "Друкарня Рабиновича і Шефтеля";

- з 1914 р. – друкарня (скоропечатная) Сруля Матуса Бурштейна. Ці друкарні стали базою для українського, у значенні регіонального, книгодрукування [10, с. 16–17].

Архівні джерела засвідчують економічні здобутки євреїв і в невеличких містечках повіту. Розглянемо "Список підприємств по містечку Гельмязів на 1916 р.". Серед власників значна кількість євреїв: "Ветряные мельницы: Тринбор Корнилий Ромуальдович, Зарубинский Авраам и Белицкий. Кузнецы: Амлинский Авнер Аврамович, Амлинский Авраам Авнерович, Безруков Павел Евлампиевич, Годэбар Шлема Бенционович,

Шевельчинский Ицко Элевич. Маслобойни: Вольшанский Янкель Мойсеевич, Лозовский Авраам Шулимович, Радзинский Лейзор Гершкович, Гольдинберг Герш Аббович, Гольдинберг Арон Аббович. Шерстечесалки: Компаниец Янкель, Криворук Юдка Шисерович. Просорушки: Самуновский Минаша Мойшев, Слонимский Мордко Аврамович. Медоваренный и мыловаренный заводы: Улицкий Ной" [3].

У місті у XIX – на початку XX ст. проживало багато євреїв. Основним їхнім заняттям була торгівля. Нині про єврейське минуле Золотоноші нагадують старовинні житлові будинки та колишня синагога, зведена в XIX ст. У радянські часи цей іудейський храм, зазвичай, було закрито. Тут перебували різні установи, навіть щось на зразок овочевого магазину. Зараз ця цікава будівля стоїть пустою (хоч і розміщена в самому центрі міста) й потихеньку руйнується.

До початку XX ст. в Золотоноші євреї займали всі ключові позиції. Скрізь відчувалася їхня ділова хватка і підприємливість. У 1912 р. через територію м. Золотоноша було прокладено залізницю Бахмач – Одеса. У 1911 р. М.Я. Мехліс і Г.М. Двоскін побудували чавунно-ливарний і машинобудівний заводи. У 1912 р. всі промислові підприємства міста виробляли продукції на 45 тис. крб., із них більше половини – підприємства М.Л. Мехліса, Г.І. Гендецького, Г.М. Двоскіна. Брати Ярміцькі об'єднали свої приватні майстерні (ливарні, з обробки металу, кузнецькі) із заводом Двоскіна. Разом почали випускати вагонетки для вивезення вугілля із шахт, важелі вантажопідійомністю до 2 т й іншу сільськогосподарську продукцію. Усі торгові підприємства належали євреям. Було відкрито два склади сільськогосподарського обладнання і лісовий склад І.П. Ковалевського та М.І. Двоскіна. У банках переважно був єврейський капітал. Агентство страхового товариства "Росія" належало Г.І. Рабиновичу. У міській думі працювали П.М. Лещинський, М.І. Маньковський. Серед євреїв було багато кваліфікованих медичних працівників: С.Д. Резніков, акушери Ш.З. Шуллер, Х.А. Ареникова, Б.В. Воринська, М.С. Смілянська, зубний лікар І.Б. Аптекар. Склади медикаментів й аптеки належали підприємцю Л.Б. Динеру.

Євреї залишили значний слід у культурі, зокрема у друкованому слові. Відомими були Л.Б. Аптекар, І.Н. Ярошевський, С.М. Бурман, В.Г. Бурнштейн, В.Г. Гельберг. Представники єврейської національності брали участь у видавництві газети "Золотоніський голос". Редактором був З.Б. Гольберг.

Євреї займали ключові позиції не лише в економіці повіту, а й громадсько-політичному житті. Їхня особлива професійність і відповідальність сприяли отриманню виборних посад, високих кар'єрних здобутків. Розглянемо на прикладі окремих відомих особистостей їхню активну життєву позицію. П.М. Лепський – міщанин м. Сміли (сучасна Черкаська обл.), гласний Золотоніської повітової земської управи у 1903 р., гласний від євреїв Золотоніської міської думи в 1904, 1906, 1909–1914 рр., кандидат у гласні Золотоніської міської думи у 1915 р., член Золотоніського повітового квартирного присутствія у 1906–1915 рр., член правління Золотоніського товариства взаємного кредиту з 1909 р., член Золотоніського розкладочного присутствія в 1909 р., представник Петербурзького страхового товариства "Компанія Надія" в 1909 р., член Золотоніського благодійного товариства в 1913–1915 рр. У м. Сміла у 1878 р. функціонувала типографія М.С. Лепського, у 1898 р. – Е.Я. Лепської, у 1910–1912 р. – В.М. Лепського. І.М. Вурман – представник Петербурзьких страхових товариств "Компанія Надія" в 1909 р. та "Росія" в

1915 р. у м. Переяслав Полтавської губернії. П. Лепський та І. Вурман були співвласниками друкарні в м. Переяслав з 30.10.1884 р. Р.І. Рабинович – син золотоніського купця Іоселя Іцковича Рабиновича, гласного від євреїв у Золотоніській міській думі, члена Золотоніського повітового податного присутствія, члена Золотоніського повітового квартирного присутствія в 1900–1904 рр. та члена Золотоніського розкладочного присутствія в 1906–1915 рр. Я.С. Шефтель був співвласником типографії в м. Переслав Полтавської губернії із 6 грудня 1910 р. С.М. Бурштейн – син голови равінського суду м. Золотоноша. Нині ми маємо зображення старої Золотоші і портрети її діячів завдяки фотографіям Є.І. Брагінського, Г.Л. Куперман. Заїжджі двори утримували Фельдгенр, Штайнгерт, Аврутис [10, с. 18].

У руках ініціативних євреїв запрацювали лісопилний, цегляний, свічковий, миловарний заводи. Євреї своєю кваліфікованою працею завойовували собі місце в суспільстві. Вони ставали відомими лікарями (С. Слуцький, М. Фельдгінлер, Т. Гальперіна, Х. Слоботский), ковалями. Серед них багато вчених, які досягли вершин наук.

У єврейському середовищі вирувало і політичне життя. Уже в 1904 р. місцеві соціал-демократи об'єдналися в Золотоніську повітову організацію РСДРП, яка очолила революційний рух у краї. Фундатором її був М. Равин-Черкаський. Її вплив був значний у Золотоноші, помітний у містечках. Селянство перебувало від впливом українських партій соціал-демократів, есерів і демократів-радикалів, євреї – під впливом Бунду [9, с. 44].

У період російської революції в 1905 р. в Золотоноші було організовано 10 бойових дружин. 18–20 жовтня 1905 р. трудящі Золотоноші, Коробівки, Вільхів, Комарівки і Домантово, об'єднавшись, вирушили на Золотоношу. Повстали зайняли центр міста, розгромили поліцейське управління, визволили арештованих. 52 активні учасники повстання були притягнуті до відповідальності. Серед тих, хто отримав вирок тюремного утримання, зустрічаються прізвища Я.В. Дерсевіль, Д.Я. Слуцький, Г.І. Бужанський, М.І. Кулаковський. 19–21 жовтня 1905 р. чорносотенці організували великий єврейський погром. Було розграбовано 38 єврейських магазинів із товарами, багато житлових будинків, 103 квартири. У 1907 р. охоронка організувала 20 обшуків. Було арештовано Л.В. Осинського – керівника Золотоніської РСДРП і заслано на три роки в Єнісейськ, Г.І. Бужанського було розстріляно, І.А. Близнака вислано за межі краю. Та вже в 1910 р. працювала новостворена група членів РСДРП у складі Г. Манциковського, Г. та Т. Гальперіних, А. Безуглова, В. Краснопольського. Соціал-демократи підтримували зв'язок із засланцем Л.В. Осинським [9, с. 44].

У 1865 р. в Золотоноші було три синагоги. Головою равінського суду з 1901 р. був Матус Бурнштейн. У 1908 р. створено жіноче благодійне товариство, у 1909 р. були талмуд-тора, товариство "Гмілус Хесед" й общинне жіноче єврейське училище. У 1915 р. в Золотоноші було створено комітет "Поалей Ціон", за сприяння якого були відкриті єврейська їдальня, вечірні курси для дорослих євреїв.

На межі XIX і XX ст. припадає розквіт таланту техніка Золотоніського земства, архітектора А.Ф. Балавенського. Місто прикрасили споруди жіночої гімназії, чоловічої гімназії, Будинок Золотоніського земства, Споруда винного складу (лікеро-горілчаного заводу), синагога, будинок аптеки.

На початку XX ст. єврейська присутність була помітною і в освіті. Напередодні жовтневого перевороту 1917 р. в Золотоноші розпочала роботу єврейська гім-

назія І. Молкрусіна. Бажаючих навчатися дітей було більше, ніж у школі навчальних місць. У навчальних закладах міста успішно працювали досвідчені педагоги. У жіночій гімназії працювали Л.О. Гольдштейн, Н.К. Голембіовська, у чоловічій гімназії інспектором був М.М. Міртовський, учителями – Я.Г. Алтергот, Є.Г. Бейтельспагер, у Золотоніській сільськогосподарській школі управляючим був С.Ф. Анцибор [10, с. 27].

Золотоніські євреї були засновниками більшості фінансових об'єднань й установ. Золотоніську взаємно допоміжну страхову касу заснував відставний титулярний радник, нотаріус м. Золотоноша А. Гірс. Правління очолювали П. Шліттер, Б. Аптекарь, Я. Дінц. Золотоніська торгово-промислова та сільськогосподарська каса взаємного кредиту створена в 1910 р. з метою надання фінансів членам об'єднання, які займалися торгово-промисловою діяльністю. Головою правління були П. Шліттер, А. Гальперін. Золотоніське товариство взаємного кредиту (1907) очолював В. Гольдштейн [10, с. 29].

Серед документів ДАЧО знаходимо дані за 1913 р. про осіб, які платили податок за здавання житла в оренду, з них 952 особи – єврейської національності [1].

У роки Першої світової війни підприємці і банкіри жили забезпечено. У центрі міста будували великі приватні будинки. Неіміщі верстви населення ледве зводили кінці з кінцями. У період Української революції євреї, значна кількість яких інтегрувалася в російську культуру та працювала в лавах російських соціалістичних партій, недоброзичливо спостерігала за повітовими органами Центральної Ради [9, 45].

У 1919 р. в Золотоноші відбувся погром, влаштований частинами Добровольчої армії А. Денікіна. 12 травня червоноармійці А. Богунського також учинили в Золотоноші погром. Кожен раз загарбники м. Золотоноша вирізнялися жорстокою організацією єврейських погромів. Нелюдські тортури, конфіскації золота, срібла, убивства і розстріли євреїв стали звичним явищем. Конфісковані речі більшовицькими військами надходили до державної скарбниці, або розграбовувалися. На єврейському кладовищі встановлено пам'ятний знак жертвам погромів. У 1921 р. в Золотоноші було створено відділення Євсекції [5].

Зі встановленням радянської влади євреї зазнали економічних, релігійних, соціальних переслідувань. Усі приватні підприємства і заклади було передано у власність держави.

У роки непу євреї відновили трудову діяльність в галузях торгівлі і промисловості. Навіть завод Лепсе, який належав Мейлісу і Двоскіну, і був націоналізований, утримувався колишніми господарями на правах оренди. З 1928 р. завод став державним. У самому м. Золотоноша з'явилися цілі райони, заселені євреями (нині вулиці Старобазарна, Водопійна, Струнківка). Тут було багато майстерень, кузень. На кошти євреїв побудовано цегляні будівлі з єврейськими вивісками: магазини, аптеки, постоялі двори. Розпочала роботу семирічна єврейська школа, у якій вивчали ідиш, діяло чотири синагоги, два молитовні будинки. Євреї свято дотримувалися Тори.

Радянська влада у 30-х рр. ХХ ст. застосовувала до євреїв такі форми переслідування: арешти, звільнення з роботи, закриття єврейських періодичних видань, знищення установ єврейської культури, чистка партійного апарату, видано 12 постанов і партійних актів, які вводили заборони на змішані шлюби, уведення примусової стерилізації, заборони на професії та заняття певних посад, обмеження свободи пересувань, граф "нація" в єврейських паспортах, чищення від євреїв органів НКВС, закриття синагог, арешти рабинів, закриття релі-

гійних навчальних закладів (хедерів та єшив), заборона єврейських політичних партій та організацій. Усі зазначені заходи відчули на собі і золотоніські євреї.

На початок 1930-х рр. припадає досить інтенсивна індустріалізація міста, яка перетворила його в помітний промисловий центр. Найпотужнішим підприємством Золотоноші став ремонтно-механічний завод, на якому в середині 30-х рр. працювало понад 400 робітників, а щорічної продукції випускали на суму 1,6 млн крб. Новий цегельний завод виробляв 12 млн штук цегли щорічно. Реконструйована міська електростанція вдесятеро збільшила виробництво електричної енергії.

У 1930–1932 рр. стали до ладу кілька нових підприємств: м'ясний, маслоробний, конопляний, крохмалепатоковий заводи, швейна фабрика та чинбарня, а в 1937 р. – м'ясокомбінат. Кустарі об'єднувалися у промислово-кооперативні артілі, зокрема "Червоний харчовик", "Ощадність", "Коопшвей" (1930), "Перемога" (1931), "Кооперація" (1932), імені 16-річчя Жовтня (1933), "Новий побут", "Змички", "Червоний візник", "Керамік" (1934) та ін.

Докорінно змінилося і сільське господарство, яке залишилося пріоритетною формою зайнятості місцевого населення. Ще в 1922 р. золотоніські організували першу сільгоспартіль. У ній об'єдналося сім учительських родин, які почали господарювати на 135 десятинах землі. Згодом на околицях міста виникли чотири земгромади – Струнківська, Загреблянська, Затроїцька та Миколаївська. У 1927 р. Струнківську земгромаду було перетворено в ТСОЗ, а навесні 1928 р. на її базі утворився колгосп "Надія". Згодом виникли й інші колгоспи, зокрема "Вільний шлях" (Загреблянська земгромада, голова – О. Чайка), ім. Шевченка та ім. Петровського (Затроїцька, І. Бур'ян), ім. Будьонного (Загреблянська, О. Орел), ім. Калініна та ім. Баха (Х. Згар). Уже на початок 1930-х рр. насильницьку колективізацію було завершено. Певну роль у розвитку сільськогосподарського виробництва відіграла створена в 1930 р. Золотоніська МТС [9, с. 47].

Євреї Золотоноші надали світу плеяду видатних постатей: О.М. Бах (1857–1946) – учений у галузі біохімії, розробив теорію процесів дихання організму, за що відзначено Державною премією СРСР; Я.Л. Лейнберг, 1921 р. н. – фізик, його роботи в галузі фізики і техніки широко застосовують на практиці; В.І. Мірер, 1887 р. н. – доктор медичних наук; Я.Л. Костюковський – майстер у галузі сатири, автор кількох книг; І.Є. Болеславський (1919–1977) – гротескмейстер із шахів, у 1938 р. зайняв перше місце на чемпіонаті України, у повоєнні роки вийшов у першу п'ятірку міжнародних чемпіонатів; Ю.А. Євсейчик – переможець у першості Європи із силової боротьби, у 1991 р. став чемпіоном світу; О.А. Абрамович (1906–1987) – у складі двадцятип'яти тисячників був направлений на роботу у сільське господарство, з 1940 р. очолював МТС [5].

Таким чином, весь період життя і діяльності євреїв на Золотоніщині приніс їм важку долю – різноманітні обмеження, переслідування, жорстокі погроми, державний антисемітизм, постійний внутрішній страх єврейської ідентифікації, розчарування і надії. Усе ж цей народ зробив значний внесок у соціально-економічний та культурний розвиток краю.

Список використаних джерел:

1. Адреса жителей г. Золотоноши платящих квартирный налог на 1913 год [Электронный ресурс] // Историко-генеалогическая база данных Украины Бекет. – Режим доступа : <http://beket.com.ua/cherkasskaja/zolotonosha>.
2. Брагинський В. Спогади / В. Брагинський // Золотоніський краєзнавчий музей. – 23 с.

3. Гельмязов [Электронный ресурс] // Историко-генеалогическая база данных Украины Бекет. – Режим доступа : <http://beket.com.ua/cherkasskaja/gelmjazov>.
4. Географическая опись Киевского наместничества 1775–1786 гг. [Электронный ресурс] // Историко-генеалогическая база данных Украины Бекет. – Режим доступа : <http://beket.com.ua/cherkasskaja/zolotonosha>.
5. Золотоноша [Электронный ресурс] // Историко-генеалогическая база данных Украины Бекет. – Режим доступа : <http://beket.com.ua/cherkasskaja/zolotonosha>.
6. Золотоноша [Электронный ресурс] // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – Режим доступа : <http://www.vehi.net/brokgaуз>.
7. Магочій П.-Р. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / П.-Р. Магочій, Й. Петровський-Штерн. – Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2016. – 316 с.
8. Наш рідний край : хрестомат. з історії Черкащини / упоряд. А. Кузьмінський, Г. Суховершко, В. Чудновський. – К.: Молодь, 1993. – 368 с.
9. Пономаренко М. Золотоніщина / М. Пономаренко. – Черкаси : Ред.-вид. відділ облпреси, 1991. – 180 с.
10. Силка О. Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX ст.). Историко-бібліографічне дослідження / за ред. та упоряд. О. Силки. – Черкаси, 2012. – 232 с.

References:

1. ANON (1913) Adresa zhiteljev g. Zolotonohsi platyashhix kvartirnyj nalog. In: *Istoriko-genealogicheskaya baza dannyx Ukrainy Beket*. [Online] Available from: <http://beket.com.ua/cherkasskaja/zolotonosha>.
2. BRAHINSKYI, V. (N.d.) Spohady. In: Anon. *Zolotoniskyi kraieznavchyi muzej*. S.n.
3. ANON (N.d.) Gel'myazov. In: *Istoriko-genealogicheskaya baza dannyx Ukrainy Beket*. [Online] Available from: <http://beket.com.ua/cherkasskaja/gelmjazov>.
4. ANON (N.d.) Geographicheskaya opis' Kievskogo namestnichestva 1775-1786. In: *Istoriko-genealogicheskaya baza dannyx Ukrainy Beket*. [Online] Available from: <http://beket.com.ua/cherkasskaja/zolotonosha>.
5. ANON (N.d.) Zolotonosha // *Istoriko-genealogicheskaya baza dannyx Ukrainy Beket*. [Online] Available from: <http://beket.com.ua/cherkasskaja/zolotonosha>.
6. ANON (N.d.) Zolotonosha // *Encyklopedicheskij slovar' Brokgaуз i Efrona*. In: *Istoriko-genealogicheskaya baza dannyx Ukrainy Beket*. [Online] Available from: <http://www.vehi.net/brokgaуз>.
7. MAHOCHIJ, P.-R.; PETROVSKYJ-SHTERN, J. (2016) Yevrei ta ukrajyntsi: tysyacholittya spivisnuvannya. Uzhhorod: Vyd-vo Valeriya Padiaka.
8. KUZMINSKYI, A.; SUKHOVERSHKO, H.; CHUDNOVSKYI, V. (eds.) (1993) Nash ridnyi kraj. Khrestomatia z istorii Cherkashchyny. Kyiv: Molod.
9. PONOMARENKO, M. (1991) Zolotonishchyna. Cherkasy: Redatsiino-vydavnychiy viddil oblpresy.
10. SYLKA, O. (2012) Zolotoniskyi knyhdruk (kinets XIX – pochatok XX st.). Istoriko-bibliografichne doslidzhennya. Cherkasy.

Надійшла до редколегії 21.11.17

Y. Rudenko, lecturer

Kyiv Cooperative Institute of Business and Law, Kyiv, Ukraine

CONTRIBUTION OF JEWISH POPULATION TO SOCIOECONOMIC AND CULTURAL DEVELOPMENT OF ZOLOTONOSHA REGION

Jewish population of Zolotonosha made a considerable contribution to socioeconomic and cultural development of the region. This statement is based on compelling evidence. All spheres of the city's industry began to evolve due to entrepreneurial and professional approach of Jewish owners to the organization of their enterprises. New businesses required manpower, which gave employment to the urban and rural population of the region. Trade, financial and credit activity facilitated the broad industrialization of the city of Zolotonosha. The article features the development of the economy, which had a beneficial effect on emerging of new buildings, educational, cultural and medical establishments, pharmacies. It sheds light on the key standing of Jewish people in civic and political life of the region. The article also illustrates the state of affairs in literature, architecture, art, publishing business, which empowered the process of modernization of the city. It also sheds light on spheres of action of Jewish population of Zolotonosha, among which are well-known scientists, athletes, filmmakers, performing artists.

Key words: Jewish population, Zolotonosha, economy, civic and political life, cultural development.

УДК 94:378.4(477.25) КНУ

М. Рудь, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (ДО 70-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ)

На основі архівних матеріалів відображено основні віхи 70-річного розвитку кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Висвітлено педагогічну і наукову діяльність колективу кафедри, внесок відомих українських істориків: М.В. Бречкевича, В.О. Маркіної, Л.С. Чіколіні, А.Ф. Кізченка, В.І. Наулка, О.П. Крижанівського, В.В. Ставнюка, В.А. Рубеля та інших у розвиток вітчизняного антикознавства і медієвістики, а також підготовку кадрів для освіти і науки, у тому числі вищої кваліфікації.

Ключові слова: кафедра історії стародавнього світу та середніх віків, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, антикознавство, медієвістика, славістика, сходознавство, етнографія.

Вивчення антикознавства і медієвістики у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка має давні і багаті традиції. У XIX ст. Університет св. Володимира, як відомо, посідав провідні позиції у розробці зазначеної проблематики в Російській імперії. Основним центром вивчення історії стародавнього світу та середніх віків в університеті стала кафедра всесвітньої історії, з якою пов'язана наукова діяльність антикознавців М.П. Драгоманова, В.І. Модестова, Ф.Г. Міщенко, В.І. Цветаєва, П.І. Аландського, Ю.А. Кулаковського, а також відомих медієвістів В.О. Більбасова, І.В. Лучицького, Ф.Я. Фортинського, В.К. Піскорського, Д.М. Петрушевського, М.М. Бубнова та інших учених [20, 23].

Витоки нинішньої кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка сягають буремних 40-х рр.

XX ст., коли після вимушеної тривалої перерви, у зв'язку з воєнними діями, історичний факультет Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка поновив свою роботу з 1 січня 1944 р. у складі п'яти кафедр, серед них були і кафедри стародавньої історії та середніх віків [4]. Кафедра стародавньої історії організаційно тоді ще не була оформлена через відсутність штатних працівників у її складі. Лекції зі стародавньої історії читали викладачі за сумісництвом Б.Є. Радзіковський та В.Ю. Мірошніченко, основним місцем роботи яких відповідно були кафедра політекономії КДУ та Київський педінститут [8]. Дещо іншою була ситуація на кафедрі середніх віків, яка на той час складалася із двох штатних співробітників: зав. кафедри – знаного історика-славіста, професора М.В. Бречкевича, який у 1946 р. захистив докторську дисертацію "Оборона Малахова кургана в 1854–1855 рр." [15] і старшого викла-

дача В.О. Маркіної, яка в 1947 р. захистила кандидатську дисертацію "Французьке село Шампані напередодні 1789 р.". Саме на них випала важка ноша у складних повоєнних умовах (обмаль аудиторій, бібліотек і кафедральних приміщень, відсутність навчальних посібників і спеціальної історичної літератури) забезпечувати викладання історії середніх віків на історичному, філософському, філологічному та економічному факультетах Київського держуніверситету імені Т.Г. Шевченка [14]. У зв'язку зі створенням на історичному факультеті Київського держуніверситету кафедри історії УРСР, згідно з наказом Міністерства освіти СРСР № 1274 від 30 серпня 1947 р., кафедру стародавньої історії було ліквідовано як самостійну структурну одиницю й об'єднано її з кафедрою історії середніх віків [5]. Ця дата і є точкою відліку кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Її першим завідувачем став доктор історичних наук, професор М.В. Бречкевич (1870–1963), уродженець с. Бакоти, Кременецького повіту Волинської губернії, який у 1901 р. закінчив історико-філологічний факультет Юр'ївського (Тартуського) університету, одного з найбільш проєвропейських університетів Російської імперії. Він займався дослідженням історії поморських слов'ян (XII–XIV ст.) у контексті західноєвропейського середньовіччя, присвятивши цій проблемі низку ґрунтовних праць, що і понині не втратили свого наукового значення. Серед них: "Святополк – князь Поморський" (Юр'їв, 1902); "Перші поморські монастири" (Юр'їв, 1905); а також "Вступ до соціальної історії князівства Славії, або Західного Помор'я" (Юр'їв, 1911), яку захистив у Тарту як магістерську дисертацію в 1912 р. [27, с. 84–85]. Упродовж 1913–1922 рр. він обіймав посаду професора Казанського університету. У 1923 р. проф. М.В. Бречкевич повертається в Україну, займаючись викладацькою діяльністю у Дніпропетровському інституті народної освіти (1923–1934), Київському педагогічному інституті (1938), Київському держуніверситеті ім. Т.Г. Шевченка (1940–1950), у стінах якого, як зазначалося вище, він захистив докторську дисертацію в 1946 р. і став одним із фундаторів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, визначивши полоністику провідним напрямом дослідницьких інтересів кафедри на довгі роки. У другій половині 40-х рр. ХХ ст. він написав кілька робіт ("Польща, Литва і Тевтонський орден на початку XV ст.", "Нарис історії середніх віків", "Історія балтійських слов'ян у викладі німецьких істориків ХІХ і перших десятиліть ХХ ст." та ін.), які, на жаль, залишилися неопублікованими [17]. М.В. Бречкевич вів активну навчальну роботу в Київському університеті, читаючи лекції і проводячи практичні заняття з історії середніх віків, історії західних слов'ян, історії Польщі для студентів історичного та філологічного факультетів [7], керуючи роботою наукового студентського гуртка, написанням кандидатських дисертацій аспірантів: З.І. Рудої, М.Я. Лойберга, О.М. Цибенко [16]. Значну увагу М.В. Бречкевич приділяв поліпшенню роботи університетської бібліотеки, поповнення її джерелами та літературою з історії середніх віків, створенню належних умов для наукової роботи [9]. Ним був розроблений проект створення кабінету з історії середніх віків [11].

До складу кафедри історії стародавнього світу і середніх віків від часу її заснування входила, як штатний співробітник, старший викладач, кандидат історичних наук В.О. Маркіна, яка читала лекції із всесвітньої історії для студентів філософського й економічного факультетів та проводила семінарські заняття з історії середніх віків на другому курсі історичного факультету. У

1947–1948 рр. на кафедрі працювали також троє сумісників: декан економічного факультету КДУ, доц. Б.Є. Радзиковський, який читав курс історії стародавньої Греції і Риму, старший викладач Київського педагогічного інституту В.Ю. Мірошниченко читала на історичному факультеті КДУ нормативні курси історії первісного суспільства та історії стародавнього Сходу та співробітник політвидавництва УРСР, старший викладач Т.С. Дядечко, яка проводила заняття із всесвітньої історії та історії середніх віків [10].

У 1949 р. на історичному факультеті КДУ відбуваються чергові структурні зміни. Наказом по Міністерству вищої освіти (МВО) СРСР № 676 від 3 червня 1949 р. було ліквідовано кафедру історії УРСР й об'єднано її склад із кафедрою історії народів СРСР. Іншим своїм наказом (№ 771 від 22 червня 1949) МВО СРСР знову поновило як самостійну структурну одиницю кафедру стародавньої історії [6]. Її очолив Б.Є. Радзиковський, який у 1949 р. захистив кандидатську дисертацію "Економічна теорія Арістотеля в рамках класичного періоду стародавньої Греції". До складу кафедри стародавньої історії того ж року ввійшли кандидат історичних наук І.Ф. Симоненко та викладач М.Д. Мелашенко, які читали на історичному факультеті курси з історії первісного суспільства, історії стародавнього Сходу, історії стародавньої Греції та Риму, а також основ етнографії [12].

На рубежі 40–50-х рр. змін зазнав і склад кафедри історії середніх віків. У 1949 р. переїжджає працювати з Москви до Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка Л.С. Чіколіні – випускниця аспірантури по кафедрі історії середніх віків Московського держуніверситету ім. М.В. Ломоносова, яка під керівництвом академіка Є.О. Космінського в 1946 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Соціально-політичні погляди Томмазо Кампанелли". У 1950 р., у зв'язку з виходом на пенсію професора М.В. Бречкевича, вона очолила кафедру історії середніх віків Київського державного університету [1], з яким пов'язано понад тридцять років її плідної наукової та педагогічної діяльності.

У київський період в повній мірі розкрилися таланти Л.С. Чіколіні як дослідника та її вміння напрочуд логічно і продумано пов'язувати аналіз конкретно-історичного матеріалу з постановкою та розв'язанням теоретичних проблем медієвістики та раннього нового часу.

Тож коли у 50-ті рр. історичний факультет КДУ охопила чергова хвиля структурних змін, у ході яких кафедру історії УРСР знову виокремили зі складу кафедри історії СРСР, а кафедру стародавньої історії з початком 1954/1955 навчального року знову об'єднали з кафедрою історії середніх віків, саме Л.С. Чіколіні очолила тоді об'єднану кафедру історії стародавнього світу та середніх віків [18].

На перших порах кафедра мала чотирьох штатних викладачів: доц. Л.С. Чіколіні, доц. В.О. Маркіна, ст. викл. М.Д. Мелашенко, і ст. викл. Т.П. Брянцева, яка, закінчивши аспірантуру, захистила кандидатську дисертацію на тему "Соціально-економічний розвиток польських міст у ХІV – першій половині ХV ст. (за матеріалами Малої Польщі)". Окрім того, частину навантаження кафедри виконувала ст. викл. Г.Г. Мезенцева [13], яка працювала на кафедрі археології. У 1956 р. на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків почала працювати аспірантка доц. В.О. Маркіної – З.І. Мухіна, яка згодом захистила кандидатську дисертацію "Становище польських селян у ХVІ ст. (за матеріалами Малої і Великої Польщі)".

У 1960 р., у зв'язку з призначенням чоловіка Л.С. Чіколіні С.В. Червоненка Надзвичайним і Повноважним Послом СРСР у КНР і необхідністю її від'їзду в Ки-

тай, доц. Л.С. Чіколіні, на її прохання, була звільнена від обов'язків завідувача кафедри історії стародавнього світу і середніх віків, але за нею залишили виконання особистого педагогічного навантаження першого семестру [2].

Новим завідувачем кафедри історії стародавнього світу та середніх віків було призначено талановитого педагога, відомого вітчизняного історика-аграрника доц. В.О. Маркіну, яка очолювала кафедру впродовж 24 років (з 1960 по 1984). Розпочавши наукову діяльність у Київському університеті відразу після закінчення Другої світової війни як дослідник історії Франції доби Просвітництва, Валентина Олексіївна звертається у 50-ті рр. до нової для неї і недослідженої на той час у вітчизняній історіографії теми – аграрних відносин на Правобережній Україні XVII–XVIII ст. Зібравши багатий джерельний матеріал в архівах Варшави, Кракова та Львова, вона написала й опублікувала в 1961 р. свою монографію "Магнатське помістя Правобережної України у другій половині XVIII ст. (соціально-економічний розвиток)", яку захистила в 1962 р. як докторську дисертацію в Інституті історії АН СРСР у Москві [3].

Фундаментальну і новаторську працю В.О. Маркіної схвально зустріли науковці, саме вона зробила її ім'я широко відомим у колах вітчизняних і зарубіжних істориків. На основі глибокого аналізу великого масиву описово-статистичних джерел, переважно більшість яких уперше було введено в науковий обіг, у цій роботі всебічно досліджувався процес виникнення фільваркового господарства на Правобережній Україні, з'ясувалася його структура й організація, зв'язок із внутрішнім та зовнішнім ринком [24, с. 231]. У монографії В.О. Маркіна торкнулася такої складної і дискусійної проблеми як колонізація Правобережної України та наголосила на вирішальній ролі корінного населення у відновленні поруйнованого господарського життя краю [24, с. 31].

Незважаючи на тривалі закордонні відрядження, у 60–70-ті рр. не поривала зв'язків із кафедрою доц. Л.С. Чіколіні, об'єктом дослідження якої продовжувала залишатися суспільна думка ранньомодерної Італії. У 70-ті рр. ХХ ст. Людмила Сергіївна переходить від наукових розвідок про окремих італійських публіцистів XVI – початку XVII ст. до аналітичного осмислення витоків, еволюції і типологічних особливостей суспільної думки ранньомодерної Італії. Результатом її понад двадцятилітнього дослідження цієї актуальної теми стала докторська дисертація "Ідея спільності майна та соціальної рівності в Італії XVI – на початку XVII ст.", захищена у стінах Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка у 1977 р., а також монографія "Соціальна утопія в Італії XVI – початок XVII ст.", що після публікації у Москві в 1980 р. отримала високу оцінку в медієвістиці [19; 22, с. 356-359]. У 1981 р. на запрошення Президії Академії Наук СРСР Л.С. Чіколіні була переведена на роботу до Москви в Інститут всесвітньої історії АН СРСР, де вона очолила відділ історії суспільної думки [25, с. 16].

Плідною на кафедрі була викладацька і наукова діяльність доц. Брянцева Т.П. (1926-2016 рр.). Народилася Т.П. Брянцева 15.XI.1926 р. у м. Калуга (Росія) в родині військовослужбовця, який у 1938 р. був репресований і розстріляний. Трудову діяльність розпочала у 1943 р. робітницею на військовому заводі № 777 у м. Ярославль. У 1944 р. вступила на історичний факультет Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка, після закінчення котрого стала у 1950 р. аспіранткою кафедри історії стародавнього світу та середніх віків (науковий керівник – доц. Чіколіні Л.С.), а з 1954 р. – викладачем цієї кафедри, на якій пропрацювала понад 40 років (до 1995 р.). Спочатку вона досліджувала загальні закономірності і типологічні особливості розвитку

міст Малої Польщі у XIV-XV ст. Згодом об'єктом наукового дослідження доц. Брянцевої Т.П. стали міста Правобережної України XVIII ст., яким вона присвятила низку ґрунтовних статей, що базувались на широкому архівному матеріалі, виявленому нею в архівах Польщі та України. Працюючи в університеті, доц. Брянцева Т.П. читала лекційні курси з історії середніх віків та історії південних і західних слов'ян, а також спецкурси "Основні проблеми середньовічної історії Західної Європи в сучасній історіографії", "Політичні структури Західної Європи XIV-XVI ст.", "Християнська церква в країнах середньовічної Європи та Візантії", "Реформація в Європі: проблемні аспекти", "Основні проблеми історії Візантії", "Соціально-економічний розвиток Польщі в XIV–XVI ст." та "Слов'янське середньовічне місто".

Становище польського селянства у XVI–XVIII ст. на матеріалах Малої і Великої Польщі досліджувала на кафедрі доц. З.І. Мухіна (1930–2001). Зінаїда Іванівна читала на історичному факультеті КДУ впродовж 1956–1994 рр. лекційні курси з історії первісного суспільства, історії стародавньої Греції та Риму, історії середніх віків, а також спецкурси "Класова боротьба в Римській державі", "Проблеми станової монархії у країнах Західної Європи", "Рицарство в середньовічній Європі".

Понад 30 років присвятив кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків ст. викл. М.Д. Мелашенко (1922–1984). Талановитий лектор, лекції якого з історії первісного суспільства, історії стародавнього Сходу, історії Греції та Риму відзначалися широтою ерудиції та образністю, збираючи переповнені студентські лекційні аудиторії.

У 50–80-ті рр. серед викладачів, що працювали на кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків, були й етнографи, які читали курси з української та зарубіжної етнографії, проводили етнографічні експедиції в Україні, Закавказзі, Прибалтиці та інших регіонах колишнього СРСР. У 50-ті рр. цим займався на кафедрі старший викладач Ю.І. Мережинський, у 60-ті рр. доц. А.Я. Поріцький, а з 1971 по 1986 рр. – відомий український етнолог, чл.-кор. НАН України (1997) В.І. Наулко, який, працюючи на кафедрі, захистив у 1976 р. докторську дисертацію на тему "Розвиток міжетнічних взаємин в Україні" [21, с. 260].

Значну частину свого життя присвятив кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків відомий учений-славист А.Ф. Кізченко (1924–1991). Він розпочав свою науково-викладацьку діяльність в Київському держуніверситеті в 1956 р. на посаді старшого викладача кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, у 1961 р. став доцентом кафедри. Потім працював певний час викладачем на новоствореній кафедрі історії зарубіжних соціалістичних країн, де захистив у 1972 р. докторську дисертацію "Зовнішня політика Чехословаччини напередодні Другої світової війни (травень 1935 р. – березень 1939 р.)" [21, с. 214]. У 1984 р., уже як декан історичного факультету КДУ, проф. А.Ф. Кізченко повернувся працювати на кафедру історії стародавнього світу та середніх віків, де до 1989 р. обіймав посаду завідувача, а впродовж 1989–1991 рр. – професора кафедри, читаючи нормативний курс "Історія країн Азії і Африки у середні віки" та спецкурс "Гуситський рух у Чехії XV ст."

У 1970 р., після закінчення аспірантури, викладачем кафедри став її випускник О.П. Крижанівський (1944–2010). На нашій кафедрі він виріс в одного з знаних українських істориків, написав низку цінних навчальних посібників і наукових праць, захистив у 1992 р. докторську дисертацію "Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України: у XVIII – першій половині XIX ст.", став професором, завідувачем кафедри

історії стародавнього світу і середніх віків (1989–2010) [26, с. 59].

У середині 70-х рр. із Харківського держуніверситету на кафедру перевелася антикознавець, дослідниця проблеми кризи та падіння Римської республіки у вітчизняній історіографії XVIII–XIX ст. – доц. В.С. Шиловцева, яка впродовж 1975–1994 рр. викладала на історичному факультеті КДУ нормативний курс "Історія стародавньої Греції та Риму", а також спецкурси: "Історіографія античної історії", "Джерелознавство античної історії", "Походження християнства та його рання історія".

У 80-ті рр. кафедра поповнилася двома своїми випускниками: з 1984 р. на ній працює М.О. Рудь, який у 1985 р. захистив кандидатську дисертацію "Генезис і соціально-економічний розвиток міст польсько-прибалтійських слов'ян у X–XII ст." (наук. кер. – доц. Т.П. Брянцева); впродовж 1985–1999 рр. на кафедрі працювала учениця проф. В.О. Маркіної – Л.П. Урманова, яка досліджувала гуманістичний світогляд Еразма Роттердамського.

Таким чином, період 40–80-х рр. був дуже важливим у становленні і розвитку кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. Її викладачі опублікували низку ґрунтовних монографій і наукових статей, розробили ряд важливих спецкурсів, приділяли велику увагу впровадженню у практику вишівської історичної освіти культури історичного джерела.

Не менш важливим є те, що на кафедрі склався працюючий і дружній колектив викладачів, у теплій атмосфері якого студентська й аспірантська молодь отримувала не лише серйозну наукову підготовку, але й виховувалась у дусі доброчесності, працелюбства та взаємної підтримки. Не можна не згадати нині із вдячністю і повагою напружену та плідну працю наших учителів-медієвістів й антикознавців старшого покоління – фундаторів і перших професорів і викладачів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, переважної більшості яких, на жаль, уже немає серед нас.

На початку 1990-х рр., у зв'язку зі смертю професорів В.О. Маркіної й А.Ф. Кізченка та виходом на пенсію доц. П.П. Брянцевої, З.І. Мухіної, В.С. Шиловцевої, на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків відбувається процес зміни поколінь. У 1991 р. викладачем кафедри став її випускник В.А. Рубель. У 1993 р. він захистив кандидатську дисертацію "Політико-історичні концепції середньовічної Японії XIII – першої половини XIV ст.", в 1999 р. – докторську дисертацію "Походження військово-самурайської державності у традиційній Японії (середина I тис. до н. е. – XIV ст. н. е.)" [21, с. 98]. З 1992 р. на кафедрі працює випускник Київського державного педінституту ім. О.М. Горького Ю.Г. Грачов, що 1987 р. захистив кандидатську дисертацію "Розвиток загальноосвітньої школи в Україні у 1975–1985 рр.". У 1993 р. з Полтавського державного педінституту ім. В.Г. Короленка на кафедру перевівся її випускник В.В. Ставнюк (у 1988, після закінчення аспірантури по кафедрі історії стародавнього світу Московського держуніверситету ім. М.В. Ломоносова, він захистив кандидатську дисертацію "Суспільно-політична діяльність Фемістокла", у 2006 р. – докторську дисертацію "Становлення та еволюція афінського поліса (від занепаду ахейської цивілізації до реформ Ефіальта і Перікла)"). З кінця 1990-х рр. викладачами кафедри працюють її випускники Ю.О. Гоман (у 2002 захистив кандидатську дисертацію "Походження та етно-політичний розвиток причорноморських ногайців у XIII–XV ст.") та П.М. Котляров (у 2000 захистив кандидатську дисертацію "Світогляд і релігійно-політична діяльність Філіпа Меланхтона") [21, с. 99]. Віднедавна він очолює ново-

створену кафедру історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

З огляду на дефіцит україномовних підручників, велику увагу на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків наприкінці XX – на початку XXI ст. приділяли написанню навчальних посібників для студентів історичних спеціальностей вищих закладів освіти України. Так, у 1996 р. проф. О.П. Крижанівський видав курс лекцій з історії Стародавнього Сходу, на його основі у 2000 р. – підручник із цієї дисципліни для студентів вищих навчальних закладів. У 2004 р. Олег Прокопович та Оксана Олегівна Крижанівські опублікували навчальний посібник для студентів "Історія середніх віків. Вступ до історичної спеціальності вищих закладів освіти України". В.А. Рубель видав курс лекцій з історії середньовічного Сходу, а у 2002 р. – відповідний підручник [21, с. 103]. У 2000 р. побачила світ тематична хрестоматія проф. В.А. Рубеля з історії середньовічного Сходу, у 2005 р. вийшов його навчальний посібник "Історія цивілізації доколумбової Америки", ще через два роки – підручник "Нова історія Азії та Африки. Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.)". Професор В.В. Ставнюк видав у 1997, 2000 та 2009 рр. навчальні посібники з латинської мови для студентів гуманітарних факультетів вишів України. У 2005 р. доц. М.О. Рудь опублікував для студентів-істориків хрестоматію з історії західноєвропейського середньовіччя.

Опікувалася в цей час кафедра і шкільництвом. Школярам був адресований підготовлений проф. О.П. Крижанівським спільно з учителем-методистом СШ № 25 м. Київ О.О. Хірною підручник "Історія середніх віків" для учнів 7-го класу загальноосвітньої школи, що витримав за останні 15 років близько десяти видань.

Із 2010 р. кафедру очолює відомий в Україні та за її межами вчений-антикознавець, доктор історичних наук, проф. В.В. Ставнюк. Він ось уже понад два десятиліття читає на історичному факультеті нормативний курс і спецкурси з історії стародавньої Греції та Риму. Багато часу й уваги проф. В.В. Ставнюк приділяє викладанню класичних мов для студентів, що спеціалізуються по кафедрі, сприяючи відродженню антикознавства і медієвістики у стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка. За час роботи на кафедрі під його керівництвом захищено 17 кандидатських дисертацій. Троє з його аспірантів поповнили останнім часом склад нашої кафедри. Це А.Л. Пількевич, який 2010 р. захистив кандидатську дисертацію "Трансформація моделі соціально-економічного устрою збройних сил Риму (кінець II ст. до н. е. – 117 р. н. е.)", Д.С. Пуховець, що захистив у 2010 р. кандидатську дисертацію "Внутрішньо-політична діяльність Константина Великого (306–337 рр.)", О.А. Заплетнюк, яка у 2016 р. захистила кандидатську дисертацію "Царська влада в Єгипті періоду правління Ехнатона". З вересня 2017 р. викладачем кафедри став її випускник О.С. Охріменко, який у 2016 р. захистив кандидатську дисертацію "Повсякденне життя міст Англії XI–XIII ст." (наук. кер. – доц. М.О. Рудь).

Нині на кафедрі працюють дев'ять викладачів, а саме: завідувач кафедри – д-р іст. наук, проф. В.В. Ставнюк; д-р іст. наук, проф. В.А. Рубель; канд. іст. наук, доц. М.О. Рудь; канд. іст. наук, доц. Ю.Г. Грачов; канд. іст. наук, доц. Ю.О. Гоман; канд. іст. наук, доц. А.Л. Пількевич; канд. іст. наук, доц. Д.С. Пуховець; канд. іст. наук, асист. О.А. Заплетнюк; канд. іст. наук, асист. О.С. Охріменко.

Помітне місце в житті кафедри завжди займали міжнародні зв'язки. Тут потрібно відмітити наукові стажування викладачів кафедри в Польщі (проф. В.О. Маркіна, проф. О.П. Крижанівський, доц. Т.П. Брянцева, доц. М.О. Рудь), Чехословаччині (проф. Л.С. Чіколіні, проф. А.Ф. Кізченко), Франції (проф. Л.С. Чіколіні), Греції (проф. В.В. Ставнюк), Італії (проф. В.В. Ставнюк), Німеччині (доц. П.М. Котляров), Австрії (доц. П.М. Котляров, доц. А.Л. Пількевич), Кореї (проф. В.А. Рубель), Марокко (доц. Ю.О. Гоман), Єгипті (асист. О.А. Заплетнюк), Канаді (асист. О.А. Охріменко).

На початку ХХІ ст. активізувалися контакти вчених кафедри з антикознавцями і медієвістами інших міст на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях. У цей час кафедра стала організатором проведення низки міжнародних конференцій і круглих столів із вузлових проблем стародавньої і середньовічної історії. Останній із подібних наукових симпозиумів – IV Міжнародну наукову конференцію "Актуальні проблеми історії стародавнього світу" було проведено 16–17 травня 2013 р. У її роботі взяло участь понад 100 українських і зарубіжних учених.

Кілька промовистих цифр можуть підвести загальний підсумок семидесятилітньої історії кафедри.

За ці роки кафедра випустила понад 700 дипломників і магістрантів.

Усього за цей час 18 випускників кафедри захистили докторські дисертації і 77 – кандидатські дисертації. З них за профілем кафедри – 14 докторських і 65 кандидатських дисертацій.

Випускники кафедри працюють викладачами вишів і коледжів, учителями гімназій, ліцеїв і загальноосвітніх шкіл, науковими співробітниками в академічних інститутах, бібліотеках, архівах, музеях, на дипломатичній роботі, у громадських та державних установах.

Список використаних джерел:

1. Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 1981, спр. 78, арк. 19.
2. Там само, арк. 25.
3. Там само, 1990, спр. 42, арк. 5.
4. Державний архів м. Києва, ф. Р-1246, оп. 5, спр. 21, арк. 2.
5. Там само, спр. 58, арк. 8.
6. Там само, оп. 13, арк. III-IV.
7. Там само, оп. 13, спр. 19, арк. 1.
8. Там само, спр. 28, арк. 4.
9. Там само, спр. 112, арк. 1–2.
10. Там само, спр. 140, арк. 15.
11. Там само, спр. 197, арк. 30.
12. Там само, спр. 274, арк. 7.
13. Там само, спр. 660, арк. 12.
14. Там само, спр. 17, арк. 1; спр. 36, арк. 3–4; спр. 64, арк. 3; спр. 112, арк. 1–2.
15. Там само, спр. 36, арк. 1; спр. 64, арк. 1–2.
16. Там само, спр. 112, арк. 16; спр. 197, арк. 7, 10; спр. 238, арк. 1; спр. 300, арк. 1.
17. Там само, спр. 201, арк. 1–2; спр. 238, арк. 11.
18. Там само, спр. 660, арк. 1; спр. 661, арк. 3.
19. Брагіна Л.М. Італьянское средневековье и Возрождение в новейших советских исследованиях / Л.М. Брагіна // Италия в трудах советских историков. – М.: Наука, 1989. – С. 7–29.

20. Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века / В. Бузескул. – К.: Фолиант, 2004. – Т. 1–2.

21. Историчний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 pp.) / під ред. Г.Д. Казьмирчука. – К.: Пройм-М., 2004. – С. 98.

22. Котельникова Л.М. Рец. На кн.: Л.С. Чіколіні. Социальная утопия в Италии. XVI – начало XVII в. – М., 1980 / Л.М. Котельникова // Средние века. – 1983. – Вып. 46. – С. 356–359.

23. Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С.И. Лиман. – Х.: ХГАК, 2009.

24. Маркіна В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие) / В.А. Маркіна. – К.: Изд-во Киевского университета, 1961. – С. 231.

25. Рудь М.О. Внесок Л.С. Чіколіні у дослідження суспільної думки ранньомодерної Італії / М.О. Рудь // Університет. – К.: 2009. – № 2 (28). – С. 16.

26. Рудь М.О. О.П. Крижанівський (1944–2010) та його внесок в історичну науку / М.О. Рудь // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – 2014. – Вип. 2 (120). – С. 59.

27. Славяноведение в дореволюционной России. – М.: Наука, 1979. – С. 84–85.

References:

1. Arkhiv Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, 1981, sprava 78, arkush 19.
2. Ibid, arkush 25.
3. Ibid, 1990, sprava 42, arkush 5.
4. Derzhavnyi arkhiv m. Kyiva, fond R-1246, opys 5, sprava 21, arkush 2.
5. Ibid, sprava 58, arkush 8.
6. Ibid, opys 13, arkush III-IV.
7. Ibid, opys 13, sprava 19, arkush 1.
8. Ibid, sprava 28, arkush 4.
9. Ibid, sprava 112, arkush 1–2.
10. Ibid, sprava 140, arkush 15.
11. Ibid, sprava 197, arkush 30.
12. Ibid, sprava 274, arkush 7.
13. Ibid, sprava 660, arkush 12.
14. Ibid, sprava 17, arkush 1; sprava 36, arkush 3–4; sprava 64, arkush 3; sprava 112, arkush 1–2.
15. Ibid, sprava 36, arkush 1; sprava 64, arkush 1–2.
16. Ibid, sprava 112, arkush 16; sprava 197, arkush 7, 10; sprava 238, arkush 1; sprava 300, arkush 1.
17. Ibid, sprava 201, arkush 1–2, sprava 238, arkush 11.
18. Ibid, sprava 660, arkush 1; sprava 661, arkush 3.
19. BRAGINA, L.M. (1989) Ital'yanskoe srednevekov'e i Vozrozhdenie v noveyshykh soveckikh issledovaniyax. In: Chikolini, L. (ed.) *Italiya v trudax sovetckix istorikov*. Moscow: Nauka, p. 7–29.
20. BUZESKUL, V. (2004) *Vseobshchaya istoriya i ee predstaviteli v Rossii v XIX i nachale XX veka*. Kiev: Foliant.
21. KAZMYRCHUK, H.D. (ed.) (2004) *Istorychyi fakultet Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule i siohodennia (1834–2004)*. Kyiv: Proim-M.
22. KOTELNIKOVA, L.M. Review: Chikolini, L.S (1983) *Social'naya utopiya v Italii. XVI – nachalo XVII v.* Moscow, 1980. *Sredniye veka*. 46, p. 356–359.
23. LIMAN, S.I. (2009) *Idei v latax: Zapad ili Vostok? Srednevekov'e v otsenках medievistov (1804 – pervaya polovina 1880-x gg.)*. Har'kov: XGAK.
24. MARKINA, V.A. (1961) *Magnatskoye pomest'e Pravoberezhnoj Ukrainy vtoroj poloviny XVIII v. (Social'no-ekonomicheskoe razvitiye)*. Kiev: Izdatel'stvo Kievskogo universiteta.
25. RUD, M.O. (2009) Vnesok L.S. Chikolini e doslidzennia suspilnoi dumky ranniomodernoi Italii. *Universytet*. 2 (28), p. 11–17.
26. RUD, M.O. (2014) O.P. Kryzhanivskiy (1944–2010) ta yoho vnesok v istorychnu nauku. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya Istorii*. 2(120), p. 59–61.
27. DYAKONOV, V.A. (ed.) *Slavyanovedenie v dorevolucionnoj Rossii*. Moscow: Nauka.

Надійшла до редколегії 18.09.17

M. Rud, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DEPARTMENT OF ANCIENT AND MEDIEVAL HISTORY OF HISTORY FACULTY OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV (DEDICATED TO 70 ANNIVERSARY OF ITS FOUNDING)

On the basis of archive materials, the article describes general points of the growth of Ancient and Medieval History Department of History Faculty of Taras Shevchenko University of Kyiv during 70 years of its development. It shows pedagogical and scientific work of the department members, the contribution of famous Ukrainian historians M. Brechkevych, V. Markina, L. Chikolini, A. Kizchenko, V. Naulko, O. Kryzhanivskiy, V. Stavniuk, V. Rubel and others into progress of Ukrainian classical and medieval studies, as well the trainings of specialists for education and science, including top-qualifications.

Key words: Department of Ancient and Medieval History, History Faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv, classical studies, medieval studies, east studies, ethnology / anthropology studies.

УДК 94 (477.74) "1920"

О. Шишко, канд. іст. наук, доц.
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, Україна

БУРЖУАЗІЯ ОДЕСИ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ В 1920 РОЦІ

На основі широкого кола джерел, зокрема матеріалів з архівів СБУ та періодичних видань, досліджено політику комуністичної влади в Одесі в 1920 р. щодо буржуазії. Відповідно до більшовицької доктрини, буржуазія мала бути ліквідована як клас, існування якого було несумісним з усупільненим виробництвом. У цьому полягала стратегічна мета, тактичними заходами стала кампанія з вилучення надлишків у буржуазії та заборона вільної торгівлі. Також буржуазія міста була обшнурована в поширенні спекуляції товарами першої необхідності та валютою. Ті, хто чинив спротив такій політиці та був обвинувачений у спекуляції та виготовленні фальшивих грошових знаків, піддавалися методам терору, що полягали в конфіскації майна, ув'язненні до концтабору та розстрілах. Застосовуючи зазначені методи терору, влада переслідувала мету спонукати буржуазію до її оробітничення та залучення до комуністичного будівництва. Водночас суперечливими були спроби влади здійснити націоналізацію промислових підприємств. Результатом такої політики стала глибока економічна криза, що призвела до паралічу господарського життя, спровокувала значне зниження життєвого рівня всіх верств населення.

Ключові слова: буржуазія, терор, спекуляція, надлишки, націоналізація.

В історії становлення Одеси як міста європейського рівня вирішальну роль відіграв порт, через який здійснювали торговельні, господарські зв'язки з багатьма країнами світу. Одеський порт, який був одним із найбільших портів Російської імперії, відіграв провідну роль у веденні оптової зовнішньої та внутрішньої торгівлі. У розвитку порту й усього міста головну роль відіграла хлібна торгівля. Сприятлива економічна кон'юнктура стала запорукою успішної підприємницької діяльності купців і фабрикантів місцевого походження та приваблювала іноземний капітал. Поруч із великими торговельними підприємствами в місті працювала значна кількість середніх і дрібних торговельних закладів. Крім торгівлі, Одеса стала центром зосередження багатьох галузей фабрично-заводської промисловості. На початку ХХ ст. в Одесі нараховувалося майже 500 фабрик і заводів, на яких працювало понад 20 тис. робітників (загальна чисельність населення станом на початок 1917 становила понад 600 тис. осіб). Переважна їхня більшість була невеликою, на них працювало від 5 до 100 робітників. І лише на семи підприємствах було задіяно 500 і більше осіб.

Якщо соціально-економічне становище пролетаріату Одеси, особливо в дореволюційний період, знайшло своє відображення в науковій літературі, так само як показники розвитку промисловості, сільського господарства та торгівлі, то становлення та розвиток класу підприємців або буржуазії, а також великої кількості посередників у торгівлі й інженерно-технічного персоналу не відображено в повній мірі. Особливо це стосується часу революційних подій, коли буржуазія та соціальні групи, які забезпечували її життєдіяльність, опинилися в ролі жертв соціальної революції. З огляду на це дослідження процесу ліквідації буржуазії як класу як одного із факторів системи політичного терору, який здійснювався в Одесі впродовж 1920 р. має як наукове, так і практичне значення. Адже на багато десятиліть було перервано природний процес розвитку ринкових відносин, де приватна власність відігравала провідну роль, а її власники виконували важливу функцію організації та управління виробництвом у конкурентному середовищі.

Радянська історіографія тривалий час оминала проблему дослідження політики радянської влади та комуністичної партії щодо буржуазії. Лише в 1975 р. з'явилася монографія І. Трифонова, у якій, відповідно до теоретичних настанов того часу, було зроблено спробу дослідити процес "ліквідації експлуататорських класів". Автор, звинувативши "імперіалістичну буржуазію та її есеро-меншовицьких посібників" у зриві мирного розвитку революції, стверджував, що диктатура пролетаріату була зовсім не зацікавлена "у фізичному знищенні експлуататорів" [30, с. 9]. До них лише було пред'явлено

вимоги виконання норм соціальної справедливості: надати на користь усього суспільства засоби виробництва та припинити паразитичне існування, працювати разом з усіма трудящими. Посилаючись на офіційні відомості про те, що впродовж 1918–1919 рр. Всеросійською надзвичайною комісією (ВНК) було розстріляно близько 10 тис. осіб (не подаючи при цьому джерела), І. Трифонов акцентував увагу на тому, що радянська держава у своїй каральній політиці щодо повалених експлуататорських класів завжди виходила з інтересів революційної доцільності, "керувалася благородними принципами соціалістичного гуманізму, застосовуючи фізичне знищення своїх ворогів лише у випадках крайньої необхідності" [30, с. 166]. Г. Іоффе своє дослідження присвятив "буржуазно-поміщицькій, монархічній контрреволюції", ігнорування вивчення якої він вважав неправильним, у зв'язку з тим, що, на його переконання, вона несла загрозу завоюванням не тільки "Жовтневої соціалістичної, а й Лютневої буржуазно-демократичної революції" [28, с. 4].

У цих працях процес ліквідації буржуазії як класу в Україні майже не розглядали, тому Г. Турченко поставив за мету вирішити конкретні завдання, зокрема виявити історичну обумовленість політичної поразки поміщиків і буржуазії в Україні та наступної їх ліквідації як класів [31, с. 11]. Вагомим здобутком роботи Г. Турченка став зроблений ним підрахунок чисельності буржуазії в Україні. Дослідником було встановлено, що станом на 1917 р. дрібна буржуазія становила 200,6 тис. осіб, а з урахуванням членів сімей – 686,2 тис., представників великої та середньої буржуазії було 71,1 тис. осіб, а із членами сімей – 240,0 тис. осіб. Таким чином, загальна чисельність буржуазії в Україні становила 926,2 тис. осіб [31, с. 17–18].

Сучасна українська історіографія переважно розглядала роль окремих представників української буржуазії у революційних подіях. У зв'язку з відстороненістю переважної більшості буржуазії від активної участі у змаганнях за державність України, дослідження різних аспектів її діяльності не стало пріоритетом для сучасних істориків. Особливо малодослідженою проблемою залишається політика комуністичної влади щодо буржуазії. З огляду на це метою пропонованої статті є дослідження на прикладі Одеси політики комуністичної партії щодо буржуазії міста, яка була спрямована на її ліквідацію як класу. Особливий акцент при цьому було зроблено на каральних заходах, спрямованих проти представників буржуазного класу, які здійснювала Одеська губернська надзвичайна комісія (ОГНК).

Програма РКП(б), яка була затверджена на VIII з'їзді у березні 1919 р., передбачала "неухильне продовження і доведення до кінця вже розпочату і в головному, і в

основному вже завершено експропріацію буржуазії, перетворення засобів виробництва й обігу у власність Радянської республіки, тобто в загальну власність всіх трудівників" [5, с. 402]. Утілюючи у життя це положення партійної програми та використовуючи вже накопичений досвід від часу "червоноармійської атаки на капітал", коли впродовж листопада 1917 р. – березня 1918 р. було здійснено "рішучий наступ на економічну основу існування експлуататорських класів" [30, с. 101], Одеський комітет КП(б)У з перших днів існування більшовицької влади в місті в лютому 1920 р. почав активно пропагувати нові форми суспільного життя, які були несумісні з існуванням буржуазії, що уособлювала вільну торгівлю та свободу підприємницької діяльності.

Чотирнадцятого лютого в газеті "Вісти/Известия", назву якої від цього дня почали друкувати двома мовами, було надруковано статтю за назвою "Не свобода торгівлі, а соціалізм". Автор цієї статті наголошував, що "пролетаріат, який вирвав владу з рук буржуазії, протиставляє буржуазному принципу свободи торгівлі, новий принцип – соціалістичного об'єднання людей, суспільного врегулювання виробництва і розподілу та монополізації торгівлі" [8]. Отже, не свобода торгівлі з її спекуляцією, не вільна конкуренція, а чітка, планомірна, цілеспрямована організація господарства – такою бачив перспективу економічного життя Одеси автор статті. Таким чином, віднині радянська економічна політика мала відбуватися під знаком усупільнення виробництва і державного контролю над товарообміном.

Ця економічна модель, звичайно, не передбачала існування буржуазії. Проте водночас у місті продовжували працювати не націоналізовані підприємства, більше того – було визнано за необхідне зберегти на певний час існування дрібних приватних підприємств. Резолюція першої безпартійної робітничої конференції, яка відбулась у березні, у сфері націоналізації передбачала її проведення з урахуванням загальних планів Вищої ради народного господарства (ВРНГ), але закликала при цьому зважати на місцеві умови [11].

В умовах гострої нестачі продовольства та дорожечі, виникало питання механізму забезпечення населення товарами першої необхідності. Починаючи з 18 лютого, влада планувала знову запровадити в місті карткову систему, що передбачала забезпечення продуктами харчування, насамперед хлібом, населення першої та другої категорій. Буржуазію було зараховано до третьої категорії. Таким чином, її позбавляли права на отримання харчів за картковою системою. Тим більше, представники буржуазії не могли претендувати на харчування у громадських їдальнях, які планували відкривати в робітничих районах [9].

Проте плани щодо запровадження карткової системи довелося відкласти. А це означало, що населення мало саме дбати про своє забезпечення харчами й іншими товарами, що в умовах їх гострої нестачі неминуче призводило до їхнього подорожчання. Наприкінці лютого влада розпочала боротьбу зі спекуляцією, влаштувавши у місті облаву, внаслідок якої було заарештовано понад одну тисячу осіб, більшість яких згодом відпустили [10]. Ця облава стала своєрідною відправною точкою у тривалій і нерезультативній боротьбі зі спекуляцією в Одесі та логічним продовженням тієї політики, яку більшовицька влада втілювала в життя з перших днів свого існування у 1917 р., розглядаючи спекуляцію як "одну з найнебезпечніших форм спротиву буржуазії проведенню соціалістичних перетворень у народному господарстві" [30, с. 114].

Із цього часу проблеми боротьби зі спекуляцією почали приділяти особливу увагу на різних рівнях. Так, у ре-

золюції з'їзду волосних ревкомів Одеського повіту було оголошено боротьбу проти спекуляції, аж до оголошення спекулянтів поза законом. Водночас було заявлено про необхідність ліквідації спекулятивних кооперативів. У цій же резолюції вихід убачався у встановленні державної монополії на найважливіші продукти харчування, у встановленні твердих цін як на продукти сільського виробництва, так і промислового. Це при тому, що під час роботи конференції більшовики відверто заявляли, що "наші комори порожні, ми нічого не обіцяємо" [12].

У віданні ОГНК перебував так званий спекулятивний капітал – відповідно, ця комісія долучилася до боротьби із зазначеним явищем. На засіданні колегії ОГНК, яке відбулось 30 березня за участі голови ОГНК С. Реденса, завідувача особливим відділом Л. Заковського, завідувача секретним відділом М. Дейча та завідувача загальним відділом Уральцева, уперше було ухвалено рішення про ув'язнення до концтабору на один рік за спекуляцію А. Баграша, В. Токарчука та Й. Бланка [2, арк. 20]. Упродовж квітня колегія майже на кожному своєму засіданні розглядала справи, фігуранти яких були обвинувачені у спекуляції. Так, 9 квітня колегія ОГНК ухвалила рішення про ув'язнення до концтабору на термін до завершення громадянської війни Горловського та Голомбу за спекуляцію консервами [2, арк. 31 зв.], 15 квітня Фельдмана, Неймана, Канделя та Я. Зейлігера було ув'язнено до концтабору за спекуляцію на шість місяців, останнього за спекуляцію 30 пуд. мила [2, арк. 37 зв.]. Двадцять третього квітня колегія ОГНК ухвалила рішення про ув'язнення на два роки до концтабору Н. Брудерзона за спекуляцію продуктами харчування [2, арк. 55]. Отже, за перший місяць боротьби зі спекуляцією ОГНК ув'язнила до концтабору 10 осіб, кілька десятків осіб з-під варті було звільнено, але їхнє майно конфіскували.

Боротьба зі спекуляцією супроводжувалася наступом на буржуазію, який розпочався наприкінці березня. Завідувач відділом управління Одеського губерньського революційного комітету (губревкому) І. Клименко 22 березня підписав наказ "Про облік буржуазії та нетрудових елементів м. Одеси" [13]. Відповідно до цього наказу, "обліку та реєстрації підлягали всі особи чоловічої статі віком від 18 років, які не підлягали призову на військову службу до РСЧА, не могли бути прийняті до неї як добровольці та при цьому не виконували суспільно-корисних функцій". Цей наказ супроводжувала стаття на першій шпальті газети "Вісти", автор якої закликав покінчити з буржуазією, яка, втрапивши політичну владу та право розпоряджатися засобами виробництва, перейшла до інших методів класової боротьби, які стали продовженням попередньої капіталістичної експлуатації. Таким новим методом буржуазії удушення робітничого класу стала спекуляція. Спекуляцію буржуазії на голоді та злиднях, на думку автора, можна було побороти лише одним способом – ізолювавши її в концтаборах і використовуючи її для примусових суспільно-корисних робіт. Автор статті робив висновок: "або пролетаріат зможе ліквідувати буржуазію і разом із тим автоматично припинити спекуляцію та крадіжки, або буржуазія знову захопить владу і тоді пощади не буде". Причому він наголошував саме на ліквідації буржуазії як класу, тому що розстрілами окремих осіб позбутися цілого явища буде неможливо [13].

Ліквідація буржуазії як класу, безумовно, передбачала її повне відсторонення від політичної влади. Відповідно до Конституції УСРР 1919 р., вибори до органів влади не були загальними. Ця конституція позбавляла виборчого права та права бути обраним осіб, які використовували найману працю з корисною метою; осіб,

які жили на нетрудові прибутки, тобто прибутки з підприємств, маєтків тощо; приватних торговців, комерційних посередників. За таких обставин, у виборах у квітні взяло участь трохи більше чверті населення міста (110 тис. осіб), з яких 18,2 тис. були бійцями Червоної армії, а тому Одеська рада була не тільки робітничих, а й червоноармійських депутатів [14].

Тиск на буржуазію посилювався у травні у зв'язку із загостренням грошової кризи. Ще в лютому одним із перших кроків влади стала заборона використання всіх грошових знаків, крім радянського зразка. Сама влада цей крок називала суто політичною акцією, що мала запобігти "чорносотенній агітації агентів Денікіна, які володіли величезними сумами грошей". Наступним кроком у цьому напрямі стала ліквідація всіх приватних банків і кредитних установ й утворення єдиного Народного банку [8]. В Одесі ще з 1917 р. спостерігався значний дефіцит грошових знаків, тому фальшування грошей ставало дедалі поширенішим явищем. Щоб виправити ситуацію, влада у травні й активізувала як боротьбу із фальшивомонетниками, так і пошук механізмів забезпечення обігу грошовими знаками. Зокрема, на пленумі Одеської ради робітничих та червоноармійських депутатів, який відбувся 4 травня, одним із питань порядку денного розглядали питання про фінансову кризу. Доповідач, секретар губвиконкому М. Ракітін, змушений був визнати факт гострої нестачі грошових знаків, особливо невеликого номіналу. Він запропонував депутатам ради запровадити "надзвичайний податок на буржуазію" та зібрати таким чином кілька мільйонів коштів. За невнесення податку пропонували винних осіб ув'язнювати до концтабору та конфіскувати їхнє майно [15].

Однак ситуація ставала дедалі складнішою, що поставило під загрозу повноцінне функціонування багатьох установ та підприємств. З огляду на це владою було ухвалено рішення влаштувати 8 травня в центрі міста облаву на спекулянтів валютою та товарами першої необхідності. Облава тривала кілька годин, у місті зчинився величезний гармидер. Підсумком цієї операції став арешт понад 200 осіб та вилучення великої кількості грошових знаків, причому переважно не радянських, а також цінностей. Відразу було заарештовано понад 40 "відомих валютчиків" [16]. Але, найімовірніше, ці разові заходи не давали бажаного ефекту, тому що незабаром газети надрукували погрозиливе повідомлення від імені ОГНК про те, що "ті особи, які будуть відмовлятися від прийому радянських грошей великими купюрами та ті, хто не виконає наказу фінвідділу про внесення до Народного банку дрібних грошей, будуть каратися з усією суворістю законів революційного часу" [18].

ОГНК ще в березні розпочалася активна боротьба з особами, які виготовляли та збували фальшиві грошові знаки. Перша справа, у якій ОГНК 26 березня ухвалила розстрільне рішення, стосувалася М. Гольберга (24 роки), Ф. Шварцера (33 роки), С. Галицького (55 років), А. Фейголя (55 років), які були обвинуваченні як фальшивомонетники [2, арк. 16]. Цього ж дня колегія ОГНК прийняла рішення про розстріл ще шести осіб, яких обвинувачували в купівлі та продажу фальшивих грошей. Загалом колегія цього дня ухвалила рішення про страту 19 осіб. У травні ОГНК цю практику продовжила. Так, 4 травня на засіданні колегії ОГНК було прийнято рішення про розстріл шести осіб, які були обвинувачені "у збуті фальшивих грошових знаків" [2, арк. 84–84 зв.], 14 травня – 11 осіб [2, арк. 110–110 зв.]. У цьому ж місяці ОГНК виявила дві великі "фабрики з виготовлення фальшивих грошей". Відповідно, 8 осіб було розстріляно [2, арк. 181]. У наступні місяці ОГНК продовжувала ухвалювати рішення про розстріл фаль-

шивомонетників, тому що проблему нестачі грошових знаків дрібного номіналу так і не було вирішено. Так, уже наприкінці листопада, визнавши неможливість задоволення потреб українських організацій у грошових знаках, РНК УСРР звернувся до РНК РСФРР із клопотанням "про відкриття в Харкові відділення фабрики із заготівлі розрахункових знаків, як допоміжного органу для задоволення українських потреб" [7, с. 769].

Наприкінці квітня в місті значно загострилося продовольче питання, за період з 1 лютого до 15 квітня ціни на предмети масового споживання виростили на 278 % [27]. Під час засідання президії ради профспілок 25 квітня було констатовано, що забезпечення робітників продовольством не вирішується відбиранням надлишків у буржуазії. За таких обставин ціни на хліб на ринку сягнули 120–140 руб. за фунт за мінімальної зарплати робітників у 2800 руб. та максимальної в 11 200 руб. У відповідь на "посилення хлібної спекуляції та підвищення цін на хліб", губвиконком ухвалив рішення заборонити приватну закупівлю борошна на ринку понад 1 пуд, заборонити нічну випічку хліба, конфіскувати пекарні, які не будуть виконувати це розпорядження, закрити частину пекарень [18]. А пленум ради робітничих і червоноармійських депутатів звернувся до ОГНК із закликом "застосувати найрішучіші заходи для боротьби зі спекуляцією продуктами харчування" [17]. Проте ОГНК змушена була визнати, що спекуляція товарами, які мають хоч якусь цінність, незважаючи на рішучі заходи революційної влади, "продовжує лютувати в Одесі". У відповідь ОГНК, "на яку було покладено велике завдання в боротьбі з усяким злом, з усіма ворогами радянської влади, у боротьбі зі спекулятивною вакханалією вирішила вжити рішучих заходів". Віднині спекуляція була прирівняна до контрреволюційної діяльності [17].

У травні влада розпочала наступ на приватну торгівлю. Першими під удар потрапили магазини з реалізації предметів розкошів, до яких було зараховано фрукти, кондитерські вироби тощо. Відповідно до розпорядження ОГНК, 14 травня було опечатано 67 таких магазинів. ОГНК пояснювала свої дії тим, що ціни на ці продукти були дуже високими, їх могла купувати лише буржуазія, а тому вони були недоступними для робітничих мас та найбіднішого населення Одеси. ОГНК ці продукти вилучила та передала дитячим колоніям, притулкам тощо [19]. Після цього настала черга комісійних магазинів.

Для подолання гострого товарного голоду в місті влада ухвалила рішення провести кампанію з вилучення "надлишків у буржуазії", іншими словами – ішлося про ревізію широкого кола речей, які перебували в помешканнях жителів центральної частини міста. Ще у травні ОГНК почала проводити масові обшуки для виявлення прихованих дрібних грошей. Під час проведення зазначених обшуків було досягнуто "блискучих результатів із виявлення колосальних сум грошей дрібними купюрами, цінностей та валюти". Ці свої дії ОГНК пояснювала тим, що "жадібні спекулянти та валютчики з метою підризу авторитету Радянської влади в очах робітників та наповнення своїх бездонних кишень почали ховати дрібні гроші і робітникам, які отримували жалювання крупними купюрами, доводилося платити спекулянтам до 30 % за розмір" [19]. Крім цього, у місті ще у квітні було оголошено кампанію зі збору білизни для війська, шпиталів тощо. Наприкінці червня влада вже вирішила провести тотальне вилучення "прихованих буржуазією та спекулянтами запасів та надлишків". Для цього при Одеському губревкомі було створено оперативний штаб, яким було вироблено план вилучення цих запасів та надлишків. До цього оперативного штабу

увійшли представники губревкому, ОГНК та губерньської ради профспілок (губрадпрофу) [20].

У суботу 26 червня о 17 год до будинку губрадпрофу прибуло понад 1 500 робітників, членів профспілок, 500 членів компартії та 500 міліціонерів. Порядок по периметру території, де відбувалося це вилучення, забезпечували 1 500 червоноармійців із військ внутрішньої охорони. Захід відбувався в межах Бульварного міліцейського району, який був поділений на п'ять підрайонів. Відповідно, було сформовано п'ять великих партій робітників, які поділялися на команди. Ці команди були направлені до кварталів, де вже окремі групи почали вилучати надлишки. Таким чином, було забезпечено одночасне проведення цієї операції. Згідно з інструкцією, вилученню в буржуазії та нетрудового елементу підлягали всі понаднормові надлишки одягу, білизни, посуду, продовольства, а також коштовності. Усе це бралось на облік, описувалося і передавалося домовому комітету (домкому). Домкоми вилучені речі мали здати на склади до 10 год 30 червня, в іншому випадку вони мали бути притягнуті до відповідальності відповідно до вимог облогового стану, який було запроваджено в місті на початку червня [20]. Наскільки домкоми повільно виконували це розпорядження засвідчив наказ губревкому від 2 серпня про здачу ще не зданих ними товарів у 2-денний термін під страхом застосування вищої міри покарання. Виконання цього наказу було доручено контролювати ОГНК [25].

Крім вилучення речей, також відбувалася перевірка осіб, які перебували у помешканнях. Відповідно, під час обшуків та оглядів квартир усіх осіб, які викликали підозру як контрреволюціонери або явні спекулянти, та взагалі всіх паразитичних елементів заарештовували і направляли до тюремного відділу штабу. У цьому відділі працював слідчий апарат, який перевіряв обставини арешту. Тих осіб, для арешту яких були всі підстави, передавали до слідчої комісії, яка відразу розглядала справу та ухвалювала рішення. Згідно з цими рішеннями, паразитичних елементів направляли до концтабору терміном не більше двох років, дезертирів направляли до губкомдезертиру. Осіб, які підозрювались у причетності до контрреволюційних організацій, передавали до ОГНК. Під час цієї кампанії було заарештовано 250 осіб, 50 % яких було відправлено до концтабору, 10 – до губкомдезертиру, 5 % – до ОГНК, інші були звільнені [20].

Члени штабу, які контролювали хід операції, відзначили організованість пролетаріату, який із відповідальністю поставився до виконання бойового завдання. Заручившись таким чином підтримкою пролетаріату й отримавши значні результати під час вилучення майна в буржуазії, новий склад органів влади ухвалив рішення повторити це дійство (наприкінці червня діяльність Одеської ради робітничих та червоноармійських депутатів та її виконкому була припинена). Зокрема, голова нового складу губревкому (вже третього у 1920) О. Шумський заявив, що настав час перейти від слів до діла та зробити Одесу "справжнім радянським містом". Для цього він запропонував діловито та чесно виконати чергову операцію щодо вилучення надлишків у буржуазних квартирах та одночасно виявити сутність тих членів партії, які в цій справі виявляють слабкість, або поведуться не так, як слід поводитися справжнім комуністам [27].

Отже, у ніч на 9 липня до кампанії вилучення надлишків у буржуазії знову було залучено понад 3 тис. партійних працівників та найбільш свідомих представників робітників та червоноармійців. Особливістю цього разу стало те, що було залучено значну кількість жінок-комуністок, які увійшли до кожної групи, до якої входили також два робітники та два червоноармійці. Кожна така

"п'ятірка" після детальної інструкції голови ОГНК В. Яковлева отримала ордери на право проведення обшуків у кількох будинках, які в середньому тривали 9–10 год. Водночас відбувалися арешти підозрілих осіб, справи яких негайно розглядала "трійка", ухвалюючи рішення про ув'язнення до концтабору примусових робіт терміном від 1 місяця до 1 року. Цим самим виконувалася настанова О. Шумського про залучення "до трудової повинності всієї спекулятивної та лінивої Одеси" [21].

Крім оперативного штабу, цього разу було створено також Центральну комісію з обліку та розподілу вилучених у буржуазії надлишків, яку очолив член губревкому Бляхін. У своєму першому наказі ця комісія довела до загального відома, що будь-які особи незалежно від посади за будь-яку крадіжку вилучених речей "будуть негайно піддаватися вищій мірі покарання – розстрілу, як бандити та крадії народного добра". Крім цього, було створено комісію для обліку опечатаного у буржуазії майна [22]. Уже в жовтні було надруковано детальний звіт про розподіл вилучених надлишків у буржуазії Одеси.

Той факт, що під час проведення цієї кампанії траплялися зловживання, засвідчили й рішення колегії ОГНК. Так, колегія ОГНК ухвалила рішення розстріляти Б. Ільницького за крадіжку речей зі сховища ОГНК, інформатора ОГНК Д. Шкуренка за крадіжку годинника під час обшуку й отримання борошна як хабара, користуючись становищем співробітника НК, а завідувача господарської частиною ОГНК Л. Прянникова (27 років) було ув'язнено до концтабору терміном на один рік за привласнення майна, довіреного йому службою, із наступною забороною служити у будь-якій НК. Крім цього, червоноармійця 29-го окремого батальйону ВОХР П. Громова (27 років) було розстріляно за привласнення речей під час вилучення надлишків у буржуазії [3, арк. 43]. Тим більше смертна кара чекала на тих, хто як І. Михайлюк та М. Куталадзе проводив обшуки за підробленими ордерами ОГНК [3, арк. 58].

Проводячи кампанію з вилучення надлишків, влада тим самим прагнула "втлумачити в тупі голови самовпевненої та нахабної буржуазно-обивательської маси, що їй також не оминати розгрому, що Радянська республіка не буде терпіти паразитів, які будують свій достаток на обдиранні трудівників і ще й користуються при цьому привілеями". Передбачаючи спротив буржуазії та "чисельної рати її прислужників і нахлібників" таким намірам влади, до "найбільш норавливих" із цього переліку каральні органи продовжували застосовувати методи терору. Так, колегія ОГНК, у складі нового голови В. Яковлева, членів Л. Заковського та Соколова, за участі комбрига 63 бригади ВОХР Вороніна, 12 липня ухвалила рішення за приховування речей І. Раковича (57 років) розстріляти, а О. Ракович (56 років) та М. Арцимович (56 років) вислати за межі Одеської губернії [3, арк. 43]. Тринадцятого липня колегія ОГНК прийняла рішення за переховування білогвардійців розстріляти О. Романченка, а чотирьох осіб ув'язнити до концтабору на термін від 1 до 5 років, двох осіб вислати за межі губернії [3, арк. 45]. П'ятнадцятого липня колегія ОГНК прийняла рішення розстріляти Ш. Гольденринга-Ройтмана за приховування засобів для перев'язування ран, ув'язнити до концтабору терміном на 5 років М. Перельмутера за вимагання та привласнення речей, за приховування речей від комісії з вилучення надлишків у буржуазії було розстріляно І. Бакалова, а С. Балабана ув'язнено до концтабору терміном на 5 років [3, арк. 50–52]. Шістнадцятого липня колегія ОГНК прийняла рішення розстріляти О. Фольмера за приховування речей, а В. Ткаченка за переховування автомобільного майна. Також цього дня

було ухвалено рішення про розстріл М. та Ф. Беккерів, У. Фольфзона, І. Бітмана, С. Гакмана, З. Зона за виготовлення та збут фальшивих грошей [3, арк. 55, 59]. Двадцять другого липня за спекуляцію нормованими продуктами, зберігання зброї, дачу хабара, користування підробленими документами було розстріляно П. Ройзмана [3, арк. 65]. Двадцять сьомого липня за приховування брильянтів "на мільйон рублів" та спекуляцію ними було розстріляно І. Єлика, а С. Метакса за спекуляцію було ув'язнено до концтабору на три роки [3, арк. 67].

Архівно-слідча справа, фігурантами якої були С. Макаров (35 років), С. Динерман (43 роки) та В. Брашеван (39 років) демонструє, на чому ґрунтувалися обвинувачення ОГНК. Усі вони та ще кілька осіб були заарештовані на квартирі в С. Динермана за обвинуваченням у спекуляції. Перебування на квартирі в С. Динермана великої кількості осіб та вилучення у нього анульованих грошових знаків, а також 105 тис. радянських рублів дали підстави обвинуватити його в розміні 10-ти тисячних купюр з комісією у 2 тис. Також у нього було знайдено 10 дюжин сахаринових коржів. Це надало підстави колегії ОГНК ув'язнити його до концтабору на три роки. У С. Макарова було вилучено 40 тис. руб. та крони. У протоколі допиту відсутня будь-яка інформація про характер спекуляції С. Макарова, що не завадило слідчому у висновку наголосити на тому, що "він є відомим у місті спекулянтом". У матеріалах цієї справи є заява та протокол допиту О. Трейгера (19 років, машиніст тюремного підвідділу), де той повідомив про те, що "за гетьмана" С. Макарова служив у розшуковому відділі, де "до його обов'язків входило випитувати в арештованих про їхні обвинувачення". "За спекуляцію та за службу в розшуковому відділі" колегія ОГНК 15 липня ухвалила рішення С. Макарова розстріляти. Вина В. Брашевана полягала в тому, що в нього не було жодних занять, за що його було ув'язнено до концтабору на два роки. У реабілітації С. Макарову органами прокуратури було відмовлено у зв'язку з тим, що його було "покарано за загально-кримінальний злочин" [1].

Ведучи цю кампанію, влада постійно наголошувала, що основне її вістря спрямоване на розгром та пролетаризацію буржуазії, а вилучення надлишків у буржуазії задля задоволення потреб найбідніших верств населення, обмеження особистого споживання буржуазії має важливий, але другорядний характер. Ліквідація буржуазії як класу загалом та в першу чергу – матеріальної основи її існування, розглядали як важливу передумову реалізації головної мети щодо організації всього суспільства та господарського апарату на соціалістичних началах. Важливу роль у цьому процесі влада відводила пролетаріату міста, який довго вгавав, але врешті долучився до революційної самодіяльності й за допомогою механізмів державної влади взявся "покінчити з останніми буржуазними цитаделями: окремими приватновласницькими виробництвами та торговими підприємствами, які перебувають майже всі винятково в руках буржуазії". До речі, не всі робітники міста схвально ставилися до кампанії боротьби з буржуазією: частими були випадки, коли домашня прислуга сприяла у переховуванні майна господарів, що викликало у влади особливу ненависть до неї.

Логічним продовженням кампанії з вилучення надлишків у буржуазії стало рішення губревкому опечатати 12 липня магазини, які торували предметами не першої необхідності [22]. Було опечатано понад 300 магазинів, до яких було направлено комісії для переобліку товарів, які підпорядковувалися єдиній комісії з обліку та розподілу товарів з опечатаних магазинів. Після проведення такого переобліку товари відправляли на державні

склади, а незабаром їх почали видавати трудящим за картками в лавках Одеського споживчого товариства (ОСТ) [23]. Після цього настала черга для магазинів, що торгували нормованими продуктами: хлібом, м'ясом, молоком тощо. Згодом було закрито бакалійні й колоніальні, галантерейні та взуттєві магазини, а згодом усі інші. Крім цього, у власників магазинів відбирали їхні приміщення й обладнання. Таким чином, відбувалося свідоме "руйнування налагодженого апарату приватної торгівлі, ламання старого спекулятивного апарату". Щоб більше нічого не нагадувало про вільну торгівлю, губревком за підписом О. Шумського видав наказ про "знищення навіть зовнішнього вигляду приватної торгівлі з її яскравими чисельними вивісками та плакатами". Відповідно, усі приватні особи, організації та підприємства зобов'язувалися у 5-денний термін зняти вивіски, рекламу та здати їх під розписку. Віднині всі вивіски повинні були мати червоне тло [24].

Виступаючи наприкінці серпня перед делегатами II-го конгресу III-го Інтернаціоналу, які перебували з ознайомчим візитом в Одесі, О. Шумський, перераховуючи заходи боротьби з капіталізмом, наголосив на тому, що "особливо наполегливо ведеться боротьба з буржуазією" [26]. Результати цієї боротьби дали підстави Ф. Дзержинському 8 січня 1921 р. у наказі ВНК, у якому були підбиті соціальні підсумки громадянської війни, зацентувати увагу на тому, що "помішки як клас – зникли, буржуазія декласувалася, з політичного керманіча вона перетворилася на нуль" [6, с. 419]. Якщо в політичному сенсі буржуазія і втратила свої позиції, то в економічній площині ситуація була набагато складнішою. Скажімо, постанова Вищої ради народного господарства РСФРР про націоналізацію всієї середньої та частково дрібної промисловості, яку було прийнято 29 листопада 1920 р., так і не була реалізована. Навіть окремі представники радянської історіографії змушені були визнати той факт, що ця постанова мала "сильний відбиток "воєнно-комуністичних" методів", стала черговою "спробою повалити капіталізм у місті і селі любовою атакою" [30, с. 123]. Інші дослідники високу питому вагу приватного сектора наприкінці 1920 р., зокрема у промисловості України, трактували як "певну незавершеність тут "воєнно-комуністичних" перетворень" [29, с. 81]. Та найсуттєвішим наслідком боротьби з буржуазією став економічний параліч, який особливо гострих форм набув на початку 1921 р. Дев'ятого лютого голова Одеського губревкому Дробніс, доповідаючи голові РНК України Х. Раковському про стан справ в Одеській губернії, звертав увагу на той факт, що "спекуляція в місті набула відверто нахабних і відкритих форм, усі заводи і фабрики стоять через відсутність палива, будь-якої миті може спалахнути масовий виступ робітників" [4, арк. 1].

Таким чином, більшовицька влада в Одесі впродовж 1920 р. проводила активні заходи з метою ліквідації буржуазії міста як класу. При цьому влада використовувала каральні органи, насамперед ОГНК, які, застосовуючи такі методи терору як конфіскацію особистого майна та націоналізацію підприємств, ув'язнення до концтабору та розстріли, чинили, передусім, моральний тиск на буржуазію, щоб змусити її широкий загал долучитися до "соціалістичного будівництва". Подальшого дослідження потребує вивчення різних форм спротиву, які чинила буржуазія й інші верстви населення міста, цим заходам влади, про що свідчить, зокрема, розкриття ОГНК чисельних "контрреволюційних організацій".

Список використаних джерел:

1. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області, спр. № 017452 [Макаров С.К. та ін.], 52 арк.

2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, оп. 3, спр. 282, 225 арк.
3. Там само, спр. 283, 243 арк.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), м. Київ, ф. 1, оп. 20, спр. 615, 227 арк.
5. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М.: Политиздат, 1959. – 602 с.
6. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1920. – № 26. – С. 769.
7. Вісти Одеського Губернського Революційного Комітету. – 1920. – 14 лют.
8. Там само. – 15 лют.
9. Там само. – 2 берез.
10. Там само. – 17 берез.
11. Там само. – 20 берез.
12. Там само. – 23 берез.
13. Вісти Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 10 квіт.
14. Вісти Одеського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 6 трав.
15. Там само. – 9 трав.
16. Там само. – 15 трав.
17. Там само. – 23 трав.
18. Там само. – 26 трав.
19. Там само. – 29 черв.
20. Там само. – 10 лип.
21. Там само. – 14 лип.
22. Там само. – 17 лип.
23. Там само. – 28 лип.
24. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 3 серп.
25. Там само. – 24 серп.
26. Профессиональная жизнь (Одесса). – 1920. – 10 мая.
27. Из истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии, 1917–1921 гг.: сб. док. / сост.: А.К. Гончаров, И.А. Дорошенко, М.А. Козичев, Н.Н. Павлович. – М.: Госполитиздат, 1958. – 511 с.
28. Иоффе Г.З. Крах российской монархической контрреволюции / Г.З. Иоффе. – М.: Наука, 1977. – 320 с.
29. Терещенко Ю.І. Політика "воєнного комунізму" / Ю.І. Терещенко // УІЖ. – 1980. – № 10. – С. 75–85.
30. Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР / И.Я. Трифонов. – М.: Политиздат, 1975. – 406 с.
31. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г. Турченко. – К.: О.: Вища школа, 1987. – 199 с.

References:

1. Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Odeskii oblasti, sprava № 017452 [Makarov S.K. ta in.].

O. Shyshko, PhD in History, Associate professor
Odessa I. I. Mechnikov National University, Odessa, Ukraine

ODESA BOURGEOISIE AS THE OBJECT OF THE POLITICAL TERROR IN 1920

The article analyses the policies of communist authorities towards bourgeoisie in 1920, basing on the wide range of sources, including the archives of SBU and periodicals. According to the Bolshevik doctrine, bourgeoisie had to be liquidated as a class, and its existence was incompatible with social manufacturing. That was the strategic goal, and the tactical measure was the campaign of extraction of the surplus from bourgeoisie and ban on free trade. Also bourgeoisie was accused of the essential goods and foreign currency speculation. Those, who tried to resist the policies and were accused of speculations and forgery were oppressed and terrorized, their property confiscated, and they incarcerated in concentration camps or exterminated. By implementing the terror policies, the authorities pursued the goal of turning bourgeoisie into working class and making them join the building of the communist regime. At the same time, the authorities controversially attempted to nationalize the manufacture enterprises. These policies resulted in a deep economic crisis, which led to paralysis of the economy and significant decrease of the living standard of the whole population, disregarding the class.

Key words: bourgeoisie, terror, speculation, surplus, nationalization.

УДК 94(477) "1954–1964"

А. Якубець, старш. наук. співроб.
Національний музей історії України, Київ, Україна

СІЛЬСЬКІ КЛУБИ В УРСР 1954–1964 РР. (ЗА ПУБЛІКАЦІЯМИ ЖУРНАЛУ "ПЕРЕЦЬ")

Присвячено позиціонуванню сатирично-гумористичного журналу "Перець" як джерела з історії повсякдення України другої половини ХХ ст. Здійснено це на прикладі теми клубних установ у УРСР 1954–1964 рр. За допомогою широкого фактажу продемонстровано не лише джерельну складову публікацій "Перця", але й показано можливість їх структування та систематизації.

Ключові слова: історія повсякдення, організація відпочинку, сільські клуби, журнал "Перець", УРСР.

Відпочинок є невід'ємною частиною повсякдення, а відтак – дослідження умов й організації відпочинку вважають однією зі складових історії повсякдення [13, с. 618], що, у свою чергу, актуалізує проблематику за-

2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, fond 6, opys 3, sprava 282, 225 arkushiv.
 3. Ibid, sprava 283, 243 arkushy.
 4. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, m. Kyiv, fond 1, opys 20, sprava 615, 227 arkushiv.
 5. ANON (1959). *Vos'moj s'ezd RKP(b). Mart 1919 goda. Protokoly*. M.: Politizdat. [in Russian].
 6. ANON (1920). *Sobranie Uzakoneniij i Rasporjazenij Raboche-Krest'janskogo Pravitel'stva Ukrainy*. 26, 769. [in Russian].
 7. Visty Odeskoho Hubernskoho Revoliutsiinoho Komitetu. – 1920. – 14 liutoho.
 8. Ibid. – 15 liutoho.
 9. Ibid. – 2 bereznia.
 10. Ibid. – 17 bereznia.
 11. Ibid. – 20 bereznia.
 12. Ibid. – 23 bereznia.
 13. Visty Odeskoi Rady Robitnychykh i Chervonoarmiyskykh Deputativ. – 1920. – 10 kvitnya.
 14. Visty Odeskoho Hubernalnogo Vykonavchoho Komitetu Rad Robitnychykh, Selyanskykh i Chervonoarmiyskykh Deputativ i Odeskoi Rady Robitnychykh i Chervonoarmiyskykh Deputativ. – 1920. – 6 travnia.
 15. Ibid. – 9 travnia.
 16. Ibid. – 15 travnia.
 17. Ibid. – 23 travnia.
 18. Ibid. – 26 travnia.
 19. Ibid. – 29 chervnia.
 20. Ibid. – 10 lypnia.
 21. Ibid. – 14 lypnia.
 22. Ibid. – 17 lypnia.
 23. Ibid. – 28 lypnia.
 24. Visty Odeskoho Hubernalnogo Revoliutsiinoho Komitetu. – 1920. – 3 serpnia.
 25. Ibid. – 24 serpnia.
 26. Professional'naya zhizn' (Odessa). – 1920. – 10 maya.
 27. GONCHAROV, A.K.; DOROSHENKO, I.A. (ed.) (1958). *Iz istorii Vserossijskoj Chrezvyčajnoj komissii. 1917–1921 gg. Sbornik dokumentov*. M.: Politizdat. [in Russian].
 28. IOFFE, G.Z. (1977). *Kрах rossijskoj monarxicheskoi kontrrevolyucii*. M.: Nauka. [in Russian].
 29. TERESHCHENKO, YU.I. (1980). Polityka "voyennoho komunizmu". *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 10, p. 75-85. [in Ukrainian].
 30. TRIFONOV I.YA. (1975). *Likvidaciya e'kspluatatorskix klassov v SSSR*. M.: Politizdat. [in Russian].
 31. TURCHENKO, F. G. (1987). *Velikij Oktjabr' i likvidaciya jekspluatatorskix klassov na Ukraine*. Kiev-Odessa: "Vishha shkola". [in Russian].
- Надійшла до редколегії 20.11.17

галом. Якщо ж говорити зокрема, то одним із перспективних сегментів тут є вивчення дозвілля українського села за радянської доби в період після Другої світової війни (1945–1991). Зазначена тема в незалежній Україні

вже здобула хоча й невелику, але власну історіографію [38, 42, 53, 58] (в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) відпочинок на селі теж мав певне вираження в наукових дослідженнях, однак їхній контекст вирізнявся чітко вираженим ідеологічним забарвленням та не співвідносився з історією повсякдення, оскільки цей напрям у радянській історичній науці не розробляли). Відповідні праці та розробки побудовані на використанні традиційних джерел – архівних матеріалів, збірок документів, профільних наукових досліджень, зрідка – усних свідчень.

Водночас, варто зважити на думку О. Коляструк, згідно з якою "джерелом історії повсякдення можна вважати документи, що засвідчують реалії повсякденного життя суспільства" [29, с. 221]. Саме тому варто звернути увагу на джерело, яке поки що є недооціненим серед вітчизняних істориків, що спеціалізуються на історії повсякдення. Ідеться про сатирично-гумористичний журнал "Перець". Специфіка цього друкованого видання, яке виходило з періодичністю один номер на два тижні (24 номери на рік) і за радянських часів було офіційним органом Центрального комітету Компартії України (ЦК КПУ), якраз і полягала в акцентуванні на повсякденній проблематиці. При цьому лівова частка перчанських публікацій містила не абстрактний, а конкретний фактаж – із зазначенням прізвищ, населених пунктів, установ, підприємств, організацій тощо. Ретельне їх вивчення, аналіз, систематизація та структурування дозволяє не лише отримати додаткову інформацію з тієї чи іншої теми, але й виявити певні закономірності та тенденції, причому – у їхньому розвитку. Завданням цієї статті є доведення вищезазначеного твердження на прикладі теми "Сільські клуби в УРСР (1954–1964 рр.)". Відповідна проблематика дуже широко була представлена на сторінках "Перця" у вигляді фейлетонів, заміток, "листів із місць" і карикатур, усього – понад 150 публікацій за зазначений період (навіть класик українського гумору – Остап Вишня – відмітився текстом із цього приводу [10]).

Клуб у радянському селі – це базове "вогнище культури й організованого відпочинку", яке, згідно з офіційним визначенням 1950-х рр., "служило цілям ідейно-політичного та ідеологічного виховання, а також підйому загального культурного рівня ... населення" [27, с. 454]. Спеціальне "Положення про державний сільський клуб", затверджене в червні 1946 р. Комітетом у справах культурно-просвітницьких установ при Раді Міністрів СРСР уточнювало, що робота будь-якого клубу на селі має будуватися за такими напрямками: роз'яснення поточних політичних подій, політична і науково-просвітницька пропаганда, надання консультацій із питань економіки та права, усебічна допомога політичній самоосвіті, організація культурного відпочинку, розвиток художньої самодіяльності сільських жителів тощо [58, с. 359].

Саме тому відновлення клубної мережі стало пріоритетним завданням радянської влади на селі в повоєнний період, оскільки за роки німецької окупації в Україні було знищено близько 8 тис. сільських клубних установ, або ж фактично 80 % довоєнної кількості [58, с. 354]. Офіційно стверджувалося, що впродовж 1945–1950 рр. в УРСР було відремонтовано і побудовано 5235 нових сільських клубів, а всього станом на початок 1950 р. у республіці нараховувалося 12 786 сільських та 12 188 колгоспних клубних установ [38, с. 80; 58, с. 358]. Проте за переможними й оптимістичними реляціями, як це зазвичай бувало в радянських реаліях, ховалися чималі проблеми. Якщо судити за частотою

згадування у "Перці", саме відсутність нових клубних приміщень та аварійний стан старих сукупно з незабезпеченістю іноді елементарних умов для організації дозвілля на селі були провідними проблемами культурної роботи в українському селі 1950–1960-х рр., складаючи майже 2/3 всіх сатиричних і критичних публікацій журналу, що стосувалися сільського клубного життя.

Так, скажімо, з номерів "Перця" середини 1950-х – середини 1960-х рр. дізнаємося, що роками будувалися (термін довгобуду міг сягати 12-ти років [19]) і ніяк не могли стати до ладу клуби:

- на Вінничині – у с. Лисогірка Літинського р-ну [20];
- на Волині – у с. Старосілля Іваничівського р-ну [5];
- на Дніпропетровщині – у с. Любимівка Синельниківського (нині – Дніпровського) р-ну [40];
- на Донеччині (до 1961 – Сталінська обл.) – у с-щі Неліпівка Дзержинського р-ну (нині – смт Торецької міськради) [48];
- на Житомирщині – у с. Мінківці Андрушівського р-ну [17];
- на Івано-Франківщині (до 1962 – Станіславщині) – у с. Росільна Солотвинського (нині – Богородчанського) р-ну [30];
- на Київщині – у с. Креничі Обухівського р-ну [57];
- на Кіровоградщині – у с. Скопіївка Добровеличківського р-ну, с. Оникієво Маловисківського р-ну та с. Косівка Олександрійського р-ну [16; 36; 55];
- на Львівщині – у с. Любінці Сколівського (нині – Стрийського) р-ну та с. Підгірці Стрийського р-ну [36];
- на Миколаївщині – у с. Баратівка Снігурівського р-ну [16];
- на Полтавщині – у с. Заворскло Полтавського р-ну та с. Веселий Поділ Семенівського р-ну [19, 59];
- на Сумщині – у с. Грузьке Конотопського р-ну та с. Вільшана Недригайлівського р-ну [28, 39];
- на Тернопільщині – у с. Куропатники Бережанського р-ну [36];
- на Херсонщині – у смт Новоолексіївка Генічеського р-ну [52];
- на Хмельниччині – у с. Струга Новоушицького р-ну та с. Ганнусине Полонського р-ну [44, 47];
- на Чернігівщині – у с. Велика Вісь Ріпкинського р-ну [37] тощо.

Це – далеко не повний перелік, а лише репрезентативна вибірка, яка на конкретних прикладах демонструє, що проблема із "клубними довгобудами" на селі була характерною для більшості областей України. Проте якщо в цих випадках маємо переважно самі факти незавершеного будівництва (з відмінністю лише в термінах цієї незавершеності) та його чи не єдину причину – відсутність коштів у місцевого колгоспу/сільради, то там, де йдеться про стан клубних приміщень і незабезпечення нормальних умов для відпочинку, спостерігається вже певна варіативність. Завдяки "Перцю" можна, зокрема, дізнатися, що:

- у клубі с. Подоли Куп'янського р-ну Харківської обл. обвалилася стеля [56];
- у клубі с. Розсохувате Охтирського р-ну Сумської обл. стеля взагалі була відсутня, а дах "світив дірками" [11] (подібне явище, схоже, не було рідкістю, оскільки тема дірчастого клубного даху навіть удостоїлася окремої карикатури [6]).
- "заклад культури" у с. Вільхове Станично-Луганського р-ну Луганської обл. стояв без вікон та дверей, при цьому офіційно вважався діючим, а зав-

клубом Н. Нечаєва отримувала повноцінну зарплатню, хоча обов'язків своїх фактично не виконувала [60];

- роками невідремонтованими стояли клуби с. Рокитна Слобода Іванківського р-ну Київської обл. та с. Великий Дальник Одеського (нині – Біляївського) р-ну Одеської обл. [46; 62];

- клуби смт Луків Волинської обл. та с. Роздольне Старобільського р-ну Луганської обл. перебували в настільки аварійному стані, що були відзначені "персональними" карикатурами [4, 9];

- у деяких клубах не було банальних місць для сидіння: подекуди (як, скажімо, у с. Луб'янка Білокуракинського р-ну Луганської обл., с. Запсілля Краснопільського р-ну Сумської обл. чи с. Дашківці Віньковецького р-ну Хмельницької обл. [2, 18, 45]) – через нерозпорядливість місцевого керівництва, подекуди – через низьку якість закуплених меблів (так, колгоспний клуб с. Верхня Криниця Василівського р-ну Запорізької обл. закупив глядацькі крісла виробництва Сімферопольської меблевої фабрики № 3, які ламалися при найменшому навантаженні [49]);

- всіх перевершив клуб у с. Воеводчинці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл., який ділив одне приміщення із сільським фельдшерсько-акушерським пунктом та ветеринарним пунктом [50].

Значною проблемою, наскільки можна судити з публікацій "Перця", було також використання клубних приміщень не за призначенням (це відзначають і дослідники питання, спираючись на архівні матеріали [38, с. 80]), переважно – як складів. Так, клуб у с. Граби Чоповицького (тепер – Коростенського) р-ну Житомирської обл. використовували як склад для хмелю, у с. Лелітка Хмельницького р-ну Вінницької обл. – для рапсу, у с. Зрайки Володарського р-ну Київської обл., с. Покровка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл., с. Мокіївка Роменьського р-ну Сумської обл., с. Маринське Горностаївського р-ну Херсонської обл., с. Гулівці Білогірського р-ну Хмельницької обл., с. Пархимів Козелецького р-ну Чернігівської обл. – зернохосвищем [15, 21, 25, 35, 41, 43, 61]. Про те, що тема була злободенною, свідчить і той факт, що вона користувалася чималою популярністю в карикатуристів "Перця" [7, 14, 22, 32, 54].

Що стосується згаданого вище "ідейно-політичного та ідеологічного виховання", то, як це не дивно, воно не займало значного місця в публікаціях журналу, присвячених клубній тематиці. Переважно йшлося про те, що керівництво клубів надавало перевагу танцям перед організацією лекцій [3, 23] (або, якщо лекції й читали – звертали увагу на їхній низький рівень [34]), інших ідеолого-пропагандистських заходів та культурного відпочинку загалом [1, 12, 24, 26, 31], вносячи подеколи ці питання навіть на обкладинку [33] (див. 9).

Таким чином, вищенаведений фактаж, що стосується теми сільських клубів в Україні 1950–1960-х рр., надає підстави для висновку про те, що публікації журналу "Перець" можуть служити додатковим, але – вагомим джерелом з історії повсякдення українців за радянської доби загалом й організації їхнього відпочинку, зокрема. Окрім того, перчанські публікації, зважаючи на їхню детальність у сенсі локацій (населені пункти УРСР) та персоналій (прізвища й ініціали героїв фейлетонів, заміток, інформацій тощо) можна рекомендувати також для залучення до краєзнавчих студій. У будь-якому випадку, журнал "Перець" є суттєвою підмогою для тих, хто професійно займається, чи просто цікавиться історією України другої половини ХХ ст.

Список використаних джерел:

1. А хто бачив? А хто чув? // Перець. – 1961. – № 14. – С. 11.
2. А ще нам пишуть... // Перець. – 1956. – № 6. – С. 9.
3. Агніт К. Все танці й танці... [карикатура] / К. Агніт // Перець. – 1958. – № 9. – С. 3.
4. Агніт К. Луківське стовпотворіння [карикатура] / К. Агніт // Перець. – 1956. – № 17. – С. 11.
5. Бережіть картинку! // Перець. – 1958. – № 13. – С. 10.
6. Бойко Л. Наш клуб дуже на Київський планетарій скидається... [карикатура] / Л. Бойко // Перець. – 1959. – № 16. – С. 5.
7. Бойко Л. Як працює ваш клуб?... [карикатура] / Л. Бойко // Перець. – 1955. – № 5. – С. 11.
8. Бугайова Н. Ненаглядна стеля / Н. Бугайова // Перець. – 1959. – № 10. – С. 6.
9. Василенко А. "Культура" в Роздольному [карикатура] / А. Василенко // Перець. – 1964. – № 22. – С. 4.
10. Вишня О. Чому бугай пополотнів / О. Вишня // Перець. – 1956. – № 22. – С. 6–7.
11. Відкрито новий планетарій... // Перець. – 1956. – № 21. – С. 12.
12. Гливенко В. Значне місце [карикатура] / В. Гливенко // Перець. – 1960. – № 7. – С. 5.
13. Горобець В. М. Історія повсякдення / В. М. Горобець // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (гол.) та ін. – Т. 3: Е – Й. – К. : Наукова думка, 2005. – С. 618–620.
14. Григор'єв В. Картопля: "Не пустимо!"... [карикатура] / В. Григор'єв // Перець. – 1957. – № 23. – С. 11.
15. Грищенко А. Шановний Перче! / А. Грищенко, П. Стретович // Перець. – 1954. – № 7. – С. 11.
16. Гроха Л. Сніптян обігнали / Л. Гроха // Перець. – 1960. – № 7. – С. 3.
17. Дворецький О. Любий Перче! / О. Дворецький // Перець. – 1957. – № 7. – С. 10.
18. Є чи нема? // Перець. – 1957. – № 1. – С. 11.
19. З колгоспу "Україна" молодь пише... // Перець. – 1962. – № 4. – С. 5.
20. Задача № 1 // Перець. – 1955. – № 17. – С. 10.
21. Заруба К. А тепер давайте заглянемо у наш клуб [карикатура] / К. Заруба // Перець. – 1958. – № 18. – С. 7.
22. Зелінський В. Концерт у клубі... [карикатура] / В. Зелінський // Перець. – 1956. – № 7. – С. 9.
23. Золотаревський І. Про масовість і касовість / І. Золотаревський // Перець. – 1960. – № 4. – С. 6–7.
24. І клуби і не клуби // Перець. – 1960. – № 3. – С. 10.
25. Іваненко А. Дорогий Перче! / А. Іваненко // Перець. – 1956. – № 21. – С. 11.
26. Іванченко І. Любий Перче! / І. Іванченко // Перець. – 1956. – № 8. – С. 11.
27. Клубные учреждения // Большая Советская Энциклопедия : у 50 т. / глав. ред. С.И. Вавилов (т. 1–7) и Б.А. Введенский (т. 8–51). – Изд. 2-е. – Т. 21. Кинестезия – Коллизия. – М. : Большая советская энциклопедия, 1953. – С. 454–456.
28. Колесніченко В. Шановний Перче! / В. Колесніченко // Перець. – 1959. – № 3. – С. 11.
29. Коляструк О.А. Методологія вивчення джерел з радянської повсякденності / О.А. Коляструк // Глея: науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 68. – С. 220–224.
30. Коритан В. Дорогий Перче! / В. Коритан // Перець. – 1954. – № 8. – С. 11.
31. Корнієнко М. Заглянемо на вогник / М. Корнієнко // Перець. – 1962. – № 7. – С. 5.
32. Литвиненко В. Ану, зараз же припиніть бійку!.. [карикатура] / В. Литвиненко // Перець. – 1956. – № 9. – С. 4.
33. Литвиненко В. Грізний "козел" [карикатура] / В. Литвиненко // Перець. – 1964. – № 4. – С. 1.
34. Лісовий І. Горох з капустою / І. Лісовий // Перець. – 1956. – № 2. – С. 3.
35. Медведєв С. Друже Перче! / С. Медведєв // Перець. – 1955. – № 20. – С. 11.
36. Митюк Д. Перчанські туристські маршрути / Д. Митюк // Перець. – 1962. – № 17. – С. 10.
37. Митюк Д. Перчанські туристські маршрути / Д. Митюк // Перець. – 1964. – № 19. – С. 10.
38. Мічуда В. Діяльність сільських закладів культури в 1945 – середині 1950-х рр. / В. Мічуда // Наукові записки з української історії : зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 34. – С. 78–84.
39. Мозговий І. Шановний Перче! / І. Мозговий // Перець. – 1954. – № 8. – С. 11.
40. Нема клубу, одні стіни... // Перець. – 1959. – № 16. – С. 7.
41. Немченко І. Чи відомо тобі... / І. Немченко // Перець. – 1963. – № 1. – С. 11.
42. Нікілев О. Духовно-культурне життя українського села 1950 – середина 1960-х рр. У вимірі реалій повсякденного буття / О. Нікілев // Наукові записки з української історії : зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 29. – С. 327–332.
43. Нове на клубній сцені // Перець. – 1965. – № 19. – С. 2.

44. Оголошується конкурс на кращу обцянку... // *Перець*. – 1962. – № 23. – С. 12.
 45. Оце нещодавно... // *Перець*. – 1959. – № 9. – С. 9.
 46. Пальчик М. Друже Перче! / М. Пальчик // *Перець*. – 1957. – № 21. – С. 5.
 47. Пасічник М. Дорогий Перче! / М. Пасічник // *Перець*. – 1959. – № 2. – С. 8.
 48. Перчанський телевізор // *Перець*. – 1957. – № 3. – С. 10.
 49. Перчанський телевізор // *Перець*. – 1957. – № 16. – С. 9.
 50. Під одним дахом // *Перець*. – 1960. – № 3. – С. 11.
 51. Позаростали стежки-доріжки... // *Перець*. – 1958. – № 17. – С. 3.
 52. Потрібні... // *Перець*. – 1963. – № 4. – С. 12.
 53. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 303 с.
 54. Самум С. Хто вам дав право... [карикатура] / С. Самум // *Перець*. – 1956. – № 24. – С. 8.
 55. Степанов В. Тільки ойкають / В. Степанов // *Перець*. – 1959. – № 22. – С. 6.
 56. Стукнуло по голові // *Перець*. – 1951. – № 6. – С. 7.
 57. Таке може статися... // *Перець*. – 1961. – № 15. – С. 9.
 58. Терещенко Т. В. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943–1950 рр. (на мат. Центральної України) / Т. В. Терещенко // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти* (зб. ст.) / редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 353–366.
 59. Терміново потрібен досвідчений археолог... // *Перець*. – 1962. – № 3. – С. 12.
 60. Черепакін О. Брате Перче! / О. Черепакін, Г. Конотоп // *Перець*. – 1956. – № 17. – С. 9.
 61. Шалько Є. Друже Перче! / Є. Шалько // *Перець*. – 1955. – № 5. – С. 11.
 62. Шукаємо доброго дядю... *Перець*. – 1959. – № 19. – С. 6.

References:

1. WITHOUT AUTHOR (1961) A khto bachyv? A khto chuv? *Perets*. 457 (14), p. 11.
 2. WITHOUT AUTHOR (1956) A shche nam pyshyt... *Perets*. 329 (6), p. 9.
 3. AHNIT, K. (1958) Vse tanci y tanci... *Perets*. 380 (9), p. 3.
 4. AHNIT, K. (1956) Lukivske stovpotvorinnia. *Perets*. 340 (17), p. 11.
 5. WITHOUT AUTHOR (1958) Berezhit kartynku! *Perets*. 384 (13), p. 10.
 6. BOIKO, L. (1959) Nash klub duzhe na Kyivskiy planetarii skydaietsia... *Perets*. 411 (16), p. 5.
 7. BOIKO, L. (1955) Yak pratsuiе vash klub?... *Perets*. 304 (5), p. 11.
 8. BUHAIOVA, N. (1959) Nenahladna stelіa. *Perets*. 405 (10), p. 6.
 9. VASYLENKO, A. (1964) "Kultura" v Rozdolnomu. *Perets*. 537 (22), p. 4.
 10. VYSHNIA, O. (1956) Chomu buhai popoltniv. *Perets*. 345 (22), p. 6–7.
 11. WITHOUT AUTHOR (1956) Vidkryto noviy planetarii... *Perets*. 344 (21), p. 12.
 12. HLYVENKO, V. (1960) Zlachne mistse. *Perets*. 426 (7), p. 5.
 13. HOROBETS, V. M. (2005) Istorіia povsiakdennia. In: *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 3. Kyiv: Naukova dumka, p. 618–620.
 14. HRYHORIEV, V. (1957) Kartoplia: "Ne pustymo!"... *Perets*. 370 (23), p. 11.
 15. HRYSHCHENKO, A., STRETOVYCH, P. (1954) Shanovnyi Perche! *Perets*. 282 (7), p. 11.
 16. HROKHA, L. (1960) Yehyptian obihnaly. *Perets*. 426 (7), p. 3.
 17. DVORETSKYI, O. (1957) Liubiy Perche! *Perets*. 354 (7), p. 10.
 18. WITHOUT AUTHOR (1957) Ye chy nema? *Perets*. 348 (1), p. 11.
 19. WITHOUT AUTHOR (1962) Z kolhospu "Ukraina" molod pyshe... *Perets*. 471 (4), p. 5.
 20. WITHOUT AUTHOR (1955) Zadacha № 1. *Perets*. 316 (17), p. 10.
 21. ZARUBA, K. (1958) A teper davaite zahlianemo u nash klub. *Perets*. 389 (18), p. 7.
 22. ZELINSKYI, V. (1956) Kontsert u klubi... *Perets*. 330 (7), p. 9.
 23. ZOLOTAREVSKYI, I. (1960) Pro masovist i kasovist. *Perets*. 423 (4), p. 6–7.
 24. WITHOUT AUTHOR (1960) I kluby I ne kluby. *Perets*. 422 (3), p. 10.

25. IVANENKO, A. (1956) Dorohy Perche! *Perets*. 344 (21), p. 11.
 26. IVANCHENKO, I. (1956) Liubiy Perche! *Perets*. 331 (8), p. 11.
 27. WITHOUT AUTHOR (1953) Klubnyie uchrezhdeniia. In: *Bolshaiа Sovetskaia Entsyklopediia*. Vol. 21. Moskva: Bolshaiа Sovetskaia Entsyklopediia, p. 454–456.
 28. KOLESNICHENKO, V. (1959) Shanovnyi Perche! *Perets*. 398 (3), p. 11.
 29. KOLIASTRUK, O. A. (2013) Metodolohiia vyvchennia dzherel z radianskoi povsiakdennosti. *Hileia*. 68, p. 220–224.
 30. KORYTAN, V. (1954) Dorogy Perche! *Perets*. 263 (8), p. 11.
 31. KORNIENKO, M. (1962) Zahlianemo na vohnyk. *Perets*. 474 (7), p. 5.
 32. LYTUVYENKO, V. (1956) Anu, zaraz zhe pryypnit biuku!... *Perets*. 332 (9), p. 4.
 33. LYTUVYENKO, V. (1964) Hriznyi "kozel". *Perets*. 519 (4), p. 1.
 34. LISOVYI, I. (1956) Horoh z kapustoiu. *Perets*. 325 (2), p. 3.
 35. MEDVEDIEV, S. (1955) Druzhe Perche! *Perets*. 319 (20), p. 11.
 36. MYTIUK, D. (1962) Perchanski turystski marshruty. *Perets*. 484 (17), p. 10.
 37. MYTIUK, D. (1964) Perchanski turystski marshruty. *Perets*. 534 (19), p. 10.
 38. MICHUDA, V. (2014) Diialnist silskikh zakladiv kulturi v 1945 – seredyni 1950-kh rr. In: *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei*. Vol. 34. Pereiaslav-Khmelnyskyi, p. 78–84.
 39. MOZHOVYI, I. (1954) Shanovnyi Perche! *Perets*. 263 (8), p. 11.
 40. WITHOUT AUTHOR (1959) Nema klubu, odni stiny... *Perets*. 411 (16), p. 7.
 41. NEMCHENKO, I. (1963) Chy vidomo tobi... *Perets*. 492 (1), p. 11.
 42. NIKILIEV, O. (2012) Dukhovno-kulturne zhyttia ukrainskogo sela 1950 – seredyna 1960-kh rr. U vymyri realii povsiakdennoho buttia. In: *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei*. Vol. 29. Pereiaslav-Khmelnyskyi, p. 327–332.
 43. WITHOUT AUTHOR (1965) Nove na klubnii stseni. *Perets*. 558 (19), p. 2.
 44. WITHOUT AUTHOR (1962) Oholoshuietsia konkurs na krashchu obitsianku... *Perets*. 490 (23), p. 12.
 45. WITHOUT AUTHOR (1959) Otse neshchodavno... *Perets*. 404 (9), p. 9.
 46. PALCHYK, M. (1957) Druzhe Perche! *Perets*. 368 (21), p. 5.
 47. PASICHNYK, M. (1959) Dorohy Perche! *Perets*. 397 (2), p. 8.
 48. WITHOUT AUTHOR (1957) Perchanskiy televizor. *Perets*. 350 (3), p. 10.
 49. WITHOUT AUTHOR (1957) Perchanskiy televizor. *Perets*. 363 (16), p. 9.
 50. WITHOUT AUTHOR (1960) Pid odnym dakhom. *Perets*. 422 (3), p. 11.
 51. WITHOUT AUTHOR (1958) Pozarostaly stezhky-dorizhky... *Perets*. 388 (17), p. 3.
 52. WITHOUT AUTHOR (1963) Potribni... *Perets*. 495 (4), p. 12.
 53. RYBAK, I. V. (2000) *Sotsialno-pobutova infrastruktura ukrainskogo sela 1921–1991 rr.* Kamianets-Podilskyi: Aбетка.
 54. SAMUM, S. (1956) Khto vam dav pravo... *Perets*. 347 (24), p. 8.
 55. STEPANOV, V. (1959) Tilky oikaiut. *Perets*. 417 (22), p. 6.
 56. WITHOUT AUTHOR (1951) Stuknulo po holovi. *Perets*. 209 (6), p. 7.
 57. WITHOUT AUTHOR (1961) Take mozhe statsiia... *Perets*. 458 (15), p. 9.
 58. TERESHCHENKO, T. V. (2004) Vidbudova silskykh kulturno-osvitnikh ustanov u 1943–1950 rr. (na materialakh Tsentralnoi Ukrainy). In: *Istorіia Ukrainy. Malovidomi imena, podii fakty* (Zbirnyk statei). Vol. 26. Kyiv, p. 353–366.
 59. WITHOUT AUTHOR (1962) Terminovo potriben dosvidchenyi arkheoloh... *Perets*. 470 (3), p. 12.
 60. CHEREPAKHIN, O., KONOTOP, H. (1956) Brate Perche! *Perets*. 340 (17), p. 9.
 61. SHALCO, Ye. (1955) Druzhe Perche! *Perets*. 304 (5), p. 11.
 62. WITHOUT AUTHOR (1959) Shukaiemo dobroho diadiu... *Perets*. 414 (19), p. 6.

Надійшла до редколегії 17.11.17

A. Yakubets, senior researcher
 National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine

RURAL CLUBS IN THE UKRAINIAN SOVIET SOCIALISTIC REPUBLIC IN 1954–1964 (ACCORDING TO PUBLICATIONS OF THE PERETS MAGAZINE)

The article is devoted to a positioning of satirical and humor the *Perets* magazine as a sources of everyday history of Ukraine of the latter half of the 20th century. It is carried out on the example of theme of rural clubs in the Ukrainian Soviet Socialistic Republic in 1954–1964. On the basis of many facts demonstrated not only a source components of publications of the *Perets* magazine, but also possibility of their structuring and systematization is displayed.

Key words: everyday history, the *Perets* magazine, the Ukrainian Soviet Socialistic Republic, organization of rest, rural clubs.

УДК 94: 342.3(477)"13/15"

О. Ящук, студ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УЯВЛЕННЯ ПРО ВЕРХОВНУ ВЛАДУ В БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ ЛІТОПИСАХ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТИТУЛАТУРИ ПРАВИТЕЛЯ

Присвячено проблемі уявлень про верховну владу в пам'ятках білорусько-литовського літописання крізь призму вживаних авторами титулів правителя. Проаналізовано білорусько-литовські літописи першого зводу, що містять "Літописець великих князів литовських", другого зводу, до яких входить "Хроніка Великого князівства Литовського", та третій звід ("Хроніка Биховця"). Здійснено аналіз використовуваних авторами літописного тексту титулів правителя Великого князівства Литовського. Виявлено, що для аналізованого періоду відсутня усталена стандартизована формула титулування правителя. Проте при дослідженні структури вживання різної титулатури правителя встановлено, що, незважаючи на відсутність у літописних текстах єдиного підходу до титулування, найстійкішою формулою в усіх трьох зводах є титул "великий князь". Виявлено, що внаслідок коронації змінюється система уявлень про верховну владу. За текстами білорусько-литовських літописів також прослідковано сприйняття та засвоєння авторами титулів – "господарь", "пан" та "господин". Крім того, за текстами літописів досліджено вживання титулу "княжа", яке водночас є позначенням сина правителя та представників вищої аристократії князівського походження.

Ключові слова: уявлення, верховна влада, титул, великий князь, Велике князівство Литовське, білорусько-литовське літописання.

В історичній науці спостерігається постійний інтерес до проблеми влади, її характеру та конкретних носіїв. Проте, водночас, зазначена тенденція донині не призводила до створення спеціальних праць, присвячених поглядам інтелектуалів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) на проблему влади, на прикладі пам'яток білорусько-литовського літописання. Розміщення у фокусі дослідження саме текстів білорусько-литовських літописів обумовлюється їх значущістю, як унікального феномена й інформативного джерела, що дозволяє реконструювати властиві авторам саме цього культурно-політичного простору уявлення про верховну владу.

Серед досліджень проблематики, пов'язаної із білорусько-литовським літописанням, слід відзначити роботи Н. Морозової, К. Гудмантаса, Я. Якубовського, Я. Юркевича, Л. Цітко, О. Шахматова, Т. Сушицького, М. Улащика, В. Чемерицького, А. Семянчук, Б. Флорі, М. Ючас та ін.

Джерельною базою дослідження є білорусько-литовські літописи першого зводу: Супрасльський, Слуцький, Никифорівський, Академічний, Віленський та "Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie", другого зводу: Археологічного товариства, Красинського, Рачинського, Ольшевський, Румянцевський та Евреїнівський, третього зводу: "Хроніка Биховця" та "Вавельський список". У центрі уваги при розгляді першого зводу розташовано "Літописець великих князів литовських" (далі – ЛВКЛ) як його оригінальну частину. У другому зводі головний акцент зроблено на "Хроніці Великого князівства Литовського" (далі – ХВКЛ), як оригінальній частині, що з'являється саме в цьому зводі. Третій звід досліджується комплексно, як основна пам'ятка використана "Хроніка Биховця" (далі – ХБ), як повніша.

Мета статті – здійснення аналізу уявлень про верховну владу крізь призму використовуваних авторами літописних текстів титулів правителя.

Хронологічні межі дослідження визначаються в межах другої половини XIV – першої половини XVI ст. й обґрунтовуються як характером інформації, наведеної в текстах досліджуваних літописних пам'яток, так і часом їхнього створення.

Важливим аспектом для розуміння рецепції верховної влади у свідомості авторів літописного тексту є визначення титулатури, під якою носії влади постають перед читачем у літописному тексті. В актових документах упродовж періоду, обмеженого викладом подій у білорусько-литовських літописах, відсутня усталена формула титулування правителя. Можна стверджувати, що титулування правителя присутнє, як у більш розширеному, так й у скороченому варіанті. Найвищим князів-

ським титулом у Великому князівстві Литовському був "великий князь" (він же "господарь").

Найстарішу частину першого зводу білорусько-литовського літописання формує ЛВКЛ. Першою згадкою, яку ми знаходимо в тексті літопису, є: "Apud ducem magnum Lithuanie Gediminum" [18, с. 115], або в руському тексті: "Великого князя Кедмина литовського было сынов 7" [13, с. 61]. Літописця насамперед цікавить походження сучасних йому правителів (синів Гедиміна), які, відповідно, є персоніфікованим уособленням верховної влади. Так, літописець наголошує на тому, що Кейстут – "отець великого князя Витовта" [13, с. 61], а Ольґірд, відповідно, "королев отець" [13, с. 61].

Таким чином, уже в першому повідомленні ЛВКЛ перший згадуваний князь – Гедимін – постає перед нами, маючи титул "Великого князя Кедмина литовського" [13, с. 61] ("ducem magnum Lithuanie Gediminum" [18, с. 115]). Особливо слід зазначити на тому, що Гедиміна називають саме "литовським" князем, що є зовсім нетиповим для автора цієї частини літопису, оскільки справляє враження зовнішнього, дещо відстороненого погляду на великого князя. Слід зазначити, що саме литовські князі для автора ЛВКЛ є "своїми", що ми можемо побачити на прикладі наступних за Гедиміном великих князів: Ольґірда, Кейстута, Ягайла, Вітовта.

Дуже суперечливим є статус сина Гедиміна Євнутія. Так, у ЛВКЛ його згадують сім разів: перший раз – у переліку синів Гедиміна, наступна згадка – під час розподілу земель між синами Гедиміна: "Євнутія осадиль во Вильни В на великомь княжени, а Кестутию Троки, Коръяту Новъгородок, а Люборта приняя володимерьскыи князь к дотьце во Володимер и в Лущескъ и во вьюю землю Волыньскую" [13, с. 61], при цьому автор зауважує, що саме Євнутій посаджений Гедиміном на велике княжіння, після цього літописець починає йменувати його "великим князем" (у тексті маємо чотири згадки) і, після вигнання його з Вільно та посадження Ольґірда на велике князівство, ми маємо згадку про те, що "Євнутія далъ Ижеславль" [13, с. 61]. Іншими словами, після втрати статусу верховного правителя Євнутій втрачає й титул "великого князя". Крім того, характер згадки про позбавлення Євнутія великокняжого статусу, наведений в Академічному та Віленському літописах, може вказувати на колективний характер верховної влади в уявленні літописця. Так він зазначає, що йому саме "дали" у володіння Жеславль, тобто дія була здійснена Кейстутом та Ольґірдом колективно, незважаючи на те, що великим князем було проголошено Ольґірда. Таким чином, ми бачимо

відображення у свідомості літописця існування системи колективного ухвалення рішень.

Факт того, що Євнутій є посадженим у Вільно, надає йому особливого значення в літописному тексті, що і відображається в його титулуванні як "великого князя". Характер реальної влади Євнутія є достатньо дискусійним внаслідок браку джерел, тож найпоширенішою серед дослідників є думка (сформульована ще у XIX ст. К. Стадницьким [19]), що репрезентує Євнутія спадкоємцем Гедиміна в ролі великого князя, який користувався верховною владою, хоча сучасні дослідники і зауважують, що, незважаючи на статус великого князя, інші сини Гедиміна ігнорували його права і здійснювали самостійну політику, а після смерті старшого сина Гедиміна Монвіда, Ольгирд і Кейстут організували змову й усунули Євнутія від влади [6, с. 786]. Проте логічною щодо цього питання є позиція В. Антоновича, на думку якого, після смерті Гедиміна ВКЛ виявилось розділеним на вісім уділів між його сімома синами та братом, а Євнутій був лише удільним князем, в уділ якого увійшли столиця, заснована Гедиміном, тому доцільніше вважати, що в цей проміжок часу жоден зі спадкоємців Гедиміна не користувався старшинством і достоїнством великого князя, доки двоє найсильніших та найздібніших із синів Гедиміна – Ольгирд і Кейстут – не вступили в союз з метою припинити невизначений порядок, що виник після смерті батька [2, с. 689–692]. Проте, незважаючи на реальний статус Євнутія, для літописця він є "великим князем" – єдиним уособленням верховної влади у ВКЛ. Це можна пояснити тим, що на час написання тексту ЛВКЛ "багатовладдя" у владній практиці ВКЛ не було і це позначилося на розумінні владних позицій правителів більш раннього періоду.

Починаючи з Євнутія, усі наступні верховні правителі ВКЛ називаються літописцем "великими князями", хоча присутні й анахронізми – так, у тексті частими є позначення Ягайла та Вітовта як великих князів у той час, коли реально статусу верховного правителя вони не мали. Зазначена тенденція модернізації тексту попередньої епохи може бути пояснена перенесенням своїх уявлень автором із сучасності, коли в його уявленнях Вітовт і Ягайло вже мали статус "великих князів" і цей титул був невіддільним від них.

Крім розширеної титулатури правителя – "великий князь" – літописний текст містить і скорочений варіант – "князь Ольгирд" [13, с. 61], проте такі випадки є поодинокими і не несуть певної ментальної настанови. На відміну від згадок про інших представників роду Гедиміновичів, які не претендують в авторських уявленнях на верховну владу і, відповідно, титулюються просто як "князь" або лише називаються за іменем, у цьому контексті яскравим є образ Скиргайла.

Зазначена тенденція щодо титулування верховного правителя в літописному тексті докорінно змінюється після укладання Кревської угоди 1385 р. та коронації великого князя Ягайла як короля Польщі. Так, ще навіть у Кревському договорі Ягайла титуловано як великий князь: "Nos Jagalo, virtute Dei dux magnus Litwanorum Rusiaeque dominus et haeres naturalis" [1, с. 424] ("Ми, Ягайло, з Божої ласки великий князь литвинів і Русі пан і дідич природжений" [1, с. 424]). То вже після цього в усіх актових документах він титулований винятково як король, при цьому може необов'язково зазначатися титул великого князя литовського.

Саме з особою Ягайла пов'язана трансформація поглядів на верховну владу, що позначилася і на літописному тексті. У статті за 1410 р., що містить повідомлення щодо війни з Орденом, уже акцептується нове

сприйняття верховної (саме королівської) влади, яке репрезентоване в особі Ягайла. Літописець спершу повідомляє "На ту осень бысть побоище королю Ягайлу, именем Владиславу, и князю великому Витовту Кестутевичу с немьци и с пруси" [13, с. 54]. Титулатура, уміщена в цьому повідомленні, відображає більшу значимість королівського титулу для літописця порівняно з великокнязівським. Незважаючи на те, що Ягайло продовжував залишатися великим князем, наводячи короткий варіант титулування, літописець обирає саме титул "король" як більш значущий порівняно з Вітовтом. Особливе ставлення до королівської влади тепер перенесено і на Ягайла. Ця традиція скорочення титулу правителя найяскравіше виявляється в аналізованому нами ЛВКЛ, де короткий титул "король", щодо польського короля часто зіставляється із більш повними титулами, застосованими до великих князів. У найкоротшому варіанті титулатури Ягайло постає перед нами як "король", тобто абсолютизується саме владна сторона, при тому, що Вітовт відображається як персоналія – це відображає зміну ставлення до правителя: тепер великий князь литовський, незважаючи на те, що він залишається місцевою верховною владою, у свідомості літописця відсувається на нижчу сходинку порівняно з королівською владою, яка займає першу сходинку уявної владної ієрархії.

Крім того, важливим є й те, що після коронації в літописному тексті за Ягайлом закріплюється позначення "король". Жодного разу до кінця ЛВКЛ його не згадують за іменем, а лише за титулом – він набуває особливого статусу в уявленнях автора. Водночас така зміна титулатури верховного правителя і, відповідно, набуття ним високого статусу короля, вилучає з повідомлень про нього титул "великий князь". Хоча, як бачимо з актових джерел, він продовжував репрезентувати себе і як великий князь. Проте літописець перестає вживати до Ягайла цей титул і переносить його на його намісника. Зокрема, великим князем починають титулувати Скиргайла і Вітовта, які насправді були лише представниками Ягайла в Литві.

Таким чином, ієрархія уявлення про владні титули доповнюється новою "сходинкою" – "король", внаслідок вищого її положення відповідно до попереднього титулу "великий князь"; правитель не може посідати одночасно ці дві "сходинки" і "великий князь" починає мислитися вже не як верховний правитель, а як його представник. Іншими словами, в уявленнях про титул правителя "великий князь" уже не усвідомлюється як уособлення верховної влади, поступаючись цим на користь титулу "король".

За "Повістю про Поділля", що є складовою ЛВКЛ, ми можемо простежити також рецепцію іншої складової повного титулу правителя ВКЛ – "господарь". Таке титулування правителя автором цієї частини літописного тексту можна пояснити саме особою автора, який, найвірогідніше, був світською людиною, близькою до офіційних установ ВКЛ. Саме тому мова "Повісті" нагадує мову актів і грамот ВКЛ – можливо, він був писарем великокнязівської канцелярії [13, с. 99–100].

До великих князів автор застосовує зазначене титульне позначення два рази: уперше до великого князя Ольгирда: "Коли господар был на Литовской земли князь великы Ольгирд" [13, с. 66], вдруге – до великого князя Вітовта: "А в тыя лѣта князь великый Витовт господарем стал на Литовской земли, и Подольская земля не хотела была послушна быти князя великого Витовта и Литовской земли" [13, с. 66]. Та одного разу цей титул непрямо застосовано до удільного князя Констянтина. Ми можемо дешифрувати цей титул і його значення в уявленнях літописця як загальне позначення

володаря будь-якого рівня владної ієрархії, що не є позначенням лише верховного правителя.

У другому зводі білорусько-литовського літописання (ХВКЛ) ми бачимо перенесення авторами літописів у свій текст більш розвинутої, порівняно з текстами першого зводу білорусько-литовського літописання, титулатури правителів.

Ураховуючи, що на період написання літописного тексту титул "князь" у ВКЛ мали не лише представники литовської великокнязівської династії, а й представники руських родів, перед автором постає необхідність виокремлення із загальної маси носіїв титула саме великого князя литовського. Так, щодо внутрішньої (тобто з позиції прийняття якої ведеться виклад подій) верховної влади, то в "ХВКЛ", як "свій" для літописця постає саме великий князь литовський, якого літописець іменує "великим князем" (або "великим князем литовським" у розширеному варіанті), на відміну від "князів руських", що виділяються в окрему групу. Зазначене протиставлення, базоване на тогочасних реаліях, ще раз підкреслює особливий статус правителя, який повинен формуватися в читача.

Щодо титулу правителя ВКЛ, то він вживається літописцем так само, як і в першому зводі білорусько-литовського літописання: як у скороченому варіанті "князь великий Шварно" [9, с. 130], так і в розширеному, з додаванням до статусної частини власницької: "великого князя Кгируса литовского" [9, с. 130]. Фактично, літописець при вживанні титулатури не дотримувався певної системи, частими є вживання лише імені без зазначення титулу. Проте найпоширенішою формою, особливо для часу правління однієї із ключових персон ХВКЛ – Гедиміна – є титулатура "великий князь": "князь великий Кгиндимин" [8, с. 95].

Вимальовуючи струнку систему уявлень про владу великого князя в історичному контексті, літописець не міг обійти своєю увагою простір, на який поширювалися прерогативи правителя. Для літописця важливими є акценти на конкретних столах, до яких прив'язується певний титул. Слід наголосити на тому, що така акцентуація не була характерною для авторів першого зводу білорусько-литовського літописання, які означення "князь" у багатьох випадках прив'язували саме до особистості, а не до конкретного столу. Навіть генезу певного титулу автор "Хроніки ВКЛ" пов'язує вже з певним столом – так, після заснування Новгородка літописець пише: "и вчинил собѣ князь великий в нем столецъ, и назвался князем великим новгородским" [9, с. 129].

За ХВКЛ ми також можемо простежити рецепцію іншої складової повного титулу правителя ВКЛ – "господарь". У тексті зміст титула "господарь" ("пан") еквівалентний змісту цього ж титула у Статуті 1529 р., тобто повної абстракцізації влади, саме тому цей титул вживають окремо, без зазначення імені правителя.

За текстом ХВКЛ можемо спостерігати вживання до окремих представників роду Палемона титулу "княжа". Щодо вживання титулу "княжа" в актових джерелах слід зауважити, що він є складовою титулу правителя не ВКЛ, а Корони Польської. Внесення до складу титулатури правителя Корони Польської титулу "княжа Прусское" є наслідком інкорпорації частини пруських земель до складу Польщі за часів правління Казимира IV [14, с. 121–123], а з цього часу спостерігається і в кирилических документах, які мали, зокрема, і загальнодержавне значення на території ВКЛ. Наприклад, зазначений титул вживають у Судебнику Казимира 1468 р., виданому вже через два роки після другого Торунського миру, який закріпив інкорпорацію Королівської Пруссії до складу Корони Польської [11, с. 336].

Ще одним із можливих пояснень уживання титулу "княжа" в тексті ХВКЛ може бути прямий вплив польського варіанта титулу "książe", ураховуючи наявність великої кількості полонізмів у літописному тексті [7, с. 221]. Проте Є. Карський у межах спеціального дослідження із зазначеної проблематики не виокремлює у списку полонізмів, що зустрічаються зокрема і в Літописі Красинського, терміна "княжа" [7, с. 246–249]. З огляду на це зазначену версію також ми вважаємо такою, що не знаходить достатнього обґрунтування.

Найбільш правдоподібним поясненням уживання в літописному тексті титулу княжа щодо Монтивіла (у назві одного з розділів "О княжати Монтивиле, Кгинбутове сынѣ" [10, с. 194]) та до Швинторога (у назві іншого розділу, "О княжати литовском Швинторозе, сыне Утенусовѣ" [8, с. 92]) є вживання цього титульного позначення до них, як до синів діючого правителя. Це твердження можна вважати достатньо обґрунтованим, ураховуючи існуючу практику титулування в офіційних документах.

Проте зазначене пояснення не може бути застосоване для дешифрування значення титулатури Палемона та його синів Борка і Кунаса.

Ураховуючи час створення першопочаткової частини ХВКЛ (початок XVI ст.), можна припустити, що на використання зазначеної титулатури в літописному тексті вплинули тенденції, що були притаманні тогочасному суспільству ВКЛ. А. Захжевський наголошує, що стан еліти ВКЛ тривалий час – до періоду дії Статуту 1588 р. – не був формально єдиним [21, с. 63]. Княжатами у ВКЛ впродовж XV–XVII ст. називали нащадків удільних князів, представників найвищої феодальної знаті, які до середини XVI ст. зберігали певну незалежність від великого князя. В ополченні військові загони княжат перебували окремо від повітових загонів бояршляхти і підпорядковувались безпосередньо своїм княжатам [5, с. 114]. Ю. Вольф висловив припущення, що причиною появи титулу "княжа" є диференціація в середовищі князів, яка вимагала виокремлення найбільш могутніх родів у князівському середовищі [20, с. ххї].

На прикладі літописних звісток про те, що Нерон "и княжатам, и панятом римским, и шляхтам, и всему посполству кривды и втисненя великия чинил" [9, с. 128] та інших, ми бачимо перенесення сучасної автору соціальної структури на часи існування Римської імперії. Зазначене перерахування станів є типовим для часу написання ХВКЛ; так, ми бачимо подібні звороти у Статуті 1529 р. У вищенаведених літописних звістках, крім того, Палемон перебуває в уявлюваній літописцем системі влади Римської імперії і, таким чином, розміщується не на найвищій владній "сходинці", тобто не є уособленням правителя, а є лише представником римської аристократії. Після здійснення мандрівки й осідання в Жемайтії, його титулатура не змінюється – він продовжує титулуватись, як "княжа". У свідомості літописця Палемон залишається в попередній владній системі, виконуючи роль засновника династії, він водночас і сам залишається лише представником римської аристократії. Таку ситуацію щодо титулування ми спостерігаємо й у випадку синів Палемона – вони також зберігають титул "княжата". Фактично, створивши новий державний організм, Палемонівичі не здійснили зафіксований у тексті акт вокняжіння, тому вони не переносяться в нову систему уявлень про владу. Актуалізація нової системи відбувається шляхом вокняжіння вже наступного покоління.

Держава в ХВКЛ постає не лише як стіл того чи іншого великого князя, а і як інституціоналізоване відображення багатонаціонального, багатоконфесійного та мультикультурного політичного народу ВКЛ, який сформувався в першій половині XVI ст. [17, с. 65].

У літописному тексті відбувається суб'єктивізація держави як інститута та суб'єкта владної дії. Крім того, відбувається перехід від описової форми назви держави, що була характерною ще в XIV–XV ст., до повноцінної титульної форми держави, яку в літописному тексті згадують, як у короткій формі, так і в розширеній. У найкороткшій формі ми маємо "Великое княжество Литовское" [8, с. 94–95], у розширеній формі назва держави звучить як: "на великом княжени Литовском и Жомоитском, и Руском" [8, с. 95], "на князствѣ Литовском и Жомоитском, и Руском" [10, с. 199].

Слід зауважити, що форма, де в титулі держави на другому місці стоїть саме Жемайтія, є вживаною в тексті ХВКЛ. Це цілком вписується в загальну тенденцію ієрархії влади, яку вибудовує у свідомості читача автор ХВКЛ. Загалом, на чому наголошував В. Чемерицький [16, с. 151], автор свідомо віддаляє Литву від Русі, підвищуючи роль першої та понижуючи роль останньої. Зазначене особливе ставлення ми можемо спостерігати і на прикладі титульного позначення держави.

Проте, незважаючи на вживання назви держави в інституціоналізованій формі, у літописному тексті також продовжується вживання й описової форми: "на земли Литовської" [9, с. 129], "Жемоитская земля" [9, с. 128], що свідчить про значний вплив попередньої традиції та неукоріненість нових уявлень у свідомості авторів ХВКЛ.

Розглядаючи особливості титулатури правителя у третьому зводі білорусько-литовського літописання (ХБ), слід звернути увагу, що серед ідентифікованих нами 1008 уведень у літописний текст особи "свого" правителя, у 458 випадках (тобто 45,44 %) він постає перед нами з титулатурою "великий князь", при цьому в 429 випадках (з яких 17 без уживання імені) у складі титула не згадують власницької частини.

Щодо титулу правителя ВКЛ, то він вживається літописцем як у скороченому варіанті "великий князь" із додаванням імені, так і в розширеному з додаванням певної власницької частини. Фактично, літописець при вживанні титулатури також не дотримувався певної системи, частими є вживання лише імені без уживання титулу; загалом по тексту ХБ це 229 згадувань (що є другою за чисельністю групою у 22,72 %).

У ХБ продовжуємо спостерігати тенденцію до підкреслення наголосу в титулі на конкретних столах. Слід наголосити на тому, що така акцентуація не була характерною для авторів першого зводу, проте вже спостерігалася у другому.

Літописний текст містить і скорочений варіант титулатури – "князь", проте такі випадки є поодинокими (лише 9,33 % від загальної кількості згадок) і не несуть певної ментальної настанови.

За текстом ХБ відшукуємо рецепцію повної піраміди світової владної ієрархії. Так, на з'їзді в Луцьку присутній імператор Священної Римської імперії, якому, відповідно, і належить вища світська влада, водночас вища церковна влада належить папі римському.

У тексті ХБ зміст титула "господарь" ("пан") також еквівалентний змісту цього ж титула у Статуті 1529 р. (наприклад, "Господар шлюбуєть никого не карати" [12, с. 52]), тобто повної абстрактивізації влади, саме тому цей титул в більшості випадків вживають окремо, без зазначення імені правителя. У літописному тексті титул "господарь" є синонімом правителя загалом. Що підтверджує зокрема і згадка про приєднання до своїх володінь Гедиміном Жемайтії: "ot nemsow odstupila u prystupila ko hospodaru swojemu prygozonomu Gidyminu" [15, с. 136]. Важливо зауважити, що саме до титулу "господарь" вживають, як ми бачимо у наведеній звістці, означення "природжений".

У літописному тексті знаходимо ще одне позначення, що застосовують до особи правителя – термін "господин". Застосування звороту "господин" не може бути ідентифіковане як прямий відповідник титулу "господарь", а є радше почесним позначенням, у даному випадку застосовуваному до суб'єкта, наділеного верховною владою, що ми бачимо як на прикладі згадки у ХБ, так і на прикладі актового матеріалу.

За текстом хроніки ми бачимо також рецепцію ще одного титулу, належного правителю ВКЛ, як носію верховної влади, а саме титул "пан", приклади вживання якого ми знаходимо зокрема і в актових джерелах. Титул "пан" вживають не синонімічно до поняття "правитель" як титул "господар", а прямо у значенні "правитель". Інакше кажучи, у цьому випадку ми маємо справу з повною абстрактивізацією влади.

Таким чином, можна висунути узагальнююче припущення про те, що в уявній системі поглядів авторів-упорядників хроніки щодо абстрагованого поняття "правитель", найбільшу абсолютизацію владного сенсу містить титул "пан", який вживають у прямому значенні "правитель", титул "господар" вживають синонімічно, а титул "господин" серед цих трьох аналогів має найслабше навантаження владного сенсу.

За текстом ХБ ми також можемо спостерігати вживання до окремих представників роду Палемона титулу "княжа", характер якого є подібним до літописів другого зводу.

Також було здійснено аналіз структури вживання різної титулатури правителя і встановлено, що, незважаючи на відсутність у літописних текстах єдиного й усталеного підходу до титулування, найстійкішою формулою титулування в усіх трьох зводах є застосування до певного правителя титулу "великий князь", найчастіше із додаванням імені. Так саме такий спосіб титулування застосовують у 72,52 % випадків у ЛВКЛ, 28,33 загалом по тексту ХВКЛ (проте, якщо враховувати лише безсумнівно реальних правителів із династії Гедиміновичів, без легендарних князів, то це 67,92 %). А в ХБ зазначену формулу вживають у 40,87 % випадків загалом по тексту.

Практика титулування після коронацій змінюється для всіх представників династії, починаючи від Ягайла, і для всіх наступних правителів Великого князівства Литовського, що мали королівське достоїнство; найхарактернішими прикладами в тексті є Казимір та Олександр. Щодо королівського титулу варто зазначити, що по ХБ відповідно це 3,65 % випадків уживання титулу "великий князь" проти 80,21 % "король" після коронації відповідного монарха. Іншими словами, в уявленнях про титул правителя "великий князь" уже не усвідомлюється як особливість верховної влади, поступаючись цим на користь титулу "король".

У статті було здійснено аналіз уявлень про верховну владу крізь призму використовуваних авторами літописного тексту титулів правителя. Виявлено, що для аналізованого періоду відсутня усталена стандартизована формула титулування правителя. Найвищим князівським титулом у ВКЛ був "великий князь". Крім розширеної титулатури правителя – "великий князь", літописний текст містить і скорочений варіант – "князь". Також було здійснено аналіз структури вживання різної титулатури правителя і встановлено, що, незважаючи на відсутність у літописних текстах єдиного та усталеного підходу до титулування, найбільш стійкою формулою титулування в усіх трьох зводах є застосування до певного правителя титулу "великий князь", після коронації окремим представників династії змінюється система їх титулування. Так, практика титулування після коронацій змінюється для всіх представників династії, починаючи від Ягайла і для всіх наступних правителів ВКЛ, що ма-

ли королівське достоїнство. Незважаючи на те, що правитель продовжував залишатися великим князем, наводячи короткий варіант титулування, літописці обирають саме титул "король", як найбільш значущий, який займає першу сходинку уявної владної ієрархії. За текстами білорусько-литовських літописів також простежується рецепція авторами іншої складової повного титулу правителя ВКЛ – "господарь" та титулів "пан" і "господин". Крім того, за текстами літописів досліджено вживання титулу "княжа", яке одночасно є позначенням сина правителя та представників вищої аристократії князівського походження.

На підставі усього вищевикладеного можна говорити про надзвичайно велике значення, яке мають білорусько-литовські літописи для реконструювання уявель інтелектуалів ВКЛ. Проведене дослідження не вичерпує усього спектру питань, пов'язаних із обраною проблематикою і може становити частину більшої праці.

Список використаних джерел:

1. Акт Краўскай уніі 1385 г. // Вялікае княства Літоўскае Энцыклапедыя. Т. 3: Дадатак. А–Я. – Мн., 2010. – С. 424–425.
2. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда / В.Б. Антонович // Моя словідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський ; вст. ст. та комент. В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 622–743.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском Генерал-Губернаторе. – К., 1893. – Ч. VIII. – Т. I.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 7: Глядзень-Девічэства / склад. Т.І. Блізнюк і ін.; рэд. А.М. Булыка. – Мн. : "Навука і тэхніка", 1986. – 303 с.
5. Грыцкевіч А. Княжаты / А. Грыцкевіч // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя: ў 2 т. – Мінск : БелЭН, 2006. – Т. 2.
6. Грыцкевіч А. Яўнут / А. Грыцкевіч // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя: ў 2 т. – Мінск : БелЭН, 2006. – Т. 2.
7. Карский Е.Ф. О языке так называемых литовских летописей / Е.Ф. Карский // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 714 с.
8. Летопись Археологического общества // Полное собрание русских летописей. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – М. : Изд-во "Наука", 1980. – С. 91–102.
9. Летопись Красинского // Полное собрание русских летописей. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – М. : Изд-во "Наука", 1980. – С. 128–144.
10. Румянцевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – М. : Изд-во "Наука", 1980. – С. 193–213.
11. Старостина И.П. Судебник Казимира 1468 г. / И.П. Старостина // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1988–1989 гг. – М.: "Наука", 1991.
12. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. – Т. I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – О.: Юридична література, 2002. – 464 с.
13. Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – М. : Изд-во "Наука", 1980. – С. 36–67.
14. Тымовский М. История Польши / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер; пер. с польск. – М: Изд-во "Весь Мир", 2004. – 544 с.
15. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. – М. : Изд-во "Наука", 1975. – Т. XXXII. – С. 128–173.

16. Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В.А. Чамярыцкі. – Мінск, 1969. – 192 с.

17. Kiaupienė J. Swoistość systemu prawno-ustrojowego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku / J. Kiaupienė // Europa Środkowowschodnia od X do XVIII wieku – jedność czy różnorodność / pod red. K. Baczkowskiego i J. Smolucha. – Kraków, 2005. – P. 63–67.

18. Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuaniae // Полное собрание русских летописей. Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – М.: Изд-во "Наука", 1980. – С. 115–117.

19. Stadnicki K. Synowie Gedymina, wielko-władcy Litwy: Monwid – Narymunt – Jewnuta – Koriat. Wyd. nowe, przerob. i powiększ / K. Stadnicki. – Lwów, 1881. – 273 s.

20. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa, 1895. – 698 s.

21. Zakrzewski A. Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo / A. Zakrzewski. – Warszawa: Campidoglio, 2013. – 297 s.

References:

1. Akt Krewskai unii 1385. (2010) In: Vialikae knyastva Litovskae. Encyklopedyia. Minsk: BelEn. Vol. 3, 424–425.
2. ANTONOVYCH, V.B. (1995) Ocherk istorii Velikogo kniazhestva Litovskogo do smerti velikogo knyazyza Olgerda. In: Antonovych, V.B. Moia spovid: Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory. Kyiv: Lybid, 622–743.
3. ANON (1893) Arxiv Yugo-Zapadnoj Rossii. Vol. VIII. Ch. I Kyiv.
4. Bulyka A.M. (1986) Histarychny slownik belaruskai movy. Minsk: "Navuka i tekhnika". Vol 7.
5. HRYCKEVICH, A. (2006) Knyazhaty. In: Vyalikae knyastva Litovskae. Encyklopedyia. Minsk: BelEn. Vol. 2, p. 114.
6. HRYCKEVICH, A. (2006) Yawnut. In: Vyalikae knyastva Litovskae. Encyklopedyia. Minsk: BelEn. Vol. 2, p. 786.
7. KARSKIJ, E.F. (1962) O yazyke tak nazyvaemykh litovskikh letopisej. In: Karski E.F. Trudy po belorusskomu i druhim slavianskim yazykam. Moscow: Izdatelstvo AN SSSR.
8. Letopis Arkheolohicheskoho obshchestva (1980) In: Polnoe sobranie russkikh letopisej. Moscow: Izdatelstvo "Nauka". Vol. XXXV, p. 91–102.
9. Letopis Krasinskoho (1980) In: Polnoe sobranie russkikh letopisej. Moscow: Izdatelstvo "Nauka". Vol. XXXV, p. 128–144.
10. Rumiancsevskaja letopis (1980) In: Polnoe sobranie russkikh letopisej. Moscow: Izdatelstvo "Nauka". Vol. XXXV, p. 193–213.
11. STAROSTINA I.P. (1991) Sudebnik Kazimira 1468. In: Drevnejshye hosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovaniya, 1988–1989 hh. Moscow: Izdatelstvo "Nauka".
12. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho (2002). Odesa: Yurydychna literatura. Vol I.
13. Supraslskaya letopis (1980) In: Polnoe sobranie russkikh letopisej. Moscow: Izdatelstvo "Nauka". Vol. XXXV, p. 36–67.
14. TYMOVSKIJ, M.; KENEVICH, Ya.; XOLCER, E. (2004) Istoriya Pol'shy Moscow: Izdatelstvo "Ves Mir".
15. Khronika Bykhovca (1975) In: Polnoe sobranie russkikh letopisej. Moscow: Izdatelstvo "Nauka". Vol. XXXII, p. 128–173.
16. CHAMIARYCKI, V.A. (1969) Belaruskaya letapisy yak pomniki litaratury. Uzniknenne i litaraturnaya historyya pershyx zvodaw. Minsk.
17. KIAUPIENĖ, J. (2005) Swoistość systemu prawno-ustrojowego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku. In: Europa Środkowowschodnia od X do XVIII wieku – jedność czy różnorodność. Kraków, p. 63–67.
18. Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuaniae (1980) In: Polnoe sobranie russkikh letopisej. Moscow: Izdatelstvo "Nauka". Vol. XXXV, p. 115–117.
19. STADNICKI, K. (1881) Synowie Gedymina, wielko-władcy Litwy: Monwid – Narymunt – Jewnuta – Koriat. Lwów.
20. WOLFF, J. (1895) Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa.
21. ZAKRZEWSKI, A. (2013) Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo. Warszawa: Campidoglio.

Надійшла до редколегії 04.10.17

O. Yashchuk, student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE IDEA OF THE PRIME AUTHORITY IN THE BELARUSIAN-LITHUANIAN CHRONICLES THROUGH A PRISM OF RULER'S TITLES

The article is devoted to the problem of representations of supreme power in the Belarusian-Lithuanian chronicles through a prism of the ruler's titles. The author analyzed the first code of the Belarusian-Lithuanian chronicles, that containing the "Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania", the second code, that containing the "Chronicle of the Grand Duchy of Lithuania", and the third code ("The Chronicle of BichovetsThe Bychowiec Chronicle"). It was found that for the analyzed period there is no established standardized formula for the ruler's titles. However, in the study of the structure of titles found that the most stable formulation of the title in all code of the Belarusian-Lithuanian chronicles is the title "Grand Duke". It is revealed that the system of representations of supreme power changes after coronation. Investigated the use of the title "hospodar", "pan" and "hospodyn" in the Belarusian-Lithuanian chronicles. Investigated the use of the title "kniazha" which at the same time is the designation of the son of the ruler and representatives of the supreme aristocracy of princely descent.

Key words: idea, supreme authority, title, grand duke, Grand Duchy of Lithuania, Belarusian-Lithuanian chronicles.

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 4(135)

Редактор англійського тексту С. Ковбасюк
Технічний редактор В. Павлов

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 9,42. Наклад 300. Зам. № 218-8581.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-4.
Підписано до друку 07.03.18

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02